TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.
No. XLVII.

THE

SIDDHÂNTASIDDHÂNJANA

BY

SRÎ KRISHNÂNANDA SARASVATÎ

EDITED BY
T. GANAPATI SÂSTRÎ
Curator of the Department for the publication of Sanskrit Manuscripts, Trivandrum.

Part II.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:
PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS
1916.

निर्विशेषं किञ्चित् केनापि प्रमाणेन सिध्यति, सर्वप्रमाणानां सविशेषवस्तु-विषयत्वात् । ननु सन्ति विशेषा एव निर्विशेषाः, तेषामपि सविशेषत्वेऽनव-स्थानात् ते च प्रमीयन्त इति । न । सर्वस्यैव धर्मधर्मिभावेन सविशेषत्वात् । धर्मिणोऽपि धर्म्यन्तरादात्मधर्मव्यवच्छेदकतया तद्विशेषत्वोपपत्तेः । न च धर्मधर्मिभावापेतं निर्विशेषं किञ्चिदनुभूयते, अन्ततो विषयानुभवयो[1]रेवेतरेतर-वैशिष्ट्या[2]नुभवात् । न च निर्विशेषो विशेष इत्ति व्यवहारोऽपि सम्भवति, स्वरूपमात्रपरत्वे पर्यायतया सहप्रयोगायोगात् । बोध्यभेदादपर्यायत्वे सवि-शेषत्वापरिहारात् । यस्तु स्वानुभवसिद्धं निर्विशेषमिति[3] स्वगोष्ठीनिष्ठः समयः, सोऽपीदमहमदर्शमिति स्वंसाक्षिकसविशेषानुभवनिरस्तः । ननु च विशेषेषु वि-षयादिषु वा व्यभिचरत्स्वव्यभिचारिभावविशेषोऽनुभवो वा निष्कृष्यमाणो निर्विशेषः सिध्यतीति चेद्, न, निष्कर्षो हि पृथग्रूपावगमः । स च न क्वचि-दपि स्वतः सम्भवति, जातिविशेषादेरपि धर्मिणैव विशेषेण निष्कर्षोपपत्तेः । अथापि जात्यादेः स्वत एव व्यावृत्तत्वं, स्वस्वाश्रययोरन्यतादात्म्यविभ्रमविरो-धिप्रतिपत्तिकत्वात् । अनुभवरूपं तु ब्रह्म न स्वतो निष्कृष्टं निर्विशेषं च भ-वितुमर्हति । अतो निष्कर्षहेतुभूतैः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणविशेषैः सवि-शेषा एवावतिष्ठन्ते भावाः, इत्यात्मनोऽपि सविशेषत्वमापतद् दुष्परिहरम् । अथाविशेषेण सकलविशेषव्यावृत्त्या निर्विशेषनिष्कर्षहेतवः स्वात्मानमपि व्या-वर्तयेयुः सामान्यप्रवृत्तिसामर्थ्यादित्युच्येत, निर्विशेषनिष्कर्षहेतुनिवृत्तौ तद-सिद्धिप्रसङ्गः । तदनिवृत्तौ च तैरेव सविशेषत्वम् । अपिचात्मादयो विशे-षान्ताः सर्वे भावास्तेन तेन विशेषेण विप्रतिपद्यमानाः स्वाभिमतविशेषैर्व्यव-स्थाप्यन्ते । न च ते सम्प्रतिपन्नस्वरूपान्नातिरिच्यन्ते, विप्रतिपत्तिवि-रोधात् । ब्रह्म नित्यं न क्षणिकमित्यादिनिर्देशेषु सिद्धसाध्यत्वपर्यायत्वपरिहारा-यार्थभेदस्यावश्योपगन्तव्यतयानिच्छतोऽपि सविशेषत्वापत्तेश्च । न चामी सर्वे विशेषा अपरमार्था इति साम्प्रतम् । स्वरूपव्यावर्तकधर्मापारमार्थ्ये सवि-शेषसङ्करप्रसङ्गः । विशेषनिरासकधर्मापारमार्थ्ये सविशेषसत्यत्वप्रसङ्गः । नि-त्यत्वादिसाध्यसाधनविशेषापारमार्थ्ये च क्षणिकत्वा[4]दिविशेषप्रसङ्गः । तस्माद्

१. 'योरित', २. 'ति रू', ३. 'ति गो', ४. 'दिति वि' ख. पाठः.

न कथञ्चिदपि निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । अथ निर्विशेषं ब्रह्मेति शब्दाद् निर्विशेषप्रतीत्यप्रतीतिभ्यां निषेधानुपपत्तिः, सविशेषप्रतिपत्तौ च तन्निषेधानुपपत्तिरेवेति । न । सविशेषत्वसाधनैस्तच्छब्दजनितभ्रान्तिनिवर्तनोपपत्तेः, तद्वाक्यस्य प्रमाणत्वे च तत्पुरुषबहुव्रीहिभ्यामापादितावर्जनीयविशेषातिरिक्तविशेषाभावपरत्वोपपत्तेश्च । 'अविशेषास्ततो हि त' इति गन्धादिगुणकानामेव पृथिव्यादीनां शान्तत्वादिविशेषनिषेधपरत्वदर्शनात् । नगरे को विशेषः, न कश्चिदपीत्यादौ च निषेधसङ्कोचदर्शनात् ॥

निर्विकल्पकनिरासः ।

नन्वस्त्यविशिष्टार्थविषयं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् । यथाहुः—'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्' (न्यायदर्श० अध्या० १. आह्नि० १. सू० ४) इति । व्यपदिश्यते व्यवच्छिद्यतेऽनेनेति व्यपदेशो विशेषणं, तदर्हतीति व्यपदेश्यम् । विशिष्टमस्य विषयतया न विद्यत इत्यव्यपदेश्यं, निर्विकल्पकमित्यर्थः । तथा

"अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥"

इति ।

उच्यते । न सकलविशेषशून्यवस्तुमात्रग्राहकं निर्विकल्पकं नाम, तथाविधग्रहणस्याननुभवहतत्वात् । इदमित्थमिति विशेषालम्बनी हि प्रतीतिरुपजायते । तेन विनानुपपद्यमानार्थाभावेन कल्पनायोगाच्च । प्रयोगश्च — जागराद्यप्रत्यक्षं सविशेषविषयं सविषयज्ञानत्वात् सम्मतवदिति । न चैवं सविकल्पकनिर्विकल्पकविभागव्यवहारोत्साद इति शङ्क्यम् । विशेषानुवृत्तिविषयत्वाविषयत्वाभ्यां संस्कारजत्वतदभावाभ्यां वा तद्विभागोपपत्तेः । तथाहि — एकजातीयेषु तावत् प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि संस्थानरूपजातिव्यक्तियोग्यतया, संस्थानं विना संस्थानिग्रहणायोगेन च ससंस्थानमेव वस्तु इत्थमिति गृह्यते । न च वैशिष्ट्यायोग्यतया विशिष्टाग्रहणं, सविकल्पकेऽपि तत्प्रसङ्गात् । तत्र गोत्वादेरनेकव्यक्त्यन्वयरूपानुवृत्ताकारता परं न गृह्यते, पूर्वव्यक्त्यन्वयानुसन्धानसापेक्षत्वात् तद्ग्रहणस्य । द्वितीयादिपिण्डेषु तु निर्विकल्पकजनितसं-

स्कारात् तदनुसन्धाने तदनुवृत्तिर्गृह्यते । न चानुवृत्त्यग्रहणे प्रथमं गोत्वमेवागृहीतमिति शक्यं वदितुम् । संस्थानरूपजातेर्योग्यत्वात् सन्निकृष्टत्वाच्च । अन्यथा प्रथमं गोत्वतत्सम्बन्धयोरग्रहणे तदनुसन्धानाभावेन द्वितीयादिष्वपि तदनुवृत्त्यग्रहणे सर्वदा गोत्वमगृहीतमेव स्यात् । तस्मात् प्रकारप्रकारिभावेनैव जातिव्यक्ती निर्विकल्पकेऽपि गृह्येते । सविशेषविषयत्वे समानेऽपि सविकल्पकस्य तत्तत्संस्थानेऽनुवृत्ताकारताग्रहणं विशेषः । न च निर्विकल्पके जातिव्यक्ती पृथगेव गृह्येते, सविकल्पके तु तद्वैशिष्ट्यमपीति वाच्यं, सम्बन्धस्यापि योग्यत्वाद् दण्डपुरुषयोरपि सम्बन्धकाले प्रथमं पृथग् ग्रहणानिष्टेः ॥

विशेषणज्ञानहेतुत्वभङ्गः ।

ननु विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानं कारणं, पृथग् दण्डमजानानस्य दण्डी पुरुष इति ज्ञानादर्शनात् । अन्यथा विशेषणविशेष्यभावनियमश्च न स्यात् । जनकज्ञानविषयस्यैव विशेषणत्वादिति चेद्, न, अपरोक्षविशिष्टज्ञाने तावदिन्द्रियसंनिकर्षयोग्यते विशेषणविशेष्ययोरुपेये । अन्यथा जठरान्तरितविशेषणविशिष्टज्ञानापत्तेः । गिरेरग्निमत्त्वापरोक्षापत्तेश्च । सति विशेषदर्शने संशयोत्तरप्रत्यक्षानुरोधेनानुमितिसामग्रीतः प्रत्यक्षसामग्रीबलवत्त्वात् ततस्तावतैव विशिष्टज्ञानोपपत्तौ किं विशेषणज्ञानकारणत्वकल्पनया । विशेषणविशेष्यभावस्य सप्रतियोगिकत्वेऽपि युगपदेव प्रतियोगिगर्भनिर्भासत्वोपपत्तौ प्रथमं प्रतियोगिस्वरूपमात्रज्ञानकल्पनागौरवात् । यत्तु इन्द्रियसन्निकर्षाविशेषेऽपि गोत्वस्मृतिमतो गवि द्रव्यत्वविशेषानवगाहिगोत्वविशिष्टज्ञानमेव जायमानं विशेषणज्ञानस्य जनकतां नियच्छति । अन्यथा नियामकाभावेन द्रव्यत्वसविकल्पकमपि स्यादिति । तन्न, द्रव्यत्वसंशयादिबीजदोषाभाव इष्टत्वात् । तद्भावे च तत एव प्रतिबन्धात् । अन्यथा परपक्षेऽपि तन्निर्विकल्पमूलद्रव्यत्वसविकल्पापत्तेरपरिहार्यत्वात् । न चैवं विशेषणविशेष्यभावानियमः, जातिव्यक्त्योरुभयोरपि योग्यतया पूर्वज्ञानविषयत्वाविशेषे जनकत्वव्यवस्थाहेत्वभावेन विशेषणज्ञानकारणत्वपक्षेऽपि तन्नियमानुपपत्तेः । न च जनकज्ञानविषयतया विशेषणत्वम्, अनुमितौ पक्षज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि पक्षस्य विशेष्यत्वात् । विशेषणज्ञानत्वेन जनकता जनकज्ञानविषयत्वेन च विशेषणतेतीतरेतराश्रयप्रसङ्गाच्च ।

एवं परोक्षविशिष्टज्ञानेऽपि विशेषणज्ञानं न हेतुः, अनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानस्य साध्यसाधनसामान्योपाधौ साधनाश्रयसाध्यसम्बन्धगोचरतया तादर्थ्येनैवोपयुक्तस्य साध्यज्ञानस्यानुमितौ विशेषणज्ञानतया पृथगनपेक्ष्यत्वात् । अप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिणि प्रथमं साध्यज्ञानानुपपत्तेश्च । स्मारितपदार्थसंसर्गविषये शाब्दज्ञाने च विशेषणविशेष्यभावकामचाराद् न विशेषणज्ञानस्य जनकता शक्याश्रयितुं, तत्रैव ज्ञाने पुरुषभेदेन हेतुभेदकल्पनागौरवात् । पदार्थज्ञानापेक्षा तु सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिनिर्भासगर्भत्वात् पदानां क्रमवृत्तितया च सम्बन्धसम्बन्ध्युपस्थितियौगपद्यासम्भवनिमित्ता, न विशेषणज्ञानकारणत्वनिमित्ता । तस्माद् भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपविशेषणविशेष्यभावो विषयताविशेषो वा विशिष्टज्ञानप्रवृत्त्येकनिबन्धनो नान्यनिमित्त इति । एतेन जागराद्यसविकल्पकं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वाद् दण्डी पुरुष इति ज्ञानवदिति प्रत्युक्तं, अप्रयोजकत्वाद्, दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेश्च, दण्डपुरुषसम्बन्धदशायामुभयेन्द्रियसन्निकर्षे सति विशिष्टज्ञानस्यैवाहत्योत्पत्त्युपगमात् ।

अपिच, निर्विकल्पकत्वाभिमतेन जातिव्यक्ती मिथो विविक्ते गृह्येते न वा । न चेद् भेदाप्रतीतौ विशेषणविशेष्यवैशिष्ट्यज्ञानं न स्यात्, स्वरूपसतो भेदस्य ज्वालादाविव तज्ज्ञानानुपयोगित्वात् । घटस्य स्वरूपं ज्ञानस्य प्रकाश इत्यादौ वास्तवविवेकाभावेऽपि तद्भ्रमगर्भविशिष्टज्ञानाच्च । आद्ये च जात्यादेस्तद्व्यावृत्तिप्रयोजकपारतन्त्र्यादिविशेषाणां च प्रथमं वैशिष्ट्याप्रतीतावुक्तविकल्पानवस्थापत्तेः । वस्तुसामर्थ्यादेव तत्र प्रथमं तद्वैशिष्ट्यज्ञाने, वरं जातिव्यक्त्योरेव प्रथममेव वैशिष्ट्यज्ञानमस्तु, विशेषणविशेष्यस्वभावत्वादिरूपवस्तुसामर्थ्याविशेषात् । तस्मात् प्रथममेव गोत्ववैशिष्ट्यग्रहेऽपि तदनुवृत्तत्वाग्रहाद् निर्विकल्पकमुच्यते । द्वितीयादिग्रहणं तु तदनुसन्धानापेक्षया तदनुवृत्तिग्रहात् सविकल्पकमुच्यते । अत एव धारावाहिकमन्यद्वा जात्याद्यनुवृत्तिभानविकलत्वान्निर्विकल्पकमेव । एवं गुणक्रियादिवैशिष्ट्यज्ञानेऽपि सविकल्पकनिर्विकल्पकभेद ऊहनीयः । अथ सन्निकृष्टजातिगुणक्रियादियोग्यतया असङ्कीर्णोपस्थिततद्वैशिष्ट्यावगाहिनि प्रथमज्ञाने पिण्डस्यैव तत्रानुवृत्तिग्रहणात् तदपि सविकल्पकमेव स्यादिति चेद्, न, खलकपोतन्यायेन युगपदनेकवैशिष्ट्यावगाहिनि ज्ञानेऽन्यवैशिष्ट्यानुसन्धानापेक्षानुवृत्तिग्रहणायोगात् । कालभेदेन तदनुसन्धा-

नापेक्षानुवृत्तिग्रहणे तु भवेदेव सविकल्पकमिति । तस्मान्न प्रत्यक्षतो निर्विशेषसिद्धिः। अनुमानं च विशिष्टविषयमेवेत्यविप्रतिपन्नं, पक्षधर्मतया साध्यज्ञानस्यानुमानफलत्वात् । शब्दस्तु विशेषेण सविशेष एव, वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यात् पदवाक्यरूपेण तत्प्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्वम् । अतस्तस्यैव तदर्थभेदेन विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयम् । अपर्यायपदसङ्घातरूपस्य तु वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन दूरे निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनसामर्थ्यम् । तस्मान्न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषसिद्धिः, प्रमाणान्तराभ्युपगमेऽपि तेषामप्युक्तगत्या सविशेषविषयत्वात् ॥

आगमस्य प्रत्यक्षविरुद्धबोधकत्वनिरासः ।

एवं प्रत्यक्षादिसिद्धानेकविशेषेषु भावेषु नागमेन निर्विशेषात्मतत्त्वं शक्यं प्रतिपादयितुं, प्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धार्थवृत्तेः शास्त्रस्याप्रामाण्यात् । न खलु 'आदित्यो यूपः' इत्यादेः स्वार्थे प्रामाण्यम्। किं कारणं, प्रत्यक्षादिविरोधादेव। अत एव हि मन्त्रार्थवादादेरन्यशेषस्यापि मानान्तराविरोधे प्रामाण्यमुपगम्यते। अन्यथा

प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनः ।
वेदान्ता यदि मानानि बौद्धैः किमपराध्यते ॥

न च दोषमूलतया सम्भावितान्यथासिद्धि पूर्वं च प्रत्यक्षादि परेणापौरुषेयतया मुषिताशेषदोषाशङ्केनानन्यथासिद्धेन शास्त्रेण बाध्यतामिति वाच्यं, ज्वालैक्यप्रत्यक्षादाविव तद्भेदानुमानादिबाध्ये दोषमूलत्वस्य भेदप्रत्यक्षादौ मानान्तरासिद्धत्वात् । अस्ति हि सादृश्यादि ज्वालैक्यभ्रमे मूलम्, अचिरनिर्वापितदीपादौ क्लृप्तत्वात् । तच्च सूक्ष्मप्रेक्षिकया भिन्नभिन्नस्नेहदशावयवादिसामग्र्युपादेयज्वालाभेदस्य प्रत्यक्षतोऽपि सुज्ञानतया तत एव ज्वालैक्यभ्रममूलदोषतया कल्प्यत इति तद्बाधकज्वालाभेदानुमानलम्भनीयत्वाभावान्नान्योन्याश्रयमावहति[1] । अन्त्यमध्यमदशावयवाग्निसंयोगोपादाना दीपज्वाला आदिदशावयवाग्निसंयोगोपादानज्वालाप्रतियोगिकभेदवती, भिन्नसामग्री-

---

१. 'ति । तथा अ' ख. पाठः.

कत्वात्, सम्मतवदिति ज्वालैक्यप्रत्यक्षबाधकानुमानं न दोषमूलं, न वा तथावगतम् । प्रकृते च न भेदप्रत्यक्षादेरनादिभेदवासनादोषमूलत्वं प्रागस्य शास्त्रस्य निर्विशेषतात्पर्यावसायादधिगन्तुं शक्यम् । तत्तात्पर्यावसायश्च प्रत्यक्षादिविरोधे सत्यसम्भवंस्तस्य दोषमूलत्वनिश्चयायत्त इति प्राप्तमितरेतराश्रयत्वम् । काचादिदोषमूलभ्रमदृष्टान्तेन प्रत्यक्षत्वादिना तत्र तदनुमाने च शब्दत्वादिना शास्त्रेऽपि तदनुमानप्रसङ्गः। अभ्युपगम्यते च भवता शास्त्रस्याप्यविद्यादिदोषमूलत्वम् । एवं च तुल्ये दोषमूलत्वे भेदाध्यक्षादिना किमिति न शास्त्रमेव बाध्येत । पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यन्यायेन* शास्त्रं प्रत्यक्षादि बाधते परत्वादिति चेद्, न, दुष्टत्वनिश्चये सति परत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् । परस्यापि रज्जुज्ञानस्य दोषमूलत्वनिश्चये प्राथमिकसर्पबाधकत्वादृष्टेः । अपिच प्रकृतिप्रत्ययविभागपदतदर्थव्युत्पत्तितात्पर्यग्रहणादिपरिकरोपस्कृतशास्त्रग्रहणस्य दोषमूलत्वे श्रवणवेलायामेवाधिगते प्रागेव निर्विशेषात्माधिगमादतथाभूतं मिथ्याशास्त्रमप्रमाणमापन्नम् । तत्र कुतस्तस्य बाधकत्वम् । कुतस्तरां च प्रत्यक्षादेर्बाध्यत्वम् । अपिच स्वाभिमतविपरीतार्थप्रमाणजातस्य दोषमूलत्वेऽपारमार्थ्ये वा प्रमाणं सद् दोषमूलम्(?)। परमार्थश्चेत् तत एव द्वैतविजयः । अतादृशं चेदपि तथाभेदग्राहिणामेव प्रमाणत्वात् । अपिच स्वपक्षे परपक्षभेदापारमार्थ्ये तव परपक्षाङ्गीकार एव स्यात् । तत्पारमार्थ्ये च न भेदमिथ्यात्वम् । ननु व्यावहारिकः प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारोऽस्माकमपीति चेत् । कोऽयं व्यावहारिको नाम । आपातप्रतीतिसिद्धो युक्तिभिर्दुर्निरूपोऽतथाभूत इति चेद्, एवं यौक्तिकबाधादेव प्रमाणकार्यानुपपत्तिः । अथ स्वरूपपरिकराद्यंशे दोषमूलत्वाविशेषेऽपि शास्त्रस्य पराचीननिर्विशेषसंविदात्मरूपविषयबाधाभावेन व्यवस्थितविषयस्य विरुद्धविषयप्रत्यक्षादिबाधकत्वं परत्वादिति चेद् । न तावद् बाधकप्रत्ययानवतारमात्रेण यथार्थविषयत्वं प्रत्ययस्य, उलूकादेरालोकादौ तिमिरादिप्रत्ययस्य बाधानवतारेऽपि तथात्वाभावाद् दुष्टकरणत्वेनापि तस्यायथार्थत्वात् । यस्य च दुष्टं करणं, यस्य मिथ्येति प्रत्ययः, स एवासमीचीन इति हि नीतिविदः । उक्तं च—

"तस्माद् बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।
अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते ॥"

इति ॥

---

१. 'णकत्वे' ख. पाठः.

* (जैमि० सू० ६ ५. ५४)

असत्यात् सत्यप्रतीतिनिरासः।

शास्त्रजन्यज्ञानं च तवाविद्यादोषमूलमेवेति तद्विषयो ब्रह्मापि मिथ्या स्याद्, मृषाहेतुजन्यज्ञानविषयत्वाच्च प्रपञ्चवत् । न च स्वप्नादसत्यादपि सत्यशुभाशुभादिप्रतिपत्तिर्दृश्यते, वक्ष्यति च सूत्रकारः — 'सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः' (ब्र० ३. २. ४) इतीति वाच्यम् । तज्ज्ञानस्यैव तत्र हेतुत्वात्, तस्य च विषयबाधेऽप्यबाधेन सत्यत्वात् । एवमन्यत्रापि यत्रासत्यात् प्रीतिभीत्यादेः सत्यस्योत्पत्तिः प्रतिपत्तिर्वा शङ्क्यते, तत्र सर्वत्रापि ज्ञानमेव हेतुः । तच्च सत्यमेवेति । अथ कथं स्वप्नहस्तिशुक्तिरजतादिविषयासत्यत्वे ज्ञानसत्यत्वं, तस्य विषयसत्यताव्याप्तिदर्शनादिति चेद्, न, सालम्बनत्वमात्रेण धियां सत्यत्वोपपत्तेः । प्रतिभासमानतारूपं चालम्बनत्वं न विषयसत्यत्वासत्यत्वयोरतिरिच्यते, असत्यस्यापि दोषादेव प्रतिभासोपपत्तेः । स तु बाधितोऽसत्य इत्यवसीयते । ज्ञानं तु न बाध्यत इति । अथापि न ज्ञानमात्रेण शुभादिप्रतिपत्तिः, अतिप्रसङ्गात् । स्वप्नगजादिविषयावच्छिन्नात् तु ज्ञानात् तत्प्रतिपत्तौ, असत्यात् सत्यप्रतीतिरायातेति चेद्, न, तत्तदालम्बनव्यावृत्तेनैव ज्ञानेन शुभादिप्रतिपत्तेः । आलम्बनत्वं च प्रतिभासमानत्वमतीतादेरिव प्रतिपन्नोपाधावविद्यमानस्यापि हस्त्यादेरविरुद्धम् । न च तावतास्यापि हेतुत्वम्, अविद्यमानस्य पूर्ववर्तित्वाभावात्, स्वप्नार्थशुक्तिरजतादेः सत्यत्वोपगमाच्च । 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते स हि कर्ते'त्यादिश्रुतेः । पञ्चीकरणेन शुक्त्यादौ रजताद्यवयवसम्भेदोपपत्तेश्च । दर्पणाद्यभिहतपरावृत्तनायनरश्मिभिस्तदेव मुखमवभास्यत इति न प्रतिबिम्बाद् बिम्बानुमानमप्यसत्यात् सत्यप्रतिपत्तावुदाहरणम् । यद्यपि रेखाभेदमात्रेण न वर्णबुद्धिः, किन्तु वर्णात्मना गृहीतेन, तथापि नासत्यात् सत्यबुद्धिः । सत्याया एव तदालम्बनबुद्धेस्तद्बुद्धिहेतुत्वात् । न च रेखायां वर्णबुद्धिर्वर्णबुद्धिहेतुः, उपायोपेयैक्यायोगात् । किन्तु पिण्डविशेषे डित्थादिसङ्केतवद् रेखाविशेषेषु वर्णविशेषसङ्केते ततो वर्णबुद्धिरिति न काचिदसत्यात् सत्यबुद्धिः । रेखागवयादिप्रतिपत्तावपि तद्गतसादृश्यबुद्धेरेव हेतुत्वात् । अपिच ब्रह्मातिरिक्तसर्वमृषात्वमते नासत्यात् सत्यप्रतिपत्त्युदाहरणसम्भवः, अभ्युपगमविरोधात् । दुष्टमृषाहेतुजन्यज्ञानविषयत्वेऽपि परतो बाधाभावेन यदृच्छासंवादीव ब्रह्म न मिथ्ये-

ति चेद्, न, तत्र मानान्तरसंवादस्याधिकत्वात्, पाश्चात्यबाधाभावासिद्धेश्च । ब्रह्मणोऽपि शून्यमेव तत्त्वमिति माध्यमिकवाक्येन परेण बाधात् । दोषमूलत्वं च तव शास्त्रस्य शून्यत्वशासनेन समानम् । पाश्चात्यबाधाभावस्तु तस्यैवाधिक इत्यलमप्रतिष्ठितकुतर्कपरिहसनेन ॥

छान्दोग्यस्य निर्विशेषपरत्वनिरासः ।

अपिच निरूपणायामपि वेदान्तानां न निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनं क्वचिदुपलभ्यते । तथाहि — कारणवाक्यानि तावत् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्येवमादीनि 'सदि'ति कारणत्वौपयिकगुणविशिष्टं प्रकृतिपुरुषकालशरीरकं परमात्मानं, 'तदैक्षते'ति सर्वज्ञं, 'प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति सत्यसङ्कल्पं, 'सदायतनाः' इति सर्वाधारं, तत एव सर्वनियन्तारम्, 'एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इति प्रशासनेन धारकत्वश्रवणात्, अत एव सर्वान्तरं 'अन्तरो यमयती'ति श्रुत्यन्तरात्; 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि'ति सर्वात्मानम् इत्येवमादिकल्याणगुणविशिष्टमेव प्रतिपादयन्ति ।

सद्वाक्यं ह्युपक्रमादिभिः सविशेषविषयमवगम्यते । उपक्रमे तावत्, 'उत तमादेशमप्राक्ष्यः' इति प्रशासिताभिधीयते, आङ्पूर्वस्य दिशतेः शासनवाचकत्वात् । 'आङ्पूर्वो दिशिर्नियोक्तृप्रयोजनवचनः, उपपूर्वस्तु नियोज्यप्रयोजनवचन' इति हि न्यासकारः । ननु इगुपधात् कविधौ सति पचाद्यजयोगाद् किति चोपधागुणानुपपत्तेरादेशशब्दो घञन्तो न कर्तरि स्यात्, 'अकर्तरि च कारके—' (३. ३. १९) इत्यनुशिष्टेः । न च प्रशासने कर्मत्वं करणत्वं वा ब्रह्मणः शासित्रन्तराभावादित्युपदेशकर्मत्वमेवेह विवक्षितं, न प्रशासितृत्वमिति चेद्, मैवम्, अव्यावर्तकत्वादर्थसिद्धेश्चोपदेश्यत्वस्य विवक्षानुपपत्तेः । साधारणं हि संसारनिवृत्तितदुपायब्रह्मणामुपदेश्यत्वं, प्रष्टव्यत्वोक्त्यर्थसिद्धं च । अपिचैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापोक्षितं शासितृत्वं, नोपदेश्यत्वं, सति निमित्तान्तरे तत्प्रतिज्ञानुपपत्तेः । शासितृत्वेन च तस्यैव निमित्तत्वे 'येनाश्रुतं श्रुतमि'त्यादितत्प्रतिज्ञोपपद्यते । तथाचापेक्षितानपेक्षितयोरपेक्षितविधानं युक्तम् । न च घञनुपपत्तिः, 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'ति शाब्दन्यायेन कर्तुरेव करणान्तरानपेक्षतया करणत्वोपचारात् तदुपपत्तेः । प्रधानप्रकृत्यर्थस्वारस्यार्थौचित्याभ्यामुपचारस्यापि युक्तत्वात् । तादिदमाहुः—

---

१. 'चित्वा' क. पाठः.

"छान्दोग्ये केचिदाहुर्दिशतिरुततमादेशमप्राक्ष्य इत्य-
त्राङ्पूर्वस्तूपदेशं प्रकटयति सतो न प्रशास्तिं घञन्तः ।
नो कर्तर्यस्ति कर्मण्यगणि घञिह सत् कर्तृ शास्तौ न कर्म
स्यात् स्यात् कर्मोपदेशे तदिदमुततमादेशवाचोपदेश्यम् ॥
अत्र ब्रूमः प्रशास्तिं वदति दिशिरसावाङ्मुखो नोपदेशं
शास्तौ सोऽतिप्रसिद्धो न हि पर इह चापेक्षितार्थप्रसङ्गः ।
युक्तोऽसाधारणोक्त्या घञगणि करणेऽप्यत्र वैवक्षिकत्वं
शाब्दोक्तं कारकाणां ननु करणतया कर्तरि स्याद्विवक्षा ॥"

इति ।

उपसंहारे च 'एतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो!' इति चिदचित्प्रपञ्चान्तर्यामित्वमुच्यते । तदेव च बहुकृत्वोऽभ्यस्यते । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति सर्वज्ञत्वादिगुणकं परामृश्यते । न च तादृग्गुणविशिष्टं ब्रह्म मानान्तरगम्यमित्यपूर्वता । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये' इति फलम् । पितापुत्रसंवादाख्यायिकारूपोऽर्थवादः । 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादि'त्यादिदृष्टान्तोपादानादुपपत्तिश्चेति ।

न च कृत्स्नस्य विवर्ततया तदपेक्षं प्रशासितृत्वादिकमपि मृषेति न ब्रह्मणः सगुणत्वमिति वाच्यम् । न ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञया विकारविवर्तत्वसिद्धिः, तस्याः कारणकार्याभेदनिबन्धनत्वात् । न च सत्यासत्ययोरभेदो घटते तज्ज्ञानेनासत्यज्ञानं वा, बाधात् । विकारपरिणामत्वानुगुणाश्च दृष्टान्ता दृश्यन्ते । ततो दार्ष्टान्तिकेनापि तथैव भवितुं युक्तम् । अन्यथा तत्तेजोऽभ्राम्यदिति स्यात् । न तु 'तत्तेजोऽसृजत' इति । श्रूयते च 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति, न तु व्यवर्तत इति । सूत्रकृदपि—'परिणामात्' (ब्र० १. ४. २६) इत्याह, न तु विवर्तादिति ।

परमते वाचारम्भणश्रुत्यर्थः ।

न च 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि'त्यतस्तत्सिद्धिः, तत्र विवर्तत्वबोधिशब्दाभावात् । मृत्तिकासत्यत्वावधारणं चासिद्धम्,

येन विकारविवर्तत्वमार्थिकं स्यात् । तथाहि सति मृत्तिकैव सत्येत्येवावक्ष्यद् , न तु मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । तदयमर्थः — कथं मृत्पिण्डविज्ञानेन सर्वं मृन्मयं विज्ञायेतेति, कार्यकारणाभेदादित्युच्यते वाचेत्यादि । अत्र वाचेति वाक्पूर्वको व्यवहारो लक्षितः । प्रयोजनतया हेतुरुच्यते । आरम्भणमिति कर्मणि ल्युट् । 'सरिरस्य मध्ये अन्तरिक्षमनारम्भणमिवे'त्यादाविव रलाभेदेन स्पर्शार्थः, 'आलम्भः स्पर्शहिंसयोरि'त्यभिधानाद् 'वत्समालभेते'त्यादिदर्शनाच्च । तथाच मृत्पिण्डेनेत्यनुषङ्गे वाक्पूर्वकहानादिव्यवहारार्थं मृत्पिण्डेन विकारो घटाद्यवस्था घट इत्यादिनाभधेयं च स्पृश्यते । मृत्पिण्ड एव नामरूपभाग् भवति, न मृदो द्रव्यान्तरं घटादिरिति प्रतिज्ञाते प्रमाणमुच्यते 'मृत्तिकेत्येव सत्यमि'ति । मृद्घट इति प्रत्यभिज्ञया घटादिकमपि मृद्द्रव्यत्वेनैव प्रामाणिकमित्यर्थः । शब्दबुद्ध्यादिभेदेऽप्यास्ते शेते सुख्यहं दुःख्यहमित्यादाविव प्रत्यभिज्ञाया एव द्रव्यैक्यनियामकत्वात् । अन्यथा मृद इव घटादेरपि सत्यत्वेन तत्सत्यत्वावधारणानुपपत्तेश्च । व्यावहारिकसत्यत्वस्य तवोभयत्रापि तुल्यत्वात् ॥

परमते सदेवेत्यादिश्रुत्यर्थः ।

न च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि'ति सावधारणमखिलभेदनिषेधावगमाद् निर्विशेषपरं प्रकरणमवगम्यत इति युक्तम् । न ह्ययमर्थः सदेवासीद् नान्यदासीदिति । इदं शब्दसमानाधिकृतं हि सदवधार्यते । तेनेदं सदेवासीदित्येवकारव्यवच्छेद्यापेक्षायां सत्प्रतियोगिकमसत्त्वं प्रतीयते नासदासीदिति । अतोऽसत्कार्यवादनिरासाय सदेवेत्यवधारणमिति गम्यते । एवं च परिहृतकार्यावस्थं कारणावस्थं सदेवासीदिति सविशेषमेवाभिधीयते । प्रलीननामरूपविभागचिदचित्प्रपञ्चशक्तिमयातिसूक्ष्मस्वैकीभूततमश्शरीरं सर्वज्ञत्वादिगुणं ब्रह्म हि कारणं, 'तम आसीत्, तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्', 'तमसस्तन्महि नाजायतैकम्',

"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।"

इत्यादिदर्शनात् । तदेव चावस्थान्तरापन्नं कार्यमुच्यते । मृदोऽपि हि पूर्वा पिण्डावस्था कारणम्, उत्तरा घटाद्यवस्था कार्यम्, इत्यतः कार्यकारणाभेदादिदं जगत् सदे-

---

१. 'ण' ख. पाठः.

वासीदिति युक्तमवधारयितुम् । अन्यथा निर्विशेषपरत्वे 'अग्र आसी'दिति कालविशेषसम्बन्धनिर्देशानुपपत्तेः । न खलु ब्रह्म कालविशेषे निर्विशेषमुपेयते अन्यदा[1] हेतूपरागनिमित्ते सविशेषत्वे ब्रह्मणो विक्रियापत्तेः ।

'एकमेवाद्वितीयमि'ति च न सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिरासपरं, कारणविषयत्वाद्, 'अग्र आसीदि'ति विजातीयकालभेदावगमात्, कृतहानादि-परिहाराय प्रलयेऽपि सजातीयजीवभेदावश्यम्भावात्, सर्गौपयिकज्ञानशक्त्या-दिस्वगतभेदयोगाच्च । किन्त्वेकमित्यव्यक्तनामरूपत्वं, 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासी-दि'ति श्रुत्यन्तरैकार्थ्यात् । एवेति च वैशिषिकादिमतनित्यत्वापच्छेदेनाकाशा-दीनामप्युपसंहारः, 'अद्वितीयमि'ति निमित्तान्तराभावश्च प्रतिपाद्यते ।

तदेवमुपसंहरणीयाशेषमङ्गलगुणविशेषकारणब्रह्मविषयेषु वेदान्तेषु 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद-पाणिपादमि'त्यादिप्राकृतहेयगुणप्रतिषेधेन 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं', 'यः सर्वज्ञः सर्वविदि'त्यादिकल्याणगुणा आम्नायन्ते । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्य-त्रापि सत्यत्वादिविशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यते, नीलमुत्पलमित्यादिषु समानाधि-करणवाक्यस्य विशिष्टैकार्थपरत्वव्युत्पत्तेः । 'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामे-कस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमि'ति हि शाब्दाः । तत्र घटः कुम्भ इत्या-दिपर्यायव्यावृत्तये भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामिति । प्रवृत्तिरभिधानं पदानां यद्यपि विशिष्टविषयमिति न तत्र निमित्तान्तरमस्ति, तथापि 'गुणानां प्रतिपत्तिर्गुणि-प्रतिपत्त्यर्थे'ति न्यायेन तदत्र विशेष्यार्थविषयं गृह्यते । तत्र भिन्नानि (प्रवृत्ति) नि-मत्तानि द्वाराणि जातिगुणादीनि येषां तेषामित्यर्थः । गौरश्वो नीलं पीतमि-त्यादिव्यावृत्तय एकस्मिन्नर्थ इति । एकविशेष्य इत्यर्थः । समानविभक्त्या बोधनं च वृत्तिः । तेनासौ राजा, अस्येदं राज्यमिति न राजेदंशब्दसामानाधिकरण्यम् । कथं तर्हि गौर्गच्छतीति सामानाधिकरण्यं, समानविभक्त्यभावात् । तत्र सामा-नाधिकरण्यव्यवहारो गौणस्तिङर्थाभेदात् । अथवा विरुद्धार्थविभक्त्यभावेन समानविभक्त्युपचारः । अथवा वृत्तिरिति तदर्थबोधपरत्वं विवक्षितम् । राजे-दम्पदयोश्च नैकार्थबोधपरत्वमित्यदोषः । कथमेवमपि 'वाजपेयेन यजेते'ति

---

१. 'था' ख. पाठः.

यागवाजपेयपदसामानाधिकरण्यम् । अथ संज्ञा वाजपेयपदं संज्ञिनं यागमभिदधीत यागपदं च. स तर्हि संज्ञावच्छिन्नो यागो न प्रतीयेत, संज्ञायास्ताटस्थ्यात् । अथ तर्हि संज्ञा लोकव्युत्पत्त्या स्वावच्छिन्ननिरूढा संज्ञिनमभिदधीत, विशेषणविशेष्यसामानाधिकरण्यादिदं संज्ञासंज्ञिसामानाधिकरण्यं नातिरिच्येत। आहस्म च भगवान् पतञ्जलिः—

"द्वयोश्चैतद्भवति । कयोः । विशेषणविशेष्ययोः संज्ञासंज्ञिनोर्वा"

इति । अनतिरेके च किं विकल्प्येत, नायं दोषः । सत्येव विशेषणत्वे संज्ञाया बोधककोट्यनुप्रवेशेन ताटस्थ्यमिवालक्ष्य विकल्प्यते संज्ञासंज्ञिनोर्वेति । यथाह कैयटः—'संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं, प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां तु भेदेनोपादानमि'ति । एवं समानाधिकरणवाक्यस्य विशिष्टाभिधानसमानविभक्तिसमभिव्याहाराभ्यामनेकविशेषणविशिष्टैकार्थपरत्वावगमाद्, अन्यथा निरुक्तलक्षणसामानाधिकरण्यविरोधात् । न च विशेषणभेदोपाधिकविशिष्टभेदे सति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्विशेष्यस्वरूपमात्रपरत्वमेव समानाधिकरणवाक्यस्येति युक्तम् । भिन्नभिन्नविशेषणद्वारा पदानामेकविभक्तिसमभिव्याहारेणाभिन्नविशेष्यवृत्तितयैकस्मिन्ननेकविशेषणवैशिष्ट्यावगमे विशिष्टभेदाभावात् । पदानां पर्यायत्वापत्त्या तावन्मात्रविषयेऽनेकपदवैयर्थ्यापत्त्या च सामानाधिकरण्यभङ्गप्रसङ्गाच्च ॥

सत्यादिश्रुतिविचारः ।

अथ सत्यादिपदानामनृतादिव्यावृत्त्यवच्छिन्नस्वरूपविषयत्वमुच्येत, पदशक्यसत्यत्वादिप्रहाणेन लाक्षणिकविरोधिव्यावृत्तिविशिष्टवृत्तिकल्पनाक्लेशमात्रं प्रसज्येत । न च प्रतियोगिभेदे सति व्यावृत्तयो न भिद्येरन्, येन विशिष्टाभेदादत्रैव सामानाधिकरण्यमुपपद्येत । उपलक्षणत्वे च व्यावृत्तीनामुपलक्ष्यतावच्छेदकभेदाभावे सत्येकयैव व्यावृत्त्योपलक्ष्यावगमितं ब्रह्मेति पदान्तरेण तदुपलक्षणवैयर्थ्यात् । तदवच्छेदकभेदे च तदेव विशिष्टविषयत्वं पदानां पुनरापन्नम् । न चानृतादिव्यावृत्तिरपि वस्तुस्वरूपमेव, तदेकेन पदेनावगमितमिति पदान्तरवैयर्थ्यात् । अथाकृष्णमपीतमरक्तं शौक्ल्यमित्यादौ शौक्ल्यादिगतविशेषान्तरासंबोधात् स्वरूपमात्रविषयत्वं व्यावर्त्यभेदेनैवापर्यायत्वं सामानाधिकरण्यं च वाच्यम्, एवं सत्यादिवाक्येऽपि स्यादिति चेद्, न, शौक्ल्य-

स्योपलब्धमात्रस्य स्वस्वाश्रयविपरीतभ्रमविरोधितया स्वत एवेतरव्यावृत्तिरूपत्वेऽपि ब्रह्मणः प्रतिभासमानस्यैव सर्वविभ्रमाधिष्ठानतया तथात्वाभावे विभ्रमविरोधिरूपान्तरस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् । शुक्तौ शुक्तित्वादिवत् तत्रासत्यादिव्यावृत्तिलक्षणया विशिष्टवृत्तिकल्पनाद् वरमभिधानेनैव सत्यत्वादिविशिष्टवृत्तित्वाभ्युपगम इति । शौक्ल्ये च जातिभेदस्यैवाकृष्णमित्यादितद्व्यावृत्तिरूपतया शब्दोपादानादलाक्षणिकविशिष्टाभेदवृत्त्यकृष्णमित्यादिसामानाधिकरण्यमिति विशेषः । वस्तुस्वरूपमात्रपरत्वे पदानां लक्षणा च दोषः । विशेषणद्वारशक्तेः शब्दस्य द्वारानभिधाने द्वार्यभिधानासम्भवाद्, विशिष्टाभिधानस्वारस्याद् विशेष्यस्यालक्ष्यत्वेऽपि स्वारस्यहानेरवर्जनीयत्वात् । न च वाक्ये सर्वपदलक्षणा युक्ता, तात्पर्यानवगमेन तदनुपपत्तिज्ञानमूलाया लक्षणाया एवानुत्थानाद् । न वा दृष्टचरी । विषं भुङ्क्ष्वेत्यादावपि विधिप्रत्ययस्यालाक्षणिकत्वात् ।

सत्यादिवाक्यमखण्डार्थं समानाधिकरणवाक्यत्वाद् नीलमुत्पलमित्यादिवदित्यनुमानं चायुक्तम् । प्रतिज्ञावाक्यस्य ह्यखण्डार्थत्वे नाखण्डार्थत्वं प्रतिज्ञातं स्यात् । विशिष्टार्थत्वे च तत्रैव व्यभिचाराद्, दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेश्च । प्रकृतिप्रत्ययविभक्तपदसमुदायात्मकवाक्यस्य विशिष्टार्थत्वावश्यंभावाच्च । तत्रैवं सति समानाधिकरणवाक्येषु विशेषणान्वये विशेष्यैक्ये च प्रतिपाद्ये वाक्यभेदप्रसङ्ग इत्यचोदनीयम् । प्रातिपदिकावगमितविशेषणान्वयापरित्यागेन समानविभक्तिसमभिव्याहाराद् विशेष्यैक्यप्रतिपादने तत्प्रसङ्गानवकाशात् । न चानन्त्यविरोधः, स्वरूपतो गुणतश्चान्तशून्यतया तदविरोधात् ।

"नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तो हि स[1] स्मृतः"

इति स्मृतेः । अन्यथानन्त्यगुणस्याप्यभावे ब्रह्मणोऽन्तवत्त्वप्रसङ्गात् । अत एव 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च',

"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्"

इत्यादयो गुणनिषेधाः पशुविधिरिवच्छागे सामान्यविशेषन्यायेन 'अद्रेश्यमग्राह्यम्', 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' इत्यादिनिषिद्धहेयगुणविषये व्यवस्थाप्यन्ते। लोके च गामानयेत्यादौ सामान्यशब्दस्य विशेषोपसहारव्युत्पत्तेः।

---

१. 'सं' ख. पाठः,

अथवा 'नित्यं विभुं सर्वगतं', 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्',

"परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च",

"नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्",

"तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम्",

"पतिं पतीनां परमं परस्ताद् विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्",

इत्यादिनिरतिशयकल्याणगुणविधाने सति गुणसामान्यनिषेधाः, पश्चालम्भनविधौ[1] सति 'न हिंस्यादि'ति हिंसासामान्यनिषेधवदुत्सर्गापवादन्यायेन विहितेतरविषये सङ्कोच्यन्ते ॥

गुणादिविधिनिषेधयोरबाध्यबाधकत्वम् ।

सर्वथापि गुणविधिनिषेधविषयभेदेन तयोरविरोधे नापच्छेदनयेन बाध्यबाधकता युक्ता । सत्यपि विरोधे नात्रापच्छेदनयः प्रवर्तते, तस्यानियतविरोधपौर्वापर्यविषयत्वात् । न ह्युद्गातृप्रतिहर्त्रपच्छेदयोर्वस्तुविरोधः, प्रयोगभेदे तदभावात् । नापि पौर्वापर्यनियमः, यौगपद्यव्यत्ययसम्भवात् । ब्रह्मणि च गुणविधिनिषेधयोर्वस्तुविरोधात्, प्राप्त्यपेक्षया निषेधस्य पौर्वापर्यनियमाच्च । किन्तु औदुम्बरीस्पर्शसर्ववेष्टनश्रुतिस्मृत्योरिव विरोधनयः । न हि त'त्रौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्ये'ति विरुद्धा स्मृतिरित्येव 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदि'ति श्रुत्या बाध्यते, वैपरीत्यानियमात् । किन्तु विरोधे सत्यर्थविप्रकर्षात् । प्रथममेव निरपेक्षवृत्तप्रत्यक्षश्रुत्यर्थप्रमितौ मूलानुमानसापेक्षस्मरणस्य स्वार्थप्रमितौ कालात्ययापदिष्टत्वाद्, विरुद्धश्रुतिलिङ्गादिसमावेशे च तस्यैव बाध्यताहेतुत्वात् । तथाच पारमर्षं सूत्रं — "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" (जै० ३. ३. १४) इति । स चायं बाध्यताहेतुः समः सर्ववेष्टनस्मृत्या गुणनिषेधस्य । इयांस्तु विशेषः — यदेकत्र मूलश्रुत्यनुमानापेक्षया विलम्बः, परत्र निषेध्यप्राप्त्यपेक्षयेति । निर्गुणवाक्यमप्याम्नातमिति चेद्, 'आदित्यो यूप' इति चाम्नातम् । प्रमितिस्तूभयत्र नोदेति, प्राथमिकगुणविधिप्रत्यक्षाभ्यामपहृतविषयत्वात् । न चैवमिदं रजतं, नेदं रजतमित्यत्रापि परबाधप्रसङ्गः । सत्तया ज्ञापकस्य ज्ञायमानतया ज्ञापकस्येव योग्यताविमर्शादिसापेक्षत्वाभावात् । न चेन्द्रियं रजतधीबाधाय शुक्ति-

---

१. 'म्भवि' क. पाठः.

त्वज्ञानजनने किञ्चिदपेक्षते। शुक्तित्वमेव च गृहीतं प्रतियोगिव्यपेक्षया परं नेदं रजतमिति नञुल्लिखितव्यवहारालम्बनं भवति। वस्तुसंस्थानात्मा जातिरेव हि तस्येतरभेदो नाम। तच्च शुक्तित्वज्ञानमैन्द्रियकं निरपेक्षं परमुदयमानं

"पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यति"

इति न्यायेन पूर्वं रजतज्ञानं बाधत इति युक्तं, न तु शाब्दो गुणनिषेधो गुणविधिं, तदपेक्षया परस्य विरोधिनः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः।

'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति', 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं', 'तमेवं विद्वानमृत इह भवती'त्यादिसगुणज्ञानमुक्तिहेतुत्ववादाश्च गुणाबाधमवष्टभ्नन्ति, अन्यथा मिथ्याज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वायोगात्। आहत्यैव 'सत्यकाम' इत्यादिसत्यत्वाद्याम्नानं च दर्शितम्। न चोपासनविधिविषयतया गुणानामभाविकत्वं § ब्रह्मणोऽणीयस्त्वप्रादेशिकत्वादिवदिति वाच्यम्। सत्यत्वाद्याम्नानबाधाद्, ब्रह्मणोऽपि तद्विषयत्वेनाप्रयोजकत्वाच्च।

एतेन जीवेशादिभेदाविधिनिषेधावपि व्याख्यातौ। जीवादिभेदो लोकावगतो न शास्त्रविषय इति चेत्, तत्तत्स्वरूपाभेदोऽपि लोकसिद्धो न शास्त्रविषयः स्यात्, जीवपरस्वरूपाभेदो लोकाविदितः शास्त्रप्रतिपाद्य इति चेत्, तर्हि ममापि नियाम्यनियामकत्वधार्यधारकत्वशेषशेषित्वादिभेदो लोकाविदितः शास्त्रप्रतिपाद्य इत्यस्तु। यथाहुः—

"न द्वैतं प्रतिपादयन्त्युपनिषद्वाचः प्रसिद्धं हि तत्
किन्त्वद्वैतमनन्यगोचरतया तद्वेद्यमास्थीयताम्।
अप्राप्ते खलु शास्त्रमर्थवदिति व्यर्थः प्रयासो यतः
प्रख्यातादपरस्तु शास्त्रविषयो भेदस्त्वदद्वैतवत्॥"

इति।

अपर आह — न हि भेदमागमः प्रत्यक्षादिसिद्धमपेक्ष्य प्रतिपादयति, तस्य नित्यस्य पुंवाक्यवद् मानान्तरानुपजीवित्वात्। त्वक्चक्षुषोरिव तु द्रव्ये भेदेऽपि प्रत्यक्षागमयोर्यादृच्छिकः समावेश इति न सिद्धविषया भेदश्रुतिरिति भेदश्रुतिरुपासनार्था न तत्परेति चेत्। नन्वभेदश्रुतिरपि तदथैव। 'योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद', 'आत्मेत्येवोपासीते'ति श्रुतेः। अविधिविषयेष्वपि 'तत्त्वमसी'त्यादिष्वभेदः प्रतिपाद्यत इति चेत्। तर्हि 'क्षरात्मानावीशते देव एकः', 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः', 'य आत्मान-

---

§ अभाविकत्वम् अस्वाभाविकत्वं कल्पितत्वम्।

मन्तरो यमयति', 'ऋतं पिबन्तौ', 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिषु भेदोऽपि तथा प्रतीयत इति तुल्यम् । विधिविषयतोपसंहारश्च द्वयोरपि तुल्यः । न चापच्छेदनयाद् भेदबाधः । गुणविधिनिषेधयोरिव नियतविरोधगौर्वापर्यतया विरोधनयेनाभेदबाधस्यैवोचितत्वात्,

"पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति",

"जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः"

इत्यादिभेदज्ञानमोक्षहेतुत्वश्रवणाच्च भेदस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् । अन्यथा बाध्यभेदज्ञानस्य मिथ्याज्ञानत्वेन मोक्षहेतुत्वायोगाद् , अपच्छेदनयस्यैव विपरीतफलत्वाच्च । अभेदो हि वस्तुस्वरूपम् । तदुपस्थितिश्च प्रथमा । चरमा तु भेदबुद्धिस्तदपबाधेनैवोदयेत,

"परस्या नान्यथोत्पादाद् न त्वबाधेनसम्भवः"

इति । तस्माद् भेदविधिनिषेधविरोधे विरुद्धार्थप्रतिपत्त्ययोगादन्यतरबाधानौचित्याच्च विषयविशेषो वाच्यः ।

स उच्यते । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि'ति, 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं', 'तत्त्वमसी'त्यादिषु जगद्वाचिपदस्य कार्यावस्थब्रह्मपर्यन्ततया जगच्छरीरप्रकारीभूतब्रह्मपर्यन्ततया वा, कार्यावस्थस्य कारणावस्थब्रह्माभेदो वा, जगच्छरीरविशिष्टब्रह्माभेदो वा प्रतिपाद्यते । एकस्यैव कार्यकारणावस्थत्वात् । शरीरविशिष्टस्य रूपान्तरविशिष्टविशेष्यस्वरूपैक्याच्च, घटो मृद् नीलमुत्पलं मनुष्योऽहमित्याद्यभेददर्शनाद्, विशेषणभेदेऽपि विशिष्टाभेदोपपादनाच्च । न तु स्वरूपैक्यं, चिदचित्स्वभावविरोधाद्, जीवस्यापि ब्रह्मविरुद्धस्वभावत्वात् । बाधेन ब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वे च लक्षणादिदोषप्रसङ्गात् । अथवा जगत एव ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च तत्प्रकारत्वादपृथक्सिद्ध्या तदन्तर्गतत्वं नाम गोघटादिगतभेदविरोधिस्वरूपोऽभेदः प्रतिपाद्यते 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिषु । 'एकधैवानुद्रष्टव्यमि'त्येवमादिदृशाभेदविधिशेषतया तत्प्रत्यनीक एव भेदो 'नेह नानास्ती'त्यादिना निषिध्यते । अन्वयमुखोक्ताभेदस्य व्यतिरेकमुखोक्त्या भूयस्त्वोपपत्तेः । अन्यथा मृद्घटाभेदादौ बोध्ये घटद्वित्वादिनिषेधस्येव सर्वविधभेदनिषेधस्य निरुक्ताभेदविध्यनुपकारकत्वेन तच्छेषत्वानुपपत्तेः । स च

कुतर्कसिद्धः कार्यकारणभेदो लौकिकप्रतीतिसिद्धः स्वनिष्ठभेदश्च प्राप्त इति शक्यः प्रतिषेद्धुम्। कृत्स्नभेदनिषेधे च प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन पदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या तन्मूलकाभेदविरोधेन वृद्धिं गृध्नतो मूलनाशन्यायापातात्। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येदि'त्यादावपि स्वतन्त्रद्रष्ट्राद्यभावोऽभिधीयते। यत्र योगदशायां सर्वमात्मैवाभूत् प्रकारतयात्मसामानाधिकरण्येन साक्षात्कृतमित्यर्थः। द्रष्ट्रादिभेदमात्रनिषेधे च 'वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'ति ज्ञानदशायां द्रष्ट्रादिदर्शनं वामदेवस्य भ्रमः स्यात्। तत्त्वदर्शनं च न भ्रम इति ॥

स्मृतीनां निर्विशेषपरत्वनिरासः।

एतेन —

"परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते",

"अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम्",

'तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यद्' इत्यादिस्मृतयोऽपि निरुक्तैक्यविशिषतयान्यनिषेधविषयाः स्वेनैव स्वात्मकतया जगतः स्वतन्त्रपृथक्सत्त्वनिषेधपरा व्याख्याताः। अथवा 'न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः', 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते', 'तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः', 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इत्यादिजनित्रादिविशेषनिषेधविषये 'नेह नानास्ती'त्यादिसामान्यनिषेधः छागपशुन्यायेन नियम्यते। नानात्वनिषेध उत्सृष्टो वा 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति', 'इदं सर्वमसृजत, 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्' इत्यादौ विकारादिदोषातीतस्य साक्षादेव बहुनामरूपभाक्त्वासम्भवात् बहुनामरूपभाक्त्वश्रवणाच्च, शरीरतया प्रकारभूतचिदचिन्नानात्वस्य [illegible], 'एकः सन् बहुधा विचचार', 'यस्य पृथिवी शरीरमि'त्यादिषु प्रकार-[illegible] [illegible]निषेधायैव दुरधिगमार्थप्रतिपादनायोगाच्चापोद्यते, निषेधस्य यथोदितविषये सावकाशत्वात्। तस्माद् ब्रह्मणो गुणशरीरादिविधिनिषेधा भिन्नविषयतया विरोधाभावेन न बाध्यबाधकतामश्नुवते। यथाहुः —

"यद् ब्रह्मणो गुणशरीरविकारभेद-
कर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः।

अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्ध-
मर्हन्ति तत्र विधयः प्रतिषेधबाध्याः ॥"

इति ॥

तदेवं मानवृत्तविरोधात् प्रत्यक्षादिविरोधात् पूर्वापरविरोधाच्चाम्नायस्य निर्विशेषविषयत्वायोगात्, सविशेषविषयागमविरोधे च स्मृत्यादेरपि न निर्विशेषवस्तुविषयत्वसम्भवः । न च तत्र निर्विशेषवस्तु प्रतीषिषन्तोऽपि प्रतीमः ।

"यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् "

इत्यादिसर्वविधजडजीववैलक्षण्याभिधानात् ।

"यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः"

इति च । तथा,

"अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ।"
"शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शाश्वते ।
मैत्रेय! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥
संभर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः ।
नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने! ॥
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥
वसन्ति तत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलानि च ।
स च सर्वेषु भूतेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥
एवमेष महाशब्दो मैत्रेय! भगवानिति ।
परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
शब्दोऽयं नोपचारेण त्वन्यत्र ह्युपचारतः ॥
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥
सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।

स च सर्वेषु भूतेषु वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥"

इत्यादिषु विश्वसर्गस्थितिलयभरणनियमनादिलीलस्य तदनुगुणसार्वज्ञ्यादिगुणगणार्णवस्य भगवदादिशब्दवृत्तिनिमित्तषाड्गुण्यादियुक्तस्य,

"स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणादिदोषांश्च मुने! व्यतीतः।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुवनान्तराले॥
तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशौर्यादिगुणैकराशिः।
परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयःसन्ति परावरेशे॥"

इत्यादिनिरवशेषनिरस्तसमस्तहेयगन्धस्य,

'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ',

"स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपोऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः।
सर्वेश्वरःसर्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः॥"

इत्येवमादिप्रकारस्य प्रत्यायनात्।
तथाच

"प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम्।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम्॥"

इति नापलपितप्रपञ्चं निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यते, श्रुत्यादिविरोधात्। तत्रैवोपक्रमोपसंहारयोः सविशेषत्वावगमात्। तदविरोधेन च तद्व्याख्यानं युक्तम्। तत्र प्रत्यस्तमितभेदमिति त्रिविधपरिच्छेदनिषेधः। अत्र कालतो देशतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नतया कृत्स्नं प्रति सर्वविधकारणत्वं विवक्षितं, त्रिविधपरिच्छेदवतो घटादेः सर्वविधकारणत्वानुपपत्तेः। प्रक्रमेऽपीदमुक्तं,

"परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः"

इति। तत्र परः पराणामिति कालापरिच्छेदः। 'स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदाद्' (पात० पा०१. सू०२६) इति योगः। परमात्मेति चाप्नोतेर्देशापरिच्छेदः, आत्मतया सर्वस्य संस्थित इति सर्वसामानाधिकरण्यार्हत्वेन वस्त्वपरिच्छेदश्चोक्तो भवति। तथाच श्रुतिः 'अनन्तं ब्रह्मे'ति। तत्राद्योपपादनं—

"रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः।
अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः।
वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलम्॥"

इति। द्वितीयोपपादनं —

"सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः।
ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते॥
तद् ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम्।
एकस्वरूपं च सदा हेयाभावाच्च निर्मलम्॥"

इति। तृतीयोपपादनं —

"तदेव सर्वमेवैतद् व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत्।
तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम्॥"

इति। सत्तामात्रमिति च सार्वत्रिकं सत्त्वमुच्यते। जनिमतो हि जनित्वैव सत्ता, न च पुरस्तादित्यसत्तापि। ब्रह्म तु सत्तामात्रम्। तदिदमुक्तं—'शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलमि'ति। वचसामगोचर इति चाहत्य जातिगुणक्रियादिशब्दाविषयत्वमुच्यते। तदिदमुदितं 'रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जित' इति। रूपं देवमनुष्यादिजातिः। 'जातिगुणौ रूपिणां रूपे' इति हि नीतिविदः। वर्णशब्दो गुणोपलक्षणार्थः। आदिशब्देन क्रियावयवद्रव्यादिपरिग्रहः। अमी च तद्विषयनिर्देशश्च शब्दलक्षणो नास्य विशेषणमित्यर्थः। अन्यथा शब्दमात्रागोचरत्वे ब्रह्मणो भगवद्वासुदेवादिशब्दवाच्यत्वस्याप्यभावादुदाहृतवचनं विरुध्येत।

"परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः।
विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते॥"

इति च। अपिच मानान्तरस्येव शब्दस्याप्यगोचरत्वे ब्रह्म सकलमानातीतमसदेव प्रसज्येत। निरर्थकश्चायं वेदान्तोपदेशः। 'अप्रमेयोऽनियोज्यश्चे'त्यादौ चाप्रमेयत्वमियत्तापरिच्छेदाभाव एव, न तु मानागम्यत्वम्, उक्तदोषात्। न चात्मसंवेद्यत्वं स्वयंप्रकाशत्वं ब्रह्मणः प्रमाणगम्यत्वेऽपि विरुध्यते। प्रत्युत प्रमाणागम्यत्वे गगनकुसुमादिवदसत्त्वप्रसङ्गात्।

अथवा अस्मिन् प्रकरणे,

"क्लेशानां च क्षयकरं योगादन्यन्न विद्यते"

इति संसारैकभेषजतया योगमभिधाय,

"प्राणायामेन पवने प्रत्याहारेण चेन्द्रिये ।
वशीकृते ततः कुर्यात् स्थितं चेतः शुभाश्रये ॥"

इति धारणां प्रतिज्ञाय,

"आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वरूपतः ।
भूप! मूर्तममूर्तं च परं चापरमेव च ॥ "

इत्यादिना शुभं धारणाश्रयं वक्तुं प्रक्रम्य,

"विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा "

इति दर्शितहिरण्यगर्भादिरूपाचिद्विशिष्टक्षेत्रज्ञरूपमूर्तविभागं,

"मूर्तमेतद्धरे रूपं भावनात्रितयात्मकम् "

इति

"कर्मभावात्मिका ह्येका ब्रह्मभावात्मिकापरा ।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥"

इत्युक्तभावनात्रयान्वयादशुभाश्रयमुक्त्वा,

"अन्ये तु पुरुषव्याघ्र! चेतसो य उपाश्रयाः ।
अशुद्धांस्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥"

इत्यविशेषाभिधानादचिद्वियुक्तस्य ज्ञानैकाकारस्यामूर्तविभागस्यापि न शुभाश्रयत्वं, स्वतो हेयविरोधित्वाभावात्,

"चिन्त्यमात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकिल्बिषनाशनम् "

इति तस्यैव ध्येयत्वाभिधानाद् योगयुङ्मनोगोचरत्वाच्चेति वक्तुं 'प्रत्यस्तमितभेदमि'त्यादि देवमनुष्यादिभेदरहितं तदुपाधिनिबन्धननिर्देशागोचरं ज्ञानैकाकारसत्तामात्रं जननादिविकारशून्यं मुक्तात्मानमेवालम्बते, न परमात्मानमिति । एवञ्च,

"समस्ताःशक्तयश्चैता नृप! यत्र प्रतिष्ठिताः ।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर! ।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका ॥"

---

१. 'भा' ख. पाठः.

इत्यादिसविशेषोपसंहारः समञ्जसो भवति । अन्यथा प्रत्यस्तमितेत्यादेर्निर्विशेषब्रह्मात्माभेदपरत्व उदितोपक्रमोपसंहारविरोधप्रसङ्गः । 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी'त्यादिसामानाधिकरण्यं च शरीरशरीरिभावनिबन्धनं, नैकात्म्यनिबन्धनम् ।

"द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च ।
क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते ।
अक्षरं तत् परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् ॥"

इति क्रमेण स्वधर्मज्ञानद्वारेण च सर्वभूतस्थित्यर्हयोरचित्संसर्गाधीनज्ञानसङ्कोचादिमत्तया मुक्तौ तदभावेन च क्षराक्षरशब्दितयोर्बद्धमुक्तात्मनोः 'ब्रह्मणो रूपे' इति परमात्मशरीरत्वाभिधानात् । न चात्र क्षराक्षरशब्दाभ्यां कार्यकारणरूपं ब्रह्म विवक्षितं, सर्वभूतस्थितिविशेषणविरोधात् । नहि कारणं स्वाभिन्ने कार्ये तिष्ठति, कार्यं वा कार्ये, स्ववृत्तिविरोधात् । न च ब्रह्मणः कारणं कार्यं च भिद्यते । तत्र 'द्वे रूपे ब्रह्मण' इति व्यतिरेकवचनं पीड्येत । न च 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः' इति श्रुतेः क्षराक्षरशब्दौ जडजीवपरौ युक्तौ सर्वभूतस्थितिविरोधादेव । उत्तरत्र च,

"हिरण्यगर्भो भगवान् वसवोऽथ प्रजापतिः"

इत्यारभ्य,

"मूर्तमेतद्धरे रूपं भावनात्रितयात्मकम्"

इति मूर्तशब्दोदितस्य क्षरस्य भावनात्रयान्वयाभिधानेनाचेतनत्वासम्भवात् । नह्यचेतनस्य कर्मादिभावनान्वयसम्भव इति । न चामी सर्वे विशेषा भ्रमसंभूता इति साम्प्रतम्, अपूर्वत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् ।

"तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् ।
आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥"

इत्यक्षयत्वादिस्मरणाद्, मृषाभूतस्य च तदसंभवात् ।

"न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्"

इति च न ब्रह्मपरिशेषणप्रपञ्चबाधपरम्, अविनाभावशब्दस्य नियतसम्बन्धपरत्वात् ।

"परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगद्"

इत्यादौ शक्त्यादिशब्देनापृथक्सिद्धकार्योपयोगिविशेषणत्वाभिधानेनान्तर्यामिणा परमात्मना सर्वावस्थस्य जगतो नियतसम्बन्धोपपत्तेः । एवमेव चैतद् युक्तं भगवद्विभूत्युपसंहारत्वात् । अत एवाह —

"विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्"

इति ॥

शारीरकशास्त्रस्य सविशेषपरत्वम् ।

वैयासिकं च कृत्स्नं शास्त्रं सगुणपरमेवोपलक्ष्यते । 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० १. १. २) 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र० १. १. ५) 'अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्' (ब्र० १. २. १८) 'विवक्षितगुणोपपत्तेश्च' (ब्र० १. २. २) 'दहर उत्तरेभ्यः' (ब्र० १. ३. १४) 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (ब्र० १. ४. २३) 'संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्' (ब्र० २. ४. २०) 'फलमत उपपत्तेः' (ब्र० ३. २. ३८) इत्यादिभिः सर्गस्थितिनियमनादिलीलस्य सार्वज्ञ्यादिगुणाकरस्य भगवतः प्रतिपादनात् । निर्गुणविषयत्वाभिमतानामपि 'यत्तदद्रेश्यं', 'यत्र नान्यत् पश्यति', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'आनन्दो ब्रह्मे'त्यादीनाम् 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः' (ब्र० १. २. २१) 'धर्मोपपत्तेश्च' (ब्र० १. ३. ९) 'आनन्दादयः प्रधानस्य' (ब्र० ३. ३. ११) इति चादृश्यत्वादिगुणत्ववचनात्, सुखत्वामृतत्वादिधर्मत्ववचनादानन्दादिगुणोपसंहारवचनाच्च सगुणपरत्वाभिप्रायदर्शनाच्च । जीवपरभेदश्च बहुशः सूत्र्यते — 'भेदव्यपदेशाच्च' (ब्र. १. १. १७) 'उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' (ब्र० १. २. २०) 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ' (ब्र० १. २. २२) 'जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणात्—' (ब्र० ४. ४. १७) 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' (ब्र० ४. ४. २१) इत्यादिभिः ।

तस्मान्न निर्विशेषत्वमैकात्म्यं वा परात्मनोः ।
मृषात्वं वा विशेषाणां प्रतिपद्यामहे क्वचित् ॥

इति ॥

सिद्धान्तारम्भः ।

तदेवमौपनिषदहृदयवेदितृमहापुरुषविद्वेषसमुन्मिषितदुरुत्तरदुरितशतमलीमसचित्तसत्त्वो निखिलवैदिकमहाजनबहिष्करणप्रच्छादनेच्छापरिगृहीततन्त्रदीक्षाच्छद्मा वेदबाह्यतया प्रत्यक्षैकपक्षपातेऽपि मुग्धवैदिकलोकाविप्रलिप्सयोपनिषदर्थनिरूपणकक्ष्यामिवाधिरूढो निगमाध्यक्षादिनानववृत्ततद्बलाबलतदनुकूलसमीचीनन्यायविवेकविकलः प्रत्यक्षाद्यनुरोधेनाम्नायार्थं तान्त्रिको व्यवातिष्ठिपत् ।

औपनिषदास्तु परमार्थतत्त्वनिरूपणायामाम्नायशरणतया तदुपक्रमादिन्यायनिगमनीयमर्थमवस्थाप्यैव तर्कतो विषयविवेचनया प्रत्यक्षादिकमेवाम्नायानुरोधेन व्यवस्थापनीयं मन्यन्ते ॥

आम्नायप्रत्यक्षयोर्विरोधे विनिगमकविमर्शः ।

तथाहि—इदं तावद् निरूपणीयं, प्राप्ते परस्परविरोधे किं प्रत्यक्षाद्यनुरोधेनाम्नायो व्यवस्थापनीयः, उताम्नायानुरोधेन प्रत्यक्षादीति । तान्त्रिको मन्यते— प्रतीतार्थविरोधे सत्याम्नाय एव प्रत्यक्षाद्यनुरोधेन तदविरुद्धार्थे व्यवस्थापनीयः । 'आदित्यो यूप' इत्यादौ बोधनीयाभेदस्य भेदप्रत्यक्षविरोधेन तदनुसारेण गौणत्वव्यवस्थाश्रयणात् । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादौ क्रियायां वचनस्वरसावगमनीयानन्तरितस्वर्गसाधनभावस्य क्षणिकत्वेन क्रियायाः कालान्तरभाविफलसाधनत्वानुमानविरोधे तदनुरोधेनापूर्वद्वारकत्वव्यवस्थाभ्युपगमात् । 'न सुरां पिबेदि'त्यादौ वेदनीयेष्टसाधनत्वनिषेधस्य तद्विधिबोधिमानान्तरविरोधे तदानुगुण्येनेष्टाधिकानिष्टसाधनतापरत्वव्यवस्थापनाच्चेति ।

वयं तु ब्रूमहे— सत्यमेवं व्यवस्थाप्यते, न प्रामाण्यमपहीयते । आगमेन तु चन्द्रप्रादेशिकत्वादिप्रत्यक्षस्य नरशिरश्शौचाद्यनुमानस्यौदुम्बरीसर्ववेष्टनस्मरणस्य कपिलादिमहर्षिप्रणीतसांख्याद्यागमस्य च प्रामाण्यमेवापहीयते, नार्थविशेषव्यवस्थया प्रामाण्यमुपपाद्यते । परेणापि जगतो ब्रह्मप्रतिपत्तिसापेक्षं ब्रह्मणा सा-

त्मकत्वावेदकस्यागमस्य विरोधे निरपेक्षतत्स्वतन्त्रताप्रत्ययबाध उपगम्यते। यथोक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम्—'अपरोक्षरूपाया अपि स्वातन्त्र्यप्रतिपत्तेः परोक्षरूपाप्यनन्यथासिद्धा पारतन्त्र्यप्रतिपत्तिर्बलीयसी'ति। सूत्रकृतापि 'कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा' (ब्र० २. १. २६) इत्यत्र यत् परिणमते तत् कृत्स्नं यथा मृत्, यदेकदेशेन परिणमते तत् सावयवं यथा पृथिवी, ब्रह्म चाकृत्स्नपरिणाममनवयवं च न जगत्कारणमित्यनुमानस्य 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' (ब्र० २. १. २७) इति श्रुतिविरोधे बाध एवाभिप्रेयते। तत् कस्य हेतोः।

"प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम्।"

इति स्मरणात्,

"तलवद् दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव।
न तलं विद्यते व्योम्नि न खद्योतो हुताशनः॥
तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टेऽपि युक्तमर्थं परीक्षितुम्॥"

इति च स्मृतेः प्रत्यक्षादीनां दोषमूलतया संभावितान्यथासिद्धित्वाद्, आम्नायस्य त्वपौरुषेयतया वा परमाप्तेश्वरप्रणीततया वा असम्भावितदोषशङ्काकलङ्कत्वाच्च। यद्येवम् 'आदित्यो यूप' इत्यादिना किमिति न भेदप्रत्यक्षादि बाध्यत एव, बलवतः स्वार्थस्वारस्यहानस्याप्ययोगात्, श्रौताभेदस्यातीन्द्रियतया प्रातिभस्यापि यूपादित्यभेदस्य यावत्कालं व्यवहारोपयोगसंभवादिति चेद्, न, तात्पर्यस्यैव नियामकत्वात्। न हि पदशक्यसंसर्गमात्रे प्रामाण्यमाम्नायस्य, किन्त्वज्ञाते फलवत्यर्थे। न चेह यूपाञ्जनविधिशेषस्यार्थवादस्य यूपादित्यस्वरूपाभेदप्रतिपादनेन किञ्चिदस्ति फलम्। अतः स्तुतिमात्रपर्यवसानाय मानान्तराविरुद्धविषये व्यवस्थाप्यते 'सारूप्यात्' (जै० १. ४. २५) इति। क्षणिकत्वेन क्रियायाः स्वर्गाद्यसाधनत्वानुमानं च नरशिरश्शौचाद्यनुमानतुल्यमागमेन बाध्यत एव। न हि स्वर्गयागयोरवगतः साध्यसाधनभावस्तन्निर्वाहायापूर्वद्वारकल्पनेऽपि हीयते, व्यापारस्य स्वाङ्गस्याव्यवधायकत्वात्।

नन्वेवमपि तात्पर्यवता सुरापाननिषेधेन तत्र हितसाधनताबोधि प्रत्यक्षादि बाध्यताम्, न तदनुरोधेन निषेधव्यवस्था युक्तेति। सत्यम्। विषसम्पृक्तमधुपानाप्रवृत्त्या बलवदनिष्टासाधनत्वविशिष्टेष्टसाधनता विशिष्टैव प्रत्यक्षाद्यवगता प्रवृत्तिहेतुरिति निवृत्त्युपयोगाय बलवदनिष्टसाधनताबोधिना निषेधेन

विशिष्टविषयप्रत्यक्षादिबाध उपगम्यते । यद्युच्येत — इष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकं, बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावस्तु प्रतिबन्धकाभावतयापेक्ष्यत इति, तथापि तस्य प्रवर्तकतावच्छेदकता वाच्या । अन्यथापेक्षणीयत्वायोगात् । न ह्यहेतुरतदवच्छेदकं चापेक्ष्यते च कार्यजनन इति युक्तम् । तथा च निषेधेनानिष्टसाधनताबोधिना प्रत्यक्षाद्यवगमितप्रवर्तकतारूपं बाध्यत एव ।

वस्तुतस्तु इष्टसाधनताज्ञाने बलवदनिष्टासाधनत्वमेव विषयतयावच्छेदकं प्रामाण्यवत् प्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यवच्च । अन्यथा प्रामाण्यस्वतस्त्वस्य विशिष्टज्ञानप्रवर्तकत्वस्य चानपेक्षाप्रसङ्गात् । अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य प्रवृत्तिविषयासंसर्गाग्रहस्य चापेक्षयैवेष्टज्ञानस्य प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । न च तत्र लाघवं विशेषः, प्रकृते चानिष्टसाधनत्वस्य तज्ज्ञानस्य वाभावोऽवच्छेदक इत्यविशेषेऽनिष्टासाधनत्वस्य ज्ञानविषयत्वकल्पनायां गौरवमिति शङ्क्यम् । अनिष्टसाधनताज्ञानाभावमन्तर्भाव्य प्रवृत्तिहेतुताग्रहे गौरवात् । तस्माद् विशिष्टेष्टसाधनता प्रवर्तिकेति सा प्रत्यक्षाद्यवगता निषेधाम्नानेन बाध्यत एव । अथवा निषेधविधिषु व्यवहारमूला व्युत्पत्तिरेवावगतेष्टाधिकानिष्टसाधनतालम्बनेत्यनन्यानुरोधादनुदाहरणम् ।

'कृष्णलं श्रपयेदि'त्यत्रापि न प्रत्यक्षानुरोधेनोष्णीकरणे लक्षणा । श्रपणीयोष्णीभावफलावच्छेद्यभावस्यैवाभिधेयत्वात् । 'चरुं श्रपयति' 'पुरोडाशं श्रपयती'त्यादावपि रूपरसाद्यन्यथाभावस्य श्रपणनान्तरीयकस्याभिधेयत्वकल्पने गौरवात्, चरुपुरोडाशशब्दोपात्तौदनापूपरूपसिद्ध्यपेक्षया तु तयोरारूपरसाद्यन्यथाभावादश्रपितत्वव्यवहारः । तन्मूलश्च 'कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात्' (जै० १०. २. १) इति पूर्वपक्ष इति । 'सोमेन यजेते'त्यादौ चावाक्यभेदाय सामानाधिकरण्ये प्रत्यक्षानुरोधाद् न मत्वर्थलक्षणा, तत्प्रख्यादिना नामधेयतयापि निर्वाहात्, किन्तु स्वरूपस्य यागस्य प्रत्याय्यत्वादिति । ननु 'आदित्यो यूप' इत्यादौ स्तुत्यालम्बनमपि मानान्तराविरुद्धमेव कल्प्यते । कल्प्यतां नाम, प्रामाण्यं तूपपाद्यत एव न तु बाध्यत इत्यस्ति प्रत्यक्षादिजातीयादाम्नायप्रामाण्यबलवत्त्वे सकलवैदिकसम्प्रतिपत्तिः ।

---

१. 'ण्यवच्च स्व' ख. पाठः.

तत्र यदि वेदान्तेषु प्रत्यक्षादिविरुद्धविषयो न क्वचिदुपलभ्येत, न नः प्रयोजनं प्रत्यक्षादिविषयविवेचनेन । अथ तद्विरुद्धविषयमुपलभेमहि, तदा प्रत्यक्षादिदोषमूलत्वसम्भावनायां तदुपपत्तौ चाम्नायबलेन चन्द्रप्रादेशिकत्वादिविषयमिव सकलमपि प्रत्यक्षादि बाधेमहि, अपरथा च तद्विरुद्धार्थे प्रामाण्यायोगाद् , आदित्ययूपादिवाक्यमिव वेदान्तमेव प्रत्यक्षाद्यविरुद्धविषयं व्याचक्षीमहि । तत्र प्रत्यक्षादिदोषमूलत्वं तदुपपत्तिं चाग्रे वक्ष्यामः ॥

आम्नायेषु परस्परविरोधे व्यवस्थाप्रकारः ।

आम्नायस्यैव परस्परविरोधे षोडशिग्रहणाग्रहणोदितानुदितहोमाहवनीयपदहोमादाविव वस्तुस्वरूपविषये विकल्पोत्सर्गापवादासम्भवे च बलवदनुरोधेन दुर्बलमपेक्षितप्रामाण्याविघातेन व्यवस्थाप्यमानं न दुष्यति । यथा 'उच्चैर्ऋचा क्रियते' इति ऋगादिमन्त्रविषयोऽप्युपसंहारः अग्नेर्ऋग्वेद' इत्यादिप्रबलवेदोपक्रमानुरोधेन प्रतीतार्थादपच्छिद्यर्ग्वेदादिविषयो व्यवस्थाप्यते । यथा चोद्गातृप्रतिहर्त्रोरेकप्रयोगविषये क्रमापच्छेदे तस्यैवादाक्षिणत्वसर्वस्वदाक्षिणत्वासम्भवात् प्रबलेनोत्तरापच्छेदनिमित्तशास्त्रेण पूर्वापच्छेदनिमित्तशास्त्रं बाध्यत एव, विषयान्तरेऽपि तस्य प्रामाण्यात् । एवं विरुद्धश्रुतिलिङ्गादौ पूर्वपूर्वेणोत्तरोत्तरस्य विनियोगप्रवृत्तिनिरोधात् तदबोधकतैवापाद्यते । तदेवमिह वेदान्तेषु निर्विशेषाद्वितीयवस्तुप्रतिपत्तावुपपाद्यदोषमूलं भ्रान्तिमात्रतया सम्भावितान्यथासिद्धि प्रत्यक्षादि बाध्यमेव । सविशेषविषयागमाश्च निर्विशेषात्मप्रतिपत्त्यर्थलक्षणभूतकारणरूपमाश्रित्य कर्मोपासनाविधिशेषतयाप्युपपद्यमानाः सावकाशा न निर्विशेषाद्वितीयवस्तुप्रतिपादनं विरुन्धन्ति । विधयश्च विषयसमसत्ताकसाध्यसाधनभावादावपेक्षितं प्रामाण्यं प्रतिलभन्ते । प्रत्यक्षादीनि च तथैव व्यवहारविषये प्रामाण्यमनुभवन्ति । तदेषां विषयफलस्वरूपेषु सर्वशो दोषमूलत्वेऽपि व्यवहारानुपातितया व्यावहारिकं प्रामाण्यमिष्यते। न च पारमार्थ्यापारमार्थ्यव्यतिरेकेण व्यावहारिकमिति तृतीयप्रकारासम्भवः । सति प्रमातर्यबाध्यबाधार्हविषयत्वस्य प्रमाणे व्यावहारिकत्वस्य सम्भवात् । चन्द्रप्रादेशिकत्वादिप्रत्ययश्च न तथा, सत्येव तदुपलब्धरि बाधयोग्यविषयत्वात् । निर्विशेषवस्तुप्रतिपादकस्य तु प्रमाणस्य स्वरूपफलयोर्दोषमूलत्वेऽपि विषयांशे तदभावात् तात्त्विकं प्रामाण्यम् ।

यत्तु प्रकृतिप्रत्ययविभागादिपरिकरोपेतशास्त्ररूपभेदस्य दोषमूलत्वे निर्विशेषात्मतत्त्वश्रवणवेलायामधिगते तथाभूतमप्रमाणमेव शास्त्रमापद्येतेति। तन्मन्दम्, आम्नायस्यानाद्यविद्योपादानत्वलक्षणदोषमूलत्वाधिगतेर्निर्विशेषात्मतत्त्वप्रतिपत्त्यनुकूलत्वात्। दोषमूलत्वेऽपि तस्य यावदात्मापरोक्षं तथैव बोधकत्वाद्, विषयाबाधेन च प्रामाण्यादात्मापरोक्षानन्तरं तस्यैवानपेक्ष्यत्वाच्च। यदपि भेदप्रमाणदोषमूलत्वादिग्राहकप्रमाणस्य दोषमूलत्वादोषमूलत्वाभ्यां विषयपारमार्थ्ये तदपारमार्थ्ये च व्याघातः, ब्रह्मनिर्विशेषत्वाद्वितीयत्ववादहानेरिति। तदपि न। दोषमूलतयापरमार्थस्वरूपपरिकरस्यापि तस्य व्यावहारिकरूपेण भेदग्राहकमात्रे स्वस्मिन्नपि दोषमूलत्वाद्यावेदने कस्यापि प्रामाण्यासिद्धेः। न हि वनदाहाय निसृष्ट उल्मुको वनं दग्ध्वा स्वयमवशिष्यते, न वा स्वयं दग्ध इति वनं न दहति, तद्वत्। न च यौक्तिकबाधेऽपि प्रमाणकार्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्। न हि युक्त्या मानस्वरूपपरिकरादि स्वरूपेणास्तिनास्तिप्रत्ययानर्हमापद्यते, यथाधिष्ठानापरोक्षेणारोप्यरूप्यादि। किन्त्वस्तिप्रत्ययमेव तत् तथा सम्भाव्यते। तथाभूतमेव च सर्वं स्वकार्याय पर्याप्नोति। तथैव व्यवहारस्यानादिसिद्धत्वात्। अपवरकालोकारोपितान्धकारादेर्युक्त्या बाधितस्यैवावरणादिकार्यकरत्वदर्शनाच्च। न च सर्वस्य दोषमूलत्वादिकः प्रमाणविषय एव बाध्यते येनाश्रये विषयबाधात् प्रमाणं प्रमितिकार्याय न क्षमेत। किन्तु ब्रह्मतत्त्वापेक्षया सर्वमेव। एवं च यथोपस्थिते सर्वत्र मानमेयमित्यादिभेदे दोषमूलत्वं बाध्यत्वमन्यद्वा तादृगेव तादृशैव साध्यत इति युक्तं प्रमाणस्य प्रमितिकार्यकरत्वम्। अत एव तादृशमेव व्यावहारिकभेदमादाय व्यवहारदशायां न स्वपरपक्षादिसाङ्कर्यं, तदुपपाद्यव्यवहारभेदस्यापि तादृशत्वेन तद्भेदपारमार्थ्यानपेक्षणात्। अत एवाम्नायस्य दोषमूलत्वाद्यवगमेऽपि विषयांशे तदभावेन प्रमापकत्वमुपपन्नम्। कथं पुनराम्नायस्य विषयांशे दोषमूलत्वाभावः। कथं वा धूमभ्रमाद् वह्निभ्रमे संवादिनि तदभावः। विषयाबाधादिति चेद्, इहापि तथेति सन्तुष्यताम्। एतेन, बाधानवतारेऽपि दोषमूलज्ञानविषयतया ब्रह्मापि मृषैव स्यात् प्रभायामुल्काद्यन्धकारज्ञानविषये तथा दर्शनादिति तान्त्रिकतमस्विवचनमपास्तं, संवादिभ्रमोच्छेदप्रसङ्गात्। अत एव यन्न्यायविद्वचनमुदाहृतं 'यस्य च दुष्टं करणमि'त्यादि, तत्रापि कर-

णदोषेऽपि याहच्छिकसंवादिभ्रमः समीचीन एवेति, बाधादेवासमीचीनप्रत्ययत्वं पुनरुच्यते यस्य च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीन इति । तस्माद् दोषमूलविज्ञानत्वेऽपि ब्रह्मणो बाधाभावादेव न मिथ्यात्वम् । अत एव मृषाहेतुजन्यज्ञानविषयत्वाद् ब्रह्मणो मिथ्यात्वप्रसञ्जनं प्रत्युक्तं, बाधेन सोपाधित्वात् । तादृशज्ञानस्यापि शतशः सद्विषयत्वं वक्ष्यते ।

यत्त यदृच्छासंवादिनि मानान्तरसंवादोऽधिक इति समीचीनत्वं, न ब्रह्मज्ञाने, संवादकाभावादिति । तन्न, आगमिकज्ञानस्य स्वप्रकाशापरोक्षानुभवावसानत्वोपगमात् । यदपि सर्वं शून्यं तदेव तत्त्वमिति माध्यमिकवचनेन पाश्चात्यबाधशून्येन ब्रह्मणोऽपि बाधः, बोधकदोषमूलत्वं चोभयत्रापि तुल्यमिति । तदपीदं वेदबाह्यस्य वैदिकविद्वेषमूलं प्रमाणवृत्ताज्ञानमपराध्यति । भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिरूपागन्तुकदोषमूलत्वज्ञानस्य पौरुषेयवाक्ये बोधकताप्रतिबन्धकत्वात् ततो बोधस्यैवानुत्पत्तेः । प्रत्यक्षाद्यनवगम्यविषये पुंवाक्यस्य सर्वविसंवादेन भ्रमादिमूलत्वनिश्चयात्, तदनिर्णयदशायां च जातस्यापि शून्यताबोधस्य पश्चादपि तन्निर्णयेऽपेक्षितसंवादाभावेन विषयप्रतिष्ठानुपपत्तेश्च । एतेन निर्विशेषे सर्वमानविरोधिनि वेदान्तप्रामाण्ये बौद्धैः किमपराध्यत इति प्रत्युक्तं, तस्यागन्तुकदोषमूलत्वनिश्चयेन बोधकत्वायोगात् । निर्विशेषैकात्म्यबोधकाम्नाये त्वपौरुषेयतया नागन्तुकदोषमूलत्वशङ्केति विशेषः ॥

असत्यात् सत्यप्रतीतिसमर्थनम् ।

यत्तु एवमपि सपरिकरस्याम्नायस्य बाध्यत्वे ततस्तत्त्वज्ञानानुदयाद् न प्रत्यक्षादिबाध इति, तन्न, उदीयमानस्य यदृच्छासंवादिन इव विषयाबाधेन तत्त्वज्ञानत्वात् । न च बाध्यस्वरूपेण कार्योदयानुपपत्तिः, सत्त्वलक्षणत्वादर्थक्रियाकारित्वस्येति वाच्यम् । बाध्येऽपि तत्र तादृशसत्त्वाभ्युपगमात् । तदिदं बाधार्हत्वे सति व्यवहारानुगुणत्वं व्यावहारिकसत्त्वमुच्यते सिद्धान्तिभिः । अपिच यद् बाध्यं तदकार्यकरमिति क्व दृष्टं भवतेति वक्तव्यम् । शुक्तिरूप्यादाविति चेद्, ननु तदपि तव सदिति स्वप्रत्यक्षादिकार्यकरमेव । अपिच बाध्यस्यापि कार्यकरत्वे को विरोधः । (अ)सतः स्वसजातीयदृष्टकटकादिकार्यकरत्वप्रसङ्ग इति चेद्, न, ताप-

नताडनाद्ययोग्यतया भ्रान्तरजतस्यौषधोपसृष्टस्येव तादृशकार्यकरत्वाभावेऽप्यविरोधात् । अपिचारोपितह्रस्वदीर्घैरनृतैरेव नगनागादिपदैर्गिरिगजादिसत्यप्रत्यया दृश्यन्ते । न च स्वरव्यञ्जनसमभिव्याहारमात्रमत्र न कस्यचिदारोप इति वाच्यम् । स्वर एव ह्रस्वदीर्घत्वाद्यारोपाद्, वर्णव्यञ्जकवायुधर्मो हि ह्रस्वत्वादिर्ध्वनिधर्मो वानुभूयते । न च व्यङ्ग्यधर्म एव स व्यञ्जके प्रतीयतां, प्रकाश्यवृत्तत्वादिकमिव प्रकाश इति वाच्यं, स एवायमकारो ह्रस्वो दीर्घश्चोच्चार्यत इति प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । न च परुद् ये भुक्ताः शालयस्तानैषमो भुञ्ज्महे इत्यादिवज्जातिविषया सा,

"तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥"

इत्यादौ कर्मव्यक्तिभेदेऽपि ताज्जात्याद् रूपसामान्याद्वाभेदव्यवहारदर्शनादिति युक्तम् । व्यक्तिस्वरूपभेदविप्रतिपत्तौ तस्या जातिविषयत्वाकल्पनात् । 'अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवती'त्यौपाधिकभेदमकारस्य ब्रुवाणा श्रुतिरपि व्यक्तिभेदमपवदति । यद्येवं ह्रस्वदीर्घादिभेदेन न वर्णा भिद्यन्ते, कथं ते पञ्चाशदुद्दिश्यन्ते,

"त्रिषष्टिर्वा चतुष्षष्टिर्वर्णाः शम्भुमते मताः ।"

इति चाधिकाः । न, प्रायिकबोधकतोपयोगिरूपभेदपरत्वेन कथञ्चित् तस्य स्वरूपभेदपरत्वाभावात् । अन्यथा प्लुतादिभेदे सति संख्याधिक्यादुक्तपरिसंख्यायोगात् । अपिच नावर्णावर्णयोः अ इति संज्ञा लोकतोऽधिगन्तव्या, अकारो नायमाकार इति भेदसंप्रत्ययात् । अन्यथा आकारे वाच्ये अकारमुच्चारयन् नोपालभ्येत, गवादिवत् सामान्योच्चारणादेव विशेषसंप्रत्ययोपपत्तेः । एवञ्च 'आद्गुणः' (६. १. ८७) 'अस्य च्वौ' (७. ४. ३२) इत्यादिषु दीर्घो न गृह्येत । न च 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' (१. १. ६९) इति पारिभाषिकं तद्ग्रहणं, 'अइउण्' इत्यादेर्जातिविषयत्वे जात्या(श्रय)व्यक्तिविषयत्वे वा दीर्घादेरपि शक्यत्वेष्टचा 'सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणाद्' इति वार्तिकभाष्यादौ तद्वैयर्थ्याभिधानात् । अन्यथा तस्य जातिवृत्तित्वाभावे 'अणुदित्सवर्णस्ये'ति परिभाषाया अप्याक्षरसमाम्नायिकवर्णमात्रविषयतया 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६. १. १०१) इत्यादौ दीर्घग्रहणेऽपि 'आद् गुणः'

इत्यादौ तदग्रहणप्रसङ्गात्, परिभाषाया अविषयत्वात् । हन्तैवमत एवाकाराकारादिभेदोऽवश्याभ्युपेयः । व्यक्तिभेदे सत्येव जातेरनुगतबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वात् । न, खण्डमुण्डादावयं गौरयं गौरितिवदकाराकारयोरयमकारोऽयमकार इत्यनुगतलौकिकव्यवहाराभावात् । न चात एव तौ भिन्नजातीयौ स्यातामिति युक्तम्, 'आद् गुणः' (६. १. ८७) इत्यादौ दीर्घाग्रहणप्रसङ्गात् । भिन्नजातीययोरेवाध्याहृतैकजात्येन पाणिनिव्यवहारः । न खलु विवक्षितैकजात्येऽपि लोकव्यवहारापेक्षेति चेद्, एवं हि व्यक्त्येकत्वे सत्येव लौकिकमौपाधिकभेदमुपजीव्य जातिराह्रियतां, यत्राकारादिसंज्ञायाम् 'आद्गुणः' इत्यादावभाव्यमानविषये सर्वोपादानं स्यादिति । न खलु भेदकल्पनमपि पाणिन्युपक्रममिष्यते, येन भेदोऽपि कल्पनीयः । तत्र जातिरपीति गौरवं स्यात् । किमेवं कल्पयसि न पुनः स्वसिद्धभेदमाश्रित्य जातिकल्पनामात्रमिति । उच्यते— सर्व एव हि सामान्यविशेषात्मानो भावा व्यक्त्यात्मना भिद्यमाना अपि न सामान्यात्मना भिद्यन्ते । तत्रैवं सत्यकाराकारयोः स्वरसभेदे जातिस्वरूपं तावदाहार्यम् । तदात्मना चाभेदो व्यक्तीनामाहार्य एवेति गौरवं स्यात् । गगनस्येव त्वकाराकारयोरौपाधिकमात्रभेदेनाभेदांशस्याहार्यतेति लाघवात् । एवं व्यक्त्येकत्वे सत्यपि बोधकतौपयिकौपाधिकरूपभेदेनैव तदुपस्थितिर्यथा स्यादित्येवमर्थं जातिमाहृत्यैव व्यवह्रियते 'अस्य च्वौ' (७. ४. ३२) इत्यादौ । तस्मादेकस्मिन्नेवाकारे ह्रस्वदीर्घत्वाद्यध्यास एव नगो नाग इत्यादौ, ततोऽपि चार्थाः सत्याः प्रतीयन्ते । प्रयोगव्यवस्थिते चाजिनाजीनादौ नगनागादौ वा विपरीतारोपे जात्यभावादिज्ञानं भ्रम एव, आगन्तुकासाधारणदोषोपजनत्वादिति ।

अपिचैवं स्थूलपृषतीमित्यादौ समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीह्यर्थः, अन्तोदात्तत्वे च तत्पुरुषार्थ इत्यध्याहृतस्वरभेदैरर्थभेदाः सत्याः प्रतीयन्ते । पञ्चजना इत्यादौ चान्तोदात्तादिना पदभेदाः । न चोदात्तादिभिर्वर्णाः स्वतो भिद्यन्ते, उदात्तादिभेदस्य व्यञ्जकधर्मस्य वर्णेष्वध्यासादिति ॥

स्वप्नमिथ्यात्वम् ।

अपिच शुभाशुभस्वप्नात् तदनुगुणागामिसत्यफलप्रत्ययो जायते, शास्त्राद् नियतसहचारदर्शनाच्च । तथा

स्वप्नगेव मनःकान्तां कान्तामङ्गेन संस्पृशन् ।
अल्पं नन्दति भूयोऽपि रममाणोऽतिनन्दति ॥
उपसर्पन् बिभेत्यल्पं सर्पं भूयः पदा स्पृशन् ।
तेन मर्मणि सन्दष्टस्त्रासेन व्यथतेतराम् ॥
न च स्वप्नस्य सत्यत्वं कथञ्चिदपि शक्यते ।
यत् पुरो गोपुरं दृष्टं तत् क्षणेनैव वृक्षति ॥
स वृक्षस्तत्क्षणादेव गजत्यजति राजति ।
न चैवमीशसङ्कल्प इति शङ्क्यं कथं हि सः ॥
व्यर्थं तदेकद्रष्टव्यलोष्टादि सृजतीशिता ।
सर्वं हि चेतनार्थाय परस्परविभागवत् ॥
सृज्यते परमेशेन पुण्यपापव्यपेक्षया ।
तृणलोष्टादिसृष्टया च स्वप्नजो न सुखेतरे ॥
न चान्येनानुभाव्यं तत्राफलः सर्ग ईशितुः ।
अन्यान्यसुखदुःखानि ह्यन्यान्योपेक्ष्यवस्तुभिः ॥
जायन्ते जागरे सर्गे परमेश्वरकर्तृके ।
नह्युपेक्षावसानत्वं पुण्यपापानुबन्धिनाम् ॥
ऋते भोगावसानत्वं वस्तूनामवकल्पते ।
नेशसङ्कल्पजः स्वप्नः स्वयं निर्माय वाक्यतः ॥
स्वयमित्यस्य मुख्यत्वमीशोऽनुग्राहकः परम् ।
जाग्रद्देहानहंभावात् कुलायाच्चरणं बहिः ॥
उच्यते बहिरुक्त्यातो नेशसृष्टत्वसंभवः ।
श्रूयते चाबहिः स्वप्नः कण्ठे स्वप्नं विनिर्दिशेत् ॥
स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तेत इत्यपि ।
तस्मान्मायामयः स्वप्नो हेतुरूपानिरूपणात् ॥
तेनापि सुखदुःखादि जायते सर्वसाक्षिकम् ।
तत्रानन्दा मुदो नेति यद्यपि प्रतिषिध्यते ॥
विशिष्टविषयोपाधिसुखभेदस्तथापि तु ।
वासनोपनतानेकविषयोपाधिसंभवः ॥
जायते स स्वरूपेण जाग्रत्सुखविलक्षणः ।

विषया वोपलक्ष्यन्ते तदानन्दादिहेतवः ॥
सुखदुःखापरोक्षं यन्नायथार्थमवेक्ष्यते ।
क्षुत्तृष्णोपशमं तद्वच्छीताद्युपशमं सुखम् ॥
मन्यते बालबुद्धित्वादिति नोक्तः सुखभ्रमः ।
किन्तु स्वात्मसुखे व्यक्ते ततस्तत्कालताभ्रमः ॥
तज्जातीयस्पृहोत्पत्त्या दुःखमेव हि तत् पुनः ।
तस्मादसत्यमप्यर्थक्रियाकारीति गम्यताम् ॥

'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्' (ब्र० ३. २. ३) इति वक्ष्यति च व्यासो भगवान् स्वप्नमिथ्यात्वम् ॥

मायाशब्दार्थः ।

यत्तु मायाशब्द आश्चर्यवाची, 'देवमायेव निर्मिते'त्यादिदर्शनादिति । तन्न, शुक्तिरूप्येन्द्रजालादौ नेदं वस्तु सत्, मायैव काचिदेषेति मृषार्थ एव तत्पदप्रयोगात् । लोकातिशायिसौन्दर्यतया च सीताया मिथ्यार्थसाधारणेन दुर्निरूपरूपत्वगुणेन देवमायेवेति मायात्वोत्प्रेक्षामात्रत्वात् । आश्चर्यत्वमपि हि न तावन्नानाकार्यकरत्वं नानारूपावभासित्वं वा, घटमणिकमल्लिकोदञ्चनादिकार्यकरत्वेऽपि तद्रूपावभासित्वेऽपि च मृदि तदभावाद् मायाशब्दाप्रयोगाच्च । नापि द्रागित्यनवधरणीयहेतुस्वरूपकार्यत्वे सति स्पष्टदृष्टिविषयत्वम्, अवधृतहेतुस्वरूपे कौशिकस्य प्रतिसर्गनिर्माणादौ तपश्चर्याजातानामाश्चर्याणामिति प्रयोगात् । नापि द्रष्टुरशक्यत्वे सति प्राथमिकस्फुटदर्शनविषयत्वं, तादृशस्यापि सम्भाव्यत्वप्रतिसन्धानेऽनाश्चर्यत्वावगमात् । तस्मादसंभाव्यत्वप्रतिसन्धानोपाधिकमदृष्टचरस्य स्फुटावभासित्वमाश्चर्यत्वम् । एवञ्च असम्भाव्यत्वे सति स्फुटावभासित्वमेव मायापदप्रवृत्तिनिमित्तमस्तु, लाघवात् । तच्च मिथ्यात्वम्, सत्त्वे कथमपि संभावनीयत्वात् । यत्तु ज्ञानमात्रानिवर्त्येषु सत्येष्वेवासुरास्त्रादिषु मायाशब्दः प्रयुज्यते, 'तेन मायासहस्रं तद्' इत्यादाविति । तन्न, तेषामपि दुर्निरूपहेतुस्वरूपतया असंभाव्यत्वात्, तद्विरोधिविषयतत्त्वज्ञानबाध्यत्वाच्च । अत एव तज्ज्ञेषु माया न प्रभवन्तीति प्रसिद्धिः । अत एवेश्वरप्रपञ्चादस्य विशेषः । सत्येव तदुपलब्धरि प्रमातरि बाधयोग्यत्वात् । किन्तु

मिथ्यैव सत् किञ्चिदेककार्यक्षमं किञ्चिदनेककार्यक्षममिति दर्शनेनैव व्यवस्थाप्यम् । परस्यापि प्रदीपप्रभाया द्रव्यान्तरत्वे सति दीपसन्निकर्षविप्रकर्षयोरुष्णस्पर्शतारतम्यस्योपलब्धिव्यवस्थाप्यत्वोपगमात् । एवञ्च परयोगप्रक्षुभितद्रष्टृविद्ययैवाविस्सतोऽप्यासुरास्त्रादेः शुक्तिरूप्यादितो दृष्टविशेषतया छेद्यत्वभेद्यत्वादिकं भवदपि न तस्य मिथ्यात्वमपलपति । तस्माद् मायामात्रं मिथ्यैव स्वप्नः, कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । नहि स्वाप्निकरथादिः परमार्थविषयोचितदेशकालनिमित्तैरभिव्यज्यते । न वा न बाध्यते । तद्धि तस्य कार्त्स्न्यमिति सूत्रार्थः ।

परमते चेदं सूत्रमनर्थकम् । यत् तावद् मायामात्रमाश्चर्यभूतः स्वप्न इति प्रतिज्ञायेत, तत् तदीयजीवस्रष्टत्वपूर्वपक्षाविरोधि । अथ मायेतीश्वरसङ्कल्प उच्येत । तन्न, ईश्वरसृष्टत्वोपगमेन तव स्वप्नस्य तत्सङ्कल्पमात्रत्वानुपपत्तेः । अथ लौकिकोपकरणनिरपेक्षमीश्वरसङ्कल्पमात्रजाततया मायामात्रमित्युच्यत इति कल्प्येत, गौणार्थं सूत्रमापद्येत । अपिच तुशब्दार्थे न जीवसृष्टः स्वप्न इत्यत्रान्यत्र वा जीवस्य कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तसत्यसङ्कल्पादिस्वरूपत्वादिति त्वदभिमतहेतुवैयधिकरण्यमपरिहार्यम् । कार्त्स्न्येनेति च व्यर्थम् । न च स्वप्ने सत्यसङ्कल्पाद्यभिव्यक्तिः स्यादिति शङ्कानिरासाय तदिति शङ्क्यम् । तस्य कार्त्स्न्येन पटोऽनवदातः साकल्येनानवदात इत्यादाविव विशेष्यजीवे विधेयानभिव्यक्तिव्याप्तिपरिच्छेदकतया कादाचित्कतद्व्याप्तावप्युपपाद्यमानस्य सार्वदिकानभिव्यक्तिपरिच्छेदकत्वाप्रतीतेः । अपिच स्वप्नजो जीवस्य पक्षत्वे तस्य स्वप्नस्रष्टृत्वाभावविवक्षया हेतूपन्यासस्य जाग्रद्व्याप्तहेतुपरत्वकल्पनमनपेक्षितमयुक्तम् । तदवस्थे हेतूपन्यासादेव तत्रैव हेतुसिद्धौ निरुक्तशङ्कानवकाशश्च ॥

स हि कर्तेति श्रुत्यर्थः ।

'न तत्र रथाः' इत्याद्या श्रुतिरपि स्वप्ने रथाद्यभावमुक्त्वा तत्सृष्टिमीरयन्ती तन्मिथ्यात्वमुपक्षिपति । यत्तु 'सृजते' 'स हि कर्ते'ति श्रवणात् जीवस्य च तिरोहितसत्यसङ्कल्पादितया निरुपकरणस्य स्रष्टृत्वायोगादविद्यामात्रत्वे च स हि कर्तेति हेतूपन्यासवैयर्थ्यात्, तदुभयानुग्रहाय पारमेश्वरसृष्टिरेव

तत्रार्थानामिति । तन्न, रथाद्यर्थनिषेधोपक्रमविरोधात् । यत्तु जाग्रद्दृष्टचिर-
स्थायित्वसर्वानुभाव्यत्वादिविशिष्टार्थनिषेधो विशेष्यसर्गश्रवणाद् विशेषणनिषेधे
पर्यवस्यति, सविशेषणे हीति न्यायादिति । तदिदमौत्प्रेक्षिकतन्त्रजडजल्पितम-
श्रद्धेयम् । उपक्रमस्य स्वरसावगतार्थस्वरूपनिषेधविषयत्वमतिलङ्घ्याप्रती-
तविशेषणनिषेधविषयत्वकल्पनायोगात् । अन्यथा वेदोपक्रमन्यायविरोधात् ।
न च सृजतिरुपसंहारस्थोऽप्यनन्यगतिकतयोपक्रममन्यथयेदिति वाच्यम् । अस-
ञ्जातविरोध्युपक्रमानुरोधेन कल्पनाविषये लक्षणोपपत्तेः । तदुक्तं विवरणे—
'स्वप्नसृष्टिश्रुतिर्दृष्टिसृष्ट्यभिप्राये'ति । वरं ह्युपक्रमलक्षणाया उपसंहारलक्षणा ।
अत एव हि 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्, स स्वां देवतामार्च्छदि'त्युपक्रमानु-
रोधेन 'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेदि'-
त्यत्र 'यावतः प्रतिग्राहयेदि'ति व्यवधारणकल्पनया दातुरिष्टिरिति व्यवस्था-
पितम् । असिद्धं च सृजतेरनन्यगतिकत्वम् । असदेव सृष्टायं ब्रूते । सृजत्य-
ज्ञावसदेव असतामेष स्रष्टेत्याहतवादिनि विकल्पनापर्यायत्वेन सृजतेर्बहुलं
प्रयोगेणाविद्यकेऽपि निरूढत्वात् । यत्तु अविद्यामात्रत्वे स हि कर्तेति हेतूप-
न्यासवैयर्थ्यमिति । तन्न, स्वप्नार्थस्येश्वरसृष्टित्वाभ्युपगमेऽपि तद्वैयर्थ्यात् । तस्य
सर्वकर्तृत्वप्रसिद्धेर्हेतुत्वनाकाङ्क्षत्वात् । अपिच नागमिकोऽर्थो हेतुमपेक्षते । अन-
पेक्षतया हि प्रामाण्यम् । 'तेन शूर्पेण जुहोति', 'तेन ह्यन्नं क्रियत' इतिवत्
हेतुवन्निगदोऽयमर्थवादः । किन्तु 'चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति' 'नह्यत्रा-
नूयाजा इज्यन्त' इत्यातिथ्येष्टिगतहेतुवन्निगदे यत्र यत्रानूयाजाभावस्तत्र तत्रा-
ष्टगृहीताभाव इति व्याप्त्या सर्वत्रानूयाजाभाववत्यष्टगृहीतपरिसङ्ख्यालाभवदि-
हापि कथञ्चिन्मत्पक्षे प्रयोजनं लभ्यते, गर्तपतनगजारोहणादिविचित्रभोगोपक-
रणकल्पनायां को हेतुः, अविद्या हि साधारणीत्यपेक्षायां स हि कर्ता कर्म-
णामिति कर्मैव हेतुरित्येवंपरत्वात् । अथवा असदर्थविकल्पनायामाहतवा-
दिनो बुद्धिपूर्वकारित्वादुपपद्यते मिथ्यैव सृजतीत्यादिव्यवहारः, न तूपसंहृ-
तकरणग्रामे तमस्विनि स्वप्नजीव्यत उच्यते 'स हि कर्ते'ति । स्वप्नकल्पनाहेतु-
कर्माणि स्वातन्त्र्यात् तन्निबन्धनो रथादीन् सृजतीति व्यपदेश इत्यर्थः ।
एवं सति तच्छब्दस्य 'स यत्र प्रस्वपिती'ति प्रकृतजीवपरामर्शित्वमप्रहीणं
भवति । ईशविषयत्वे तत् परित्यक्तं स्यात् । 'एष सुप्तेषु जागर्ती'त्यपि जीव-

विषयमेव, तस्य

"यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम"

इति प्रकृतत्वाद्, 'असुप्तः सुप्तानभिचाकशीती'ति श्रुत्यन्तरात्, 'स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय प्रस्वपिती'ति च। 'तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे' इति च जीवपरैकात्म्यादुपपन्नम्। युक्तं च 'सन्ध्ये सृष्टिराह हि' (ब्र० ३. २. १) इति यावद् 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गम्—' (ब्र० ३. २. ११) इत्यतो जीवविषयो विचार इति, तत्र परशब्दोपादानेन प्रकृतविच्छेदात्। अन्यथा अव्यवायेन तदानर्थक्यात्।

तथा 'हस्तीव विच्छाययति' 'गर्तमिव पतति' 'उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्नि'तीवकारेण स्पष्टमेव स्वप्नमिथ्यात्वं श्रावयति। यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति, तानि सुप्त इति च दूष्यः पक्षभेदः। अभ्युपगमे च तानीति जाग्रद्वासनामयत्वमुच्यते। न खलु तान्येव स्वप्नग् द्रष्टुमर्हति। न च तत्सदृशेषु परमेश्वरसृज्येषु तानीति समञ्जसम्। जाग्रद्वासनामयेषु त्वविद्यात्मकेषु तदवस्थान्तरत्वात् तानीति युज्यते परामर्शः, मृदेव घट इति दर्शनात्। 'यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते' इत्याहत्य स्वप्नस्याविद्यकत्वश्रवणाच्च। तथा लौकिकस्वप्नावमर्शोऽपि तन्मिथ्यात्वमुपहरति वृक्षमिवाध्यरुक्षं, वत्सानिव व्यसैत्समिति। यत्तु 'नाभाव उपलब्धेः' (ब्र० २. २. २८) इत्यधिकरणभाष्यम्, 'अपिच स्मृतिरेषा यत्स्वप्नदर्शनमि'ति, यच्च ज्योतिर्ब्राह्मणभाष्यं 'दृष्टस्मृतिर्हि स्वप्न' इति, तत् स्मृतिरूपत्वाभिप्रायं, संस्कारापेक्षत्वात् कल्पनायाः। अन्यथा सर्वजनीनाबाधिततद्बाधानुभवविरोधात्। 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' (ब्र० २. २. २९) इति सूत्रभाष्ये बाधाबाधौ वैधर्म्यमित्यभिधानाच्च। तदेवमसत्यादेव स्वप्नात् सत्यसुखाद्यनुभवो भाविशुभादिप्रत्ययश्चेति दृष्टम्।

एवं प्रतिबिम्बादसत्यात् सत्यबिम्बप्रतिपत्तिरुदाहार्या। यत्तु दर्पणप्रतिहतगतयो नायनरश्मयो दर्पणगताभिमुख्याद्यविवेकेन स्वमुखमेव विपर्यस्तं ग्राहयन्ति न पाषाणादिप्रतिहतगतय इत्युपलब्धिव्यवस्थाप्यम्। न तु प्रतिबिम्बो नाम कश्चिदर्थः। यथाहुः—

"दर्पणाभिहता दृष्टिः परावृत्य स्वमाननम्।
व्याप्नुवत्याभिमुख्येन व्यत्यस्तं दर्शयेन्मुखम्॥"

इति । तच्चिन्त्यम् । अनतिदूरपरिवर्तिनस्तटाकादावधोग्रवृक्षादिप्रतिबि-म्बप्रत्यये निरुक्तगत्यसम्भवात् । अपिचैवं बिम्बप्रतिबिम्बलिङ्गिलिङ्गभावः सर्वसिद्धो बाध्येत । न च दर्पणाद्यविविक्तमुखादिप्रतिभासात् तद्विविक्तमुखा-द्यनुमितिरिति वाच्यम् । मुखादेर्बिम्बस्यैवानुमानात् । नहि दर्पणादिविवेक एव तत्रानुमीयते, प्रतिबिम्बस्य बिम्बपूर्वकत्वानुमितेरेव सर्वानुभवसिद्धत्वात् ।

तस्मादात्मापरोक्षाप्तेर्व्यवहारानुपातिना ।
आगमेनात्मयाथात्म्यविज्ञानमवकल्पते ॥

अथ स्वप्नादिविज्ञानं सत्यमेव स्वरूपतः ।
सत्यप्रत्ययहेतुश्चेदागमज्ञानमस्तु नः ॥

बाधो विषयसम्बन्धनिबन्धस्तुल्य एव ते ।
तदालम्बनमात्रत्वं यत्तदप्यावयोः समम् ॥

न खलु विषयावच्छिन्नसद्भावमेव ज्ञानमस्माभिरिष्यते, येन तस्य तद्रूपे-णैव लब्धव्यात्मतया तद्रूपबाधे बाधः स्यात् । किन्तु निर्विषयापेक्षनित्यसत-स्तस्याविद्यको विषयोपराग इति सत्यस्वरूपमात्रस्य साधारण्यादनतिप्रसङ्गाय विषयावच्छिन्नरूपेण हेतुत्वं वाच्यम् । तच्च विषयमिथ्यात्वे मिथ्यैवेत्यपि स्व-प्नज्ञानादितुल्यमेव । तद्विषयस्य चासत्यत्वं न्यरूरुपाम । सत्ख्यातिनिरासे च भ्रान्तिमात्रविषयासत्यत्वं वक्ष्यते । एतेन रेखावर्णाद्युदाहरणमपि व्याख्यातम् । यत्तु सर्वमृषात्वमते नासत्यात् सत्यप्रतिपत्तावुदाहरणसम्भव इति । तन्न, लोकसिद्धसत्यासत्योपजीवनेनोदाहरणाविरोधात् । अत एव श्रुतावपि 'वाचा-रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' 'एवं सोम्य! स आदेशो भव-ती'ति लौकिकदृष्ट्यैव निर्दिश्यते[1] । तत्त्वदृष्ट्या मृत्तिकासत्यत्ववचनेऽद्वितीयात्म-तात्पर्यविरोधात् । यथा चात्र विकारासत्यत्वेन कारणस्वरूपमात्रपरिशेषपरत्वं, तथाग्रे वक्ष्यते। तस्माद् यावत् किञ्चिद् द्वैतजातस्य सर्वशो दोषमूलत्वेऽपि नाम्नायस्य निर्विशेषाद्वितीयात्मतत्त्वबोधकत्वं हीयते बाधितविषयत्वं वापद्यत इत्युपपन्नं तात्त्विकं प्रामाण्यम् ॥

---

१. 'दर्श्यते' ख. पाठः.

तान्त्रिकौपनिषदयोर्बौद्धसङ्करतदभावौ ।

एवञ्च यो वैदिकमहाजनविद्वेषव्यसनजनितोन्मादवशंवदहृदयस्य कस्यचित् प्रलापः —

"वेदोऽनृतो बुद्धकृतागमोऽनृतः
प्रामाण्यमेतस्य च तस्य चानृतम् ।
बोद्धानृतो बुद्धिफले तथानृते
यूयं च बौद्धाश्च समानसंविदः ॥"

इति, स तादृशैरेव दासेरैः श्रद्धेयः । यद्यपि प्रामाण्यं वेदस्य तज्जनिता बुद्धिर्वा स्वरूपेणानृते, बोद्धा च तदवस्थः, फलं च स्वरूपानन्दापरोक्षानुभवात्मा मोक्षोऽविद्यानिरूप्येणाविद्यानिवृत्तिरूपेणानृतनिरूप्यस्यानृतत्वाद्, रज्जुसर्पविसर्पणादिवत्, तथापि स्वप्रकाशानन्दैकात्म्यरूपविषयस्य बाधाभावेनानृतत्वाभावाद् विशेषोपपत्तेः । ननु तेषामपि संवित्स्वप्रकाशत्वादिविषयो नानृतः, सर्वविषयानृतत्वाभावो न तवापीति चेद्, न, वेदतात्पर्यप्रयोजकरूपेण यथास्वं सर्वविषयसत्यत्वोपगमात् । 'स्थिते सापवादकमेकं शास्त्रमि'ति न्याये सर्वमेव साध्यसाधनरूपं नामरूपकर्मात्मकं प्रमेयजातमात्रह्मयाथात्म्यापरोक्षानुभवादाविद्यकव्यवहारास्पदं, तदपरोक्षानुभवे तु विद्याविषये बाधिताविद्याद्यशेषकलुषनिर्विशेषात्ममात्रपरिशेष इति हि शास्त्रतात्पर्यपर्यवसानम् । न च यागस्वर्गादेरपि व्यवहारविषये तादृशागमतात्पर्यविषयसाध्यसाधनभावो बाध्यते । बुद्धागमे त्वनाप्तप्रणीतत्वनिश्चयेन व्यवहारविषय एव बोधकतारूपं प्रामाण्यमपोद्यते । विषयश्चापेक्षितसंवादाभावेन मानान्तरविरुद्धो बाध्यत्वं नातिवर्तते । आत्मनः स्वयंप्रकाशत्वाद्याम्नायोऽपि न तदर्थे बुद्धागमस्य संवादकः, उक्तरीत्या तस्य स्वयमबोधकत्वात् । स एव तु यादृच्छिकसंवादीति नास्माकं बुद्धसमसमयत्वम् । तान्त्रिकस्य तु सर्वसत्यत्वाभ्युपगमाद् बुद्धागमतत्प्रामाण्यतत्प्रतिपाद्यानां सत्यत्वेनाम्नायतुल्यतया सर्वसमयसाङ्कर्यप्रसङ्गः । युक्तं च तस्य 'पाञ्चरात्रं तथा बौद्धमि'ति तुल्यकक्ष्यपठिततन्त्राभिनिवेशिनो वेदार्हतयोस्तुल्यप्रमाणत्वमुपगन्तुम् । परस्परविरोधे च केन किं बाध्यताम् । विनिगमना तु नास्त्येव, सर्वज्ञप्रणीतत्वा-

---

१. 'त्वं, र', २. 'दमे' ख. पाठः.

वगमस्य तत्र तत्र वेदार्हततन्त्राणामविशेषात् । तदेवं

वेदार्हतौ सत्यतया समौ मतौ
प्रमाणभावोऽपि तथा समोऽनयोः ।
प्रणेतृबुद्धी च समे तयोरतः
स तान्त्रिकस्याजनि बुद्धसङ्करः ॥

अस्माकं पुनराम्नायस्यापौरुषेयतया बोधकताविरोधिदोषशून्यस्य संवादानपेक्षस्य बाधकाभावात् सिद्धं निर्विशेषवस्तुनि तात्त्विकं प्रामाण्यमिति ॥

वेदान्तेषु निर्विशेषप्रतीतिः।

यत्पुनर्वेदान्तानां निरूपणे न निर्विशेषवस्तु प्रतीयत इति, तत् तान्त्रिकस्यैव वेदबाह्यत्वापराधः । नहि स्थाणोरयमपराधः, यदेनमन्धो न पश्यति । आम्नायादेव हि सर्वतो निर्विशेषं वस्तु प्रतीमः । तथाहि — आत्मविषयौपनिषदी प्रवृत्तिस्त्रिवर्त्मा तावदुपलभ्यते, कारणविषया जीवविषया निर्विशेषैकात्म्यस्वरूपविषया च । न तु किञ्चिदतोऽतिरिक्तं प्रतिपाद्यमस्ति । तत्र कारणविषया तावद् 'आत्मन आकाशः सम्भूतः', 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये'ति, 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति', 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति', 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्', 'स ईक्षाञ्चक्रे, स प्राणमसृजते'त्याद्या । न चायमात्मा कारणस्वभाव एव प्रतिपिपादयिषितोऽर्थ उपनिषदां, कार्यसापेक्षकारणत्वस्य स्वभावत्वानुपपत्तेः । नहि लाक्षोपरागसापेक्षो रक्तिमा स्फटिकस्य स्वभावः, न वा पुत्राद्युपाधिनिबन्धनं पितृत्वादिकं पुरुषस्य । एतेन ईक्षितृत्वादिकम् ईक्षणीयादिसापेक्षं व्याख्यातम् । किन्तु निर्विशेषप्रतिपत्त्युपायतया कारणरूपमुपपाद्यते । अत एवान्यार्थकारणरूपोपपादनप्रसञ्जिततदैकात्म्यविरोधिभेदव्युदसनपराणि विशुद्धस्वरूपविषयाणि वाक्यान्याम्नायन्ते । 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने', 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह', 'अस्थूलमनण्वह्रस्वं', 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्', 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं', 'केवलो निर्गुणश्च', 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्', 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि', 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं

नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञमदृश्यमव्यवहार्यमि'त्यादीनि । जीवविषयापि 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः', 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति', 'एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता', 'तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः', 'अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः' इत्याद्या । तस्यापि नानावस्थासंसरणाभिधानायादितदोषपरिहारपराण्याम्नायन्ते — 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः', 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः', 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः', 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्', 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती'त्यादीनि ।

तदैकात्म्यविषया च 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये, स एकः', 'अयमेव स योऽयमात्मा', 'अयमात्मा ब्रह्म', 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः', 'प्रज्ञानं ब्रह्म', 'तत्त्वमसि',

"यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह",
"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
ईशानो भूतभव्यस्य"

इत्याद्या ॥

अध्यारोपापवादन्यायः ।

तत्र ब्रह्मकारणत्वजीवसंसारादिविषयाणि प्रत्यक्षादिप्रतिपन्नभेदाध्यारोपापवादाभ्यां ब्रह्मात्मैकात्म्यवाक्यैकवाक्यानि, सामर्थ्येन तदर्थप्रतिपत्त्युपयोगित्वाद् अभेदप्रतिपादनस्य विशिष्टतत्तदर्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यभावात् । अध्यारोपापवादाभ्यां ह्यात्मैकत्वं प्रतिपाद्यमानं बोध्यबुद्धिमारोक्ष्यति । अपरथा प्रत्यक्षादिविरोधोपस्थितिव्याकुलितचेतसो न द्रागित्यात्मतत्त्वं प्रतिपत्तुं शक्यम् । नाप्यविदिताविशेषितपदार्थतत्त्वस्य स्वरूपाभेदो वाक्यार्थः । तथाच प्रत्यक्षादिविरोधोऽपि श्रुत्यनुकूलतर्कानुसन्धानेन समाधास्यते । श्रुतिश्च 'उपदेशादयं वादः' इति ब्रह्मस्वरूपोपदेशार्थं श्रुतिषु सृष्ट्यादिवाद इति दर्शयति । तथा 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्युपवर्ण्य 'अथात आदेशो नेति नेती'ति स्वरूपोपदेशात् तादर्थ्यं सृष्ट्यादिनिरूपणस्यावगम्यते । यथा चाहुः[1] —

"मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा ।
उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥"

---

१. 'थाहुः' क. पाठः.

इति। एवं स्मृतीतिहासपुराणवादा अपि श्रुतिशैलीमनुसरन्तस्तथैव ब्रह्मात्मतत्त्वं प्रतिपादयन्ति। तदध्यारोपोपाश्रयेण तु नानाफलोपकरणस्वरूपाणि कर्माण्युपासनानि च विधीयन्ते। तत्र चान्योऽसावन्योऽहं, ममेदमित्थमित्याद्यविद्याप्रत्युपस्थापितनानाकामाः प्रत्यक्षाद्युपनीततत्तदर्थमात्रव्यवहारिणोऽधिक्रियन्ते, साध्यसाधनगोचरसर्वव्यवहारस्याविद्याविषयत्वाद्, 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यती'त्यादिश्रुतेः। विद्याविषये च सर्वव्यवहारोपमर्दनात्। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, तत् केन कं पश्येदि'ति श्रवणात्। एनमेव तु कारणावस्थमात्मानमखिलजगदनुप्रवेशेन समस्तचिदचिद्वस्तुशरीरकमन्तर्यामिणं प्रशासितारं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सत्यकामं सत्यसङ्कल्पं सकलजगन्मर्यादाविधारकमखिलक्रियाफलप्रदमीश्वरं ब्रह्मेति विष्णुरिति शिव इति चैवमादिरूपेण यथासमयमुपासीना यथोपासनमेव फलं प्रतिलभन्ते। 'तं यथा यथोपासते, तदेव भवति', 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति',

"यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम्।
तं तमेवैति कौन्तेय! सदा तद्भावभावितः॥"

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः।

यत्तु प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणानधिगतसफलकारणत्वादिप्रतिपादनमपवादायैवाध्यारोपमात्रमिति दुश्शकशङ्कं, फलवदपूर्वार्थप्रतिपादनपरत्वादाम्नायस्येति। तन्न। कारणादिरूपमात्रस्यानुमानाद्यवसेयत्वात्। अत एव न्यायिभिरनुमानादेव कारणाधिगतिरिष्यते। तत्स्वरूपनिर्धारणाय परमस्माभिरागमो मृग्यते। तथाच भगवान् भाष्यकारः '**कार्यमात्रं तु गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा संबद्धं किमन्येन केन चिद्वा संबद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम्**' इत्यनुमानात् कारणरूपसिद्धिमात्रमङ्गीकृत्य तस्य स्वरूपविशेषनिश्चयाभावमेव दर्शयति। नहि कार्यानुमेयकारणरूपे कश्चिद् विप्रतिपद्यते, किन्तु तत्स्वरूपे असदेव कारणं सदेव वा परमाणवो वान्यद्वेति। नन्वस्ति निमित्तकारणरूप एव विप्रतिपत्तिः केषाञ्चिदीश्वरानभ्युपगमादिति

१. 'र्दात्' क. पाठः. २ 'तिश्रु' क. पाठः.

न। तेषामपि कर्मणो वा पुरुषस्य वा निमित्तत्वोपगमात् । स्वभाववादी तु सर्वैरेव हेतुवादिभिः सकललौकिकव्यवहारानुरोधेन बहिष्करणीयः, तेन नापूर्वता कारणत्वस्य । अपूर्वत्वे तस्य ब्रह्मलक्षणत्वानुपपत्तेश्च । अनधिगतस्य लक्षणत्वायोगात् । जगत्कारणत्वं च ब्रह्मणो लक्षणमुच्यते 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० १. १. २) इति । अपिच 'जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्, गवीधुकयवाग्वा वा' 'न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति, नारण्यान्' इति सार्थवादमपूर्वार्थस्यैव 'अजक्षीरेण जुहोती'ति विधिप्रतिपत्त्यर्थतया 'नाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चे'त्यपवादायैवाध्यारोपदर्शनादिहापि तथा भविष्यति । एवं 'संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेरन्नि'त्याद्यपूर्वार्थारोपणमन्यार्थमुदाहार्यम् । नापि कारणत्वप्रतिपादनेन किञ्चित् फलमस्ति, निर्विशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थकारणरूपव्यपाश्रयविहितकर्मोपासनानामेव फलवत्त्वावगमात् । ब्रह्मणि कारणरूपारोपस्य तदपवादस्य च परमपुरुषार्थभूतब्रह्मैकात्म्यविद्यार्थतयापवादैकार्थत्वाभावाच्च । सर्वस्यैवोपनिषदाम्नानस्य 'स एकः' 'तत्त्वमसी'त्याद्यभेदवाक्यैकवाक्यत्वात् । तत एव मोक्षफलविज्ञानोदये तत्रैव पुरुषार्थोपदेशपर्यवसानात् । तदिदमतो महावाक्यमुच्यते । न चेदमेव कारणवाक्यैकवाक्यमस्तु, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि'ति सामान्याभिहिते सर्वात्मभावे चेतनालम्बनेन विशेषोपसंहारोपपत्तेरिति वाच्यम्, अभेदव्युत्पन्नस्य सामानाधिकरण्यस्यैकशब्दस्य च तदात्मकत्वाद्यर्थान्तरे लक्षणापत्तेः । अत एवैकात्म्योपदेशाविघाताय कारणात्मनो जीवस्य च तत्र तत्र स्वरूपकैवल्यमाम्नायत इत्युदाहार्यम् । अन्यथोपास्यरूपकारणात्मन्येव वेदान्तोपदेशपर्यवसाने 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः', 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मे'त्यादौ प्रजापतिविद्यादौ च जीवात्मस्वरूपपरिशोधनमक्षप्राणमनोविज्ञानप्रणालिकया च तदैकात्म्योपदेशपर्यवसानं च सर्वत्र वेदान्तानामनर्थकं प्रसज्येत । ब्रह्मण एव यथोपादिष्टगुणस्य सर्वालम्बनसाधारण्येनोपासनयापि मोक्षाधिगमोपपत्तेः ।

यत्तु परमपुरुषविभूतिभूतस्यात्मनः स्वरूपयाथात्म्यं बद्धमुक्तात्मवैलक्षण्येनापवर्गसाधनभूतपरमपुरुषवेदनोपयोगितयावगन्तव्यमिति परिशोध्यत इति । तन्न । निखिलजगदुदयविभवविलयनियमनमहानन्दैकहेतुतैव हि द्विविधजीववैलक्षण्यं ब्रह्मणः । न च तत्तद्वैलक्षण्यरूपेणापि ज्ञातव्यं, यथाश्रुतगुणकब्रह्मोपासनेनैव फलसिद्धौ तथाज्ञानस्योपायत्वकल्पने गौरवान्मानाभा-

वाच । प्रत्यगात्मस्वरूपावसितं ब्रह्मेत्येवमर्थतयापि प्रत्यागात्मस्वरूपपरिशोधन-स्यान्यथासिद्धिशङ्कायां तादर्थ्यकल्पनायोगात् । यदपि तत्क्रतुन्यायेन शोधि-तस्वभावस्वात्मात्मतयेश्वरोपासनं संसारनिवृत्त्याभिव्यक्तस्वरूपेण ब्रह्मस्वरूप-गुणविभवानुभवाय मोक्षाय कल्पते, नान्यथेति तदुपदेश इति । तदपि न । तवोपासितसाक्षात्कृतेश्वरप्रसादादेव संसारकर्मावरणनिवृत्तेरिष्टत्वात् । तस्या-श्च कर्मफलस्येव कर्मानुष्ठाने केवलं सर्वान्तर्यामितयोपासनेऽपि भावोपपत्तेः । न खल्वात्मस्वरूपाभेदेन स्वरूपसतारोपितेन वा तव मोक्षायोपासनं विवक्षितं, किन्तु आत्मात्मतयैव । तत्रैवं सति शोधितात्मालम्बनत्वे कमप्यतिशयमा-गमः पश्यतीत्याम्नायविस्रम्भ एव तान्त्रिकवराकस्य वेदबाह्यत्वप्रच्छादनाय शरणीकरणीयः स्याद्, नार्थविशेषोपपत्तिः । यदपि भगवत्प्राप्त्युपायभूतभ-गवदुपासनाङ्गं प्रत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानमिति तत्परिशोधनमिति । तन्न । कर्म-णीव देहातिरिक्तात्मज्ञानस्यैव सन्निपातित्वोपपत्तेः । दृष्टसम्भवे चारातीयत्व-कल्पनस्य श्रुत्याद्यभावे ब्रह्मात्माभेददर्शनविद्वेषव्यसनमात्रमूलत्वात् । अपिच आत्मज्ञानस्याकर्माङ्गतया स्वतः पुरुषार्थत्वं विवक्षता ब्रह्मविलक्षणजीवज्ञानस्य कर्माङ्गत्वापत्तौ न मुक्तिहेतुत्वं शक्यमुपपादयितुं, ब्रह्मज्ञानस्यापि हि तदभेदो-पदेशेन कर्माङ्गत्वं पुरुषार्थनये पूर्वपक्षितं, किमङ्ग ! पुनस्तज्ज्ञानस्यैव तदङ्ग-त्वमिति । अपिचैवं 'तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्,' 'अयमात्मा-ब्रह्मे'त्यादिकार्यकारणभावादिसकलविशेषोत्तीर्णस्वरूपपरिशेषणं विरुध्येत । एतेन,

"तदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येद्"

इति श्रुतेः सम्बुद्धात्मन एव ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारसाधनत्वाद् जीवस्वरूपपरि-शोधनमर्थवदित्यपरोक्तमुदस्तम् । इह देहात्मकृतकर्मावरणे सत्यनाविर्भूतस्व-रूपस्यात्मनो ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य परेणानुपगमात् । परत्र तदावरणनिवृत्तेरु-पासितब्रह्मानुग्रहलभ्यत्वेनात्मस्वरूपपरिशोधनानर्थक्यात् । उक्तश्रुत्या कारण-स्वरूपोत्तीर्णस्यात्मनो भेदे मानाभावाच्च । एवञ्च दीपोपमेनेति प्रकाशरूपत्व-मुच्यते, न दर्शनसाधनत्वम् । इत्थंभावे च तृतीया । स्वात्मतत्त्वरूपेण ब्रह्मतत्त्वं प्रपश्येदित्यर्थः । तदेवमवसिते शास्त्रस्यैकात्म्यैदम्पर्ये यत्किञ्चिदपि विशेषणमुपादीयमानमात्मनि तद्विरोधित्वादध्यारोपकोटिमेवानुप्रविशति । पदा-

र्थनिरूपणस्य वाक्यार्थावबोधार्थतयाङ्गभूतपदार्थस्वरूपानुरोधेन स्वप्रधानवाक्यार्थ-व्यवस्थायोगात् । न चैवं समानाधिकरणवाक्यार्थो न पदार्थादतिरिच्यत इति वाच्यं, तस्यैव भेदावभासाविरोधिविशिष्टात्मना पदार्थत्वात्, तद्विरोधिस्वरूपाभेदेन च वाक्यार्थत्वात् । न च सर्वज्ञत्वाकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशेषणानां भिन्नावच्छेदवृत्तिसमाहितविरोधतया विशिष्टाभेद एव वाक्यार्थः स्यात् सोऽयमित्यादावपि तथेति वाच्यम्, उपदेशनैष्फल्यप्रसङ्गात् । किञ्चिज्ज्ञत्वादिदुःखमयसंसारानुपमर्दात् । तत्पदस्य तदात्मके जीवे त्वंपदस्य जीवशरीरके ब्रह्मणि वा लक्षणया विशिष्टाभेद एव वाक्यार्थ इत्यपि न, उपदेशवैफल्यादेव । गुर्वर्थलक्षणादोषश्चाधिकः । एतेन 'तत्त्वमसी'त्यत्र तत्पदस्य तत्सदृशे जीवे लक्षणेति केनचिदुक्तमपास्तम् । ननु सन्त्यैकात्म्याविरोधीनि विशेषणानि 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'त्यादीनि 'अस्थूलमनण्वि'त्यादीनि च भावाभावरूपाणि । तान्युपादीयमानानि विद्याकोटिमनुप्रवेक्ष्यन्ति । न । प्रकरणोपपदाद्यनुपसृष्टतया सर्वविधाल्पत्वाविरोधिस्वरूपपरप्रधानब्रह्मश्रुतिविरोधेन वाक्यीयविशेषणभेदायोगाद्, आनन्त्यविशेषणविरोधाच्च । तथा च विशेष्यभूतब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायीनि सत्यज्ञानादिविशेषणानीति लक्षणवाक्यमखण्डार्थमाचक्षते वेदान्तिनः, 'तत्त्वमसी'त्यादिमहावाक्यमप्यपरामृष्टविशेषणसंसर्गस्वरूपाभेदमात्रपर्यवसायितयाखण्डार्थं ब्रुवते । तत्त्वं चापर्यायानेकपदप्रकाश्यैकप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वं समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थसंसर्गागोचरप्रमाजनकवाक्यत्वं वा संसर्गागोचरप्रमितिपरवाक्यत्वं वा । यथोक्तं भगवदमलानन्दाचार्यैः —

> "अविशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितम् ।
> एकं वेदान्तनिष्णाता अखण्डं प्रतिपेदिरे ॥
> उपाधिभेदभिन्नोऽर्थो येनैकः प्रतिपाद्यते ।
> तदपि स्यादखण्डार्थं महत्त्वं कुम्भखं यथा ॥"

इति ॥

अखण्डार्थत्वाक्षेपः ।

ननु न वाक्यमखण्डार्थं क्वचिदपि दृष्टं, सर्वस्यैव वाक्यस्योद्दिश्यविधिरूपतया विशिष्टसंसृष्टविषयत्वात् । नापि काचिदुद्गतिरखण्डार्थविषया सम्भ-

वति, धर्मविशेषवैशिष्ट्याविषयत्वे व्यवहारसाङ्कर्यप्रसङ्गात्, स्वरूपमात्रस्य सर्वविशेषसाधारण्यात्। अन्यथा भ्रमानुपपत्तेः। सर्वस्यैव विभ्रमस्यारोप्यविषयरूपद्वयावभासितयाधिष्ठानस्वरूपभानगर्भत्वात्। न चात्यन्तमदृष्टचररूपो वेदान्तानामर्थो वेदितुं शक्यते, सर्वबुद्धिपथातिचारिणस्तस्य बुद्धावनारोहात्। न च लोके सुगन्धि सुन्दरमिन्दीवरमिति वा सोऽयमिति वा समानाधिकरणपदवद् वाक्यमप्यविशिष्टार्थं संसर्गागोचरप्रमितिजनकं वा दृष्टं, नानाविशेषणविशिष्टैकार्थप्रतिपादनात्। 'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकार्थवृत्तिः सामानाधिकरण्यमि'ति पातञ्जलानुशासनमुद्रेत्युक्तम्।

अथोच्यते— प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षणवाक्यस्य सोऽयं देवदत्त इत्याद्यभेदवाक्यस्य वा दृष्टाखण्डार्थता, तयोः प्रतिपाद्यनरप्रसिद्धार्थोपादानेन तदप्रतिपन्नलक्ष्यस्वरूपाभेदमात्रप्रतिपादनपरतया स्वार्थवैशिष्ट्यस्याबोधनीयत्वात्। तावन्मात्रस्यैव व्युत्पाद्यनरजिज्ञास्यत्वात्।

"राकानिशाकरं पश्येदनिमेषप्रसक्तदृक्।
आनिशीथाद् यथायोगमक्षि[1]संज्वरशान्तये॥"

इत्याद्युपश्रुत्य चन्द्रमसि नयनप्रणिधित्सयास्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इत्यनुयुञ्जानस्य चन्द्रपदवाच्यत्वादौ जिज्ञासायोगात्। न च व्यावृत्तिरपि बुभुत्सिता, वाक्येन तत्संसृष्टो विशेषो बोधनीय इति शङ्क्यम्। चन्द्रत्वरूपायाः स्वरूपमात्रस्य वा व्यावृत्तेरपि प्रत्यक्षत एवावगमात्। एवं तर्हि न जिज्ञास्यमवशिष्यते, प्रत्यक्षत एव चन्द्रमसोऽवगमादिति चेत्। सत्यम्। स त्वनवधारणरूपो न प्रवृत्तिक्षमः, अनभ्यासदशापन्नजलज्ञानवदिति तदवगमो लक्षणवाक्येनावधारणात्मा सम्पद्यते। एवं,

मायावत्या सहायातमरिष्टे नष्टमात्मजम्।
पश्यन्ती च स्मरन्ती च रुक्मिणी पुत्रगर्धिनी॥
नारदोक्त्या स एवायमिति केवलमेकताम्।
अबुद्धां बुध्यते तेन तदखण्डार्थमिष्यते॥
सत्यज्ञानादिवाक्यं च तथा तत्त्वमसीति यत्।
तत्प्रसिद्धपदार्थत्वादखण्डार्थकमिष्यताम्॥

---

१. 'स' क. पाठः.

तस्मात् प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यव्यापारस्य संसर्गागोचरचन्द्रस्वरूपमात्रप्रमिति-परत्वमेवेति न सत्यादिवाक्यस्याखण्डार्थतायामत्यन्ताप्रसिद्धकल्पनादोषः । प्रयोगश्च — सत्यादिवाक्यमखण्डार्थं लक्षणवाक्यत्वात्, प्रकृष्टादिवाक्यवत् । तत्त्वमस्यादिवाक्यं वा असंसृष्टार्थप्रमितिपरम्, अभेदपरवाक्यत्वात् । सोऽयमित्यादिवद्, इति ।

अथवा समानाधिकरणवाक्यं सर्वमेव स्वपदस्मारितविशेषणाविशिष्ट-प्रमाजनकमिति युक्तम् । तथाहि, समानाधिकरणवाक्यं तावदेकार्थपरमित्यविगीतम् । तस्य विशिष्टाविशिष्टविषयत्वे परं विप्रतिपत्तिः । तत्र यदि विशिष्टमभिदधन्ति पदानि विशिष्टाभेदमभिदध्युः, विशेषणसाङ्कर्यप्रसङ्गः, तदसाङ्कर्येण विशिष्टैक्यप्रतिपादनानुपपत्तेः । अपिच स्वव्याप्त्या विशेष्यव्यवच्छेदकं विशेषणं नाम । व्याप्तिश्च तस्य स्वेतरविशेषणसमावेशविरोधिसम्बन्धविशेषः । ईदृशश्च विशेषणभावः प्रात्ययिको न वास्तवः, विशेषणत्वाभिमतानां सौगन्ध्यसौन्दर्यादीनामेकस्मिन्निन्दीवरे समावेशात् । अथवा वस्तुकृतोऽपि, भिद्यमानधर्माणां स्ववृत्त्यवच्छेदभिन्नाधिकरणवृत्तित्वाद्, इहेदानीं स्पन्द इति स्ववृत्त्यवच्छिन्नभिन्नदेशकालाश्रयस्पन्दादिवत् । तथाच खण्डो मुण्डः शितशृङ्गो गौरित्यादाविव सुगन्धि सुन्दरमिन्दीवरमित्यादावपि विशिष्टबुद्धिस्वरसावगतविशेष्यभेदस्य प्रत्यक्षोपनीतस्वरूपाभेदोत्कटावभासतिरस्कृततया वाक्यादेव विशिष्टाभेदबुद्धिरिति विभ्रम एव । अथवा समानाधिकरणपदैर्वाक्यवृत्त्या वस्तुस्वरूपमात्राभेदे वाक्यार्थेऽवगम्यमाने पदोपनीतविशेषणान्वयस्याबाधेन पदवाक्यवृत्तिभ्यामध्यक्षवद् युगपदेवे[1] वाक्यावगते स्वरूपाभेदे प्राप्ताप्राप्तव्यस्यातिक्रान्ताध्वालोचनन्यायेन वा पदोपस्थापितमेव वैशिष्ट्यमनुसन्धीयत इति वाक्याद् विशिष्टाभेदबुद्धिरिति विभ्रमः । प्रत्यक्षागोचरे तु ब्रह्मणि विशेषणभेदायत्तो विशिष्टभेदो न शक्यवारः । पदोपनीतविशेषणान्वयस्य वाक्यार्थस्वरूपाभेदाधिगतिबाध्यतया च न कथञ्चिदपि विशिष्टाभेदो वाक्यादधिगन्तुं शक्यते । तस्मादिन्दीवरादावभेदव्युत्पन्नसमानविभक्तिसमभिव्याहारबलेनापोदितविशेषणभावस्य सौगन्ध्यादेरुपलक्षणत्वापत्त्या तदाश्रयस्वरूपैकत्वमात्रं वाक्येन बोध्यते । समानाधिकरणं विशेषणमिति व्यवहारस्तु पदेनैव व्यावर्तकतया तदेकवित्तिवेद्यत्वनिबन्धनः । जटाभिस्तापस इत्यादौ व्यधिकरणस्य जटादेस्ताटस्थ्येन तापसवित्तिवेद्यत्वादुपलक्षणत्वव्यवहारः ।

---

१. 'व वा वा' ख. पाठः.

तदेवं सत्यादिपदकदम्बकमपि येन येन निमित्तेन लोके व्युत्पादि, तत्तद्द्वारेण तदधिष्ठानस्वरूपाभेदमात्रपर्यवसायीति न विशिष्टार्थत्वम् । न चैवं सति पातञ्जलसामानाधिकरण्यलक्षणविरोधोऽपि, [illegible]र्थत्वलक्षणोपपत्तेरिति ।

मैवम् । न तावत् प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यं चन्द्रस्वरूपावधारणपरमखण्डार्थं भवितुमर्हति, लक्षणवाक्यस्य जिज्ञासानिवृत्तिप्रयोजनकत्वात् । तत्र लक्ष्ये ज्ञातेऽज्ञाते वा जिज्ञासायोगात् । अनवधारणात्मकमपि जिज्ञासामूलं लक्ष्यज्ञानं धर्मिस्वरूपांशे निश्चय एवेति वाक्यस्य तावन्मात्रविषयत्वायोगात् । किंविषयं तर्हि वाक्यम् । यद्विषया जिज्ञासा । सा किंविषया । क्वचिद्व्यक्तिविशेषे शब्दविशेषवाच्यत्वविषया, यथा कीदृशो गवय इत्यादौ । क्वचित् प्रवृत्तिनिमित्तासाधारणधर्मगोचरा, यथा कीदृशो धर्म इत्यादौ । क्वचिदुभयालम्बना, यथा कोऽसौ सम्राडित्यादाविति गृहाण । तत्रैवं प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्ये चन्द्रपदवाच्यत्वं बुबोधयिषितं, चन्द्रस्वरूपस्य तदेकवित्तिवेद्यप्रकाशसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यचन्द्रत्वजातेरचन्द्रव्यावृत्तेश्च प्रत्यक्षत्वाद्, दोषाभावे प्रत्यक्षस्य सामान्यविशेषोभयरूपावगाहित्वात् । अनुमानादौ हि न वस्तुस्वरूपविशेषो भासते, सामान्योपाधौ व्याप्त्याद्यवधारणात् । अत एव परोक्षे व्यावृत्त्यादिविषयेऽपि प्रश्नोत्तरे भवतः । ननु चन्द्रश्चन्द्रपदवाच्य इति प्रागेवाप्तोपदेशादधिजग्मुषः किंविषयः प्रश्नः स्यादिति चेत् । न खलु चन्द्रत्ववांश्चन्द्रः स चन्द्रपदवाच्य इत्यधिज(ग्मे ?-ग्मुष)श्चन्द्रत्वदर्शने सति तदुपसंहारसमर्थस्यापरं पिपृच्छिषितमवशिष्यते । तथापि चन्द्रपदवाच्यत्वे तद्व्यक्तिविशेषनिरूपितसंबन्धापरिज्ञानाद् जिज्ञासा न विरुध्यते । तद्विषयं च प्रकृष्टादिवाक्यं नाखण्डार्थं, समभिव्याहृतचन्द्रपदस्मारितचन्द्रपदवाच्यत्वसंसर्गबोधनात् । अस्तु वा वस्तुस्वरूपमात्रजिज्ञासा बोध्यस्य । सा तु तन्मूलप्रश्नाधिकविषयेणोत्तरेण निवर्तनीया । अन्यथा कश्चन्द्र इति प्रश्ने चन्द्रश्चन्द्र इत्येतावतैव तन्निवृत्तिप्रसङ्गात् । अतोऽप्रतीतविशेषविशिष्टव्यक्तौ जिज्ञासानिवृत्तिप्रयोजकधर्मान्तरवैशिष्ट्यमवश्यं वाक्येन बोधनीयमिति नाखण्डार्थता । न खलु पर्वतादौ वह्निसत्त्वमेव जिज्ञासमानस्यापि

> यावद्धूमाश्रयैकान्तसत्त्वमग्नेरधीयतः ।
> अनुक्तधूमवैशिष्ट्यं धूमोऽस्तीत्यग्निबोधकम् ॥

अपि च गवयो गवयशब्दवाच्य इति विज्ञाय वनमनुचरतो नागरिकस्य गोसादृश्यविशिष्टपिण्डं तदेकवित्तिवेद्यजातिविशेषं चोपलभमानस्यापि गव-

यशब्दवाच्यत्वे तन्निरूपितरूपविशेषज्ञानमजायमानं गोसदृशो गवय इति वा-
क्यार्थज्ञस्य जायत इत्यविरुद्धम् । ततश्च गवयशब्दवाच्यत्वस्य गोसादृश्यै-
कार्थसंबन्धो बोध्यते तेनेत्यवदातमखण्डत्वम् । अन्वयस्य तत्र वाच्यत्वसंबन्धबो-
धहेतोरनिरूपणात् । तथेहापि प्रकाशविशेषैकार्थवृत्तिना चन्द्रशब्दवाच्यत्वस्य
व्यक्तिविशेषनियमावगमाय बोध्यत्वात् । अपि च उद्देश्यविधानरूपे वाक्ये
विधेयवैशिष्ट्यस्यावश्यबोधनीयत्वेन नाखण्डार्थता युक्ता ॥

समानाधिकरणवाक्यस्य विशिष्टार्थत्वशङ्का ।

यत् पुनः समानाधिकरणवाक्यमात्रमखण्डार्थम्, अन्यथा विशिष्टार्थभेदेन सामानाधिकरण्यायोगादिति । तन्न । विशेषणानां समानविभक्तिकैकविशेष्योपादानमहिम्ना विशिष्टैकार्थवृत्तितया सामानाधिकरण्याविरोधात् । न हि भिन्नविशेषणद्वारैव पदानामभिन्नविशेष्यवृत्तितया सामानाधिकरण्यं विशेषणभेदेऽपि विरुध्यते, अभेदेनैव विशेष्यस्यानेकविशेषणवैशिष्ट्यावबोधनात् । न खलु समानाधिकरणपदैरन्यविशेषणविशिष्टेऽवबुद्धे वस्तुन्यन्यविशेषणवैशिष्ट्यमन्यविशिष्टाभेदो वा बोध्यते, येन विशेषणानामन्योन्यसमवायसङ्करौ प्रसज्येयाताम् । किन्तु स्मारितेषु पदार्थेषु यथादर्शनमनेकविशेषणान्वययोग्यैकवस्तुपरामर्शवतो युगपदेव नानाविशेषणविशिष्टमेकं वस्तु प्रतिपाद्यते । यथा द्वाभ्यामक्षिभ्यां जातिगुणाद्यनेकविशेषणविशिष्टम् । तदुक्तं —

> "पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् ।
> न्यायसम्पादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥"

इति । न चैवमुद्देश्यविधेयविभागानुपपत्तिः, परामर्शदशायामेकविशेषणवत्तया प्रसिद्धेऽज्ञातविशेषणान्तरान्वयिविशिष्टैकार्थबोधेन तदुपपत्तेः । न चोपस्थितविशिष्टे विशेषणान्तरान्वयस्य तद्विशेषणेऽपि प्रसङ्गः, अत एव 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते' इत्यत्र देवतासंबन्धविशिष्टाधिगतपश्वन्वयिन्याः संख्याया विशेषणदेवतासंबन्धान्वये सति तन्मूलः कर्मभेदः 'पृथक्त्वनिवेशित्वात् संख्यया कर्मभेदः स्यात्' *(जै० २. २. २१) इति निरूपित इति वाच्यम् । ज्ञातविशेष्यमात्रान्वयितया विशेषणान्तराणां ज्ञातविशेषणान्वयाप्रसङ्गात् । न च सुगन्ध्या-

---

* 'पृथक्त्वनिवेशात् संख्यया कर्मभेदः स्यात्' इति मुद्रितजैमिनिसूत्रपाठः ।

दिवाक्येऽपि विशेषणभेदापादितविशिष्टभेदावभासः प्रत्यक्षोपहृतविशेष्याभेदावभासेन तिरस्क्रियते, ब्रह्मणि तु सत्यादिपदानां विशिष्टवृत्तित्वे भिन्नार्थत्वं प्रसज्यत एवापवादकाभावादिति वाच्यम् । खण्डमुण्डादिवाक्य एव सुगन्ध्यादिवाक्यवत् समानविभक्तिकधर्मिपदैकत्वप्राप्तविशिष्टाभेदस्य प्रत्यक्षापोद्यत्वोपपत्तेः, ब्रह्मणि तदभावे च विशिष्टाभेदबोधनाविरोधात् । विशिष्टभेदाभेदयोरुभयोरपि प्रत्यक्षानुमतत्वाद् धर्मिपदैक्ये समानविभक्तौ च वाक्यस्य विशिष्टाभेदव्युत्पत्तेः प्रत्यक्षमूलायाः खण्डादिदृष्टान्तमात्रेण बाधायोगात् । खण्डादौ च विशिष्टभेदस्य विशेषणविरोधमूलत्वात् । न च भिन्नाधिकरणत्वमात्रमेव विशेषणानां विरोधः, नीलत्वोत्पलत्वादीनामपि कम्बलकुमुदादौ भिन्नाधिकरणानां विरोधापत्तेः । किन्तु स्वाश्रयसजातीये परस्परपरिहारनियमः, यथा गोजातीये खण्डत्वादीनां, यथा वा पशुजातीये गोत्वाश्वत्वादीनाम् । न चेदृशो विरोधो ब्रह्मणि सत्यत्वादीनामुपलब्धचरः । तेन नीलमुत्पलमित्यादाविव 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादावपि व्युत्पत्तिमूला विशिष्टाभेदप्रतीतिर्मुक्तसंशयमूरीकरणीया । अन्यथा, एकविभक्तिसमभिव्याहारलभ्यैक्यस्थेम्ने विशेषणान्वयस्येव प्रातिपदिकावगतविशेषणान्वयस्थितये तदैक्यस्यैव त्यागः किमिति नापद्येत । प्रत्यक्षमूलव्युत्पत्त्या तु नोभयस्यापि त्यागो युज्यते । अपिच 'नियतात्मा महावीर्यः' इत्यादीनां श्रीरामप्रशंसार्थतया विवक्षितविशेषणान्वयानामेवैकार्थवृत्तित्वमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा तस्यैकस्य प्रशंसासंभवात् । इयदेव हि विशेषणानां विशेषणत्वं, यद्विशेष्यस्य स्वविरोधिविशेषणान्तरसंबन्धस्य स्वासंबन्धस्य वा व्यावृत्तिबुद्धिप्रयोजनकत्वम् । न तु स्वव्याप्त्या स्वेतरसकलविशेषणान्तरव्यावर्तकतापि, गौरवात् । यदि 'रथन्तरसामा सोमः स्याद्' इत्यादिषु रथन्तरादिना तदितरसकलविशेषव्यावृत्त्या सामान्तरयुक्तज्योतिष्टोमात् कर्मान्तरत्वप्रसङ्गेन विशेष्यव्यापित्वस्याप्रवेशनीयत्वाच्च । अपिच 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या क्रीणाति' इत्यादौ विशेषणभेदाद् विशिष्टक्रयभेदे वाक्यभेदप्रसङ्गः । खलकपोतन्यायेन युगपद्विशेषणानामेकविशेष्यान्वयबोधादवाक्यभेद इति चेद्, अन्यत्रापि तथैव भविष्यति, पृथग्विशेष्योपादानस्य समत्वात् ॥

---

१. 'गमित' क. पाठः.

विशेषणभेदस्य विशिष्टभेदाप्रयोजकत्वशङ्का ।

ननु शब्दान्तरादिविशेषणभेदाद् विशेष्यकर्मभेदो व्यवस्थापितोऽध्वरतन्त्रे । न । पृथगुपनतविधिशब्दस्वरसत एवापूर्वार्थबुद्धिभेदे सति 'यजति', 'जुहोति', 'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति', 'तिस्र आहुतीर्जुहोति', 'सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्', 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिः' इत्यादिषु न विशेषणभेदाधीनैव कर्मभेदस्थितिः किन्तु, तत्र तत्र निराकाङ्क्षतया तत्तद्बुद्धिपर्यवसाने सति विशेषणान्तरसंबन्धितया विशेष्यविपरिवृत्त्यभावाधीना । यथा यजतीति यागोपरक्ता भावना निराकाङ्क्षमवबुद्धा शब्दान्तरोपादाने निरुद्धविपरिवृत्तिर्न होमसंबन्धितयावगन्तुं शक्या ।

"उत्पत्त्यैकानुरक्ता हि नान्येनाप्यनुरज्यते ।"

इत्यतो होमोपरक्ता सान्या बुध्यत इति कर्मभेदः । एवमभ्यासोऽपि पुनः श्रुतिरूपस्वानर्थक्यापत्तेः सन्निधिप्राप्तं प्रत्यभिज्ञानं निरुन्धन् विधिस्वरसावगतकर्मभेदनिमित्तमुच्यते । बहुत्वसंख्यापि पृथक्त्वैकार्थसमवायितया ज्ञाता सती कर्मभेदमाक्षिपति जातिरिव व्यक्तिम् । आमिक्षा च न वैश्वदेवे विशेषणमियेव वाजिनयागभेदनिमित्तम् । किन्तु, आमिक्षावाजिनयोर्यागनिष्पत्त्यैककार्यनिवेशितया प्रथममेकतरसम्बन्धावगतिनिराकाङ्क्षे यागे न वाक्यान्तरगतगुणान्तरसम्बन्धबोधावकाश इत्येव कर्मभेदः । अत एव 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति निर्गुणोत्पत्तिकस्य कर्मणो गुणाकाङ्क्षायां 'दध्ना जुहोति', 'पयसा जुहोति' इत्यादिनानागुणसंसर्गावगमेऽपि न कर्मभेदसिद्धिः । परन्तु, ते कार्यैकत्वे परस्परनिरपेक्षावगताः प्रयोगभेदेन व्यवतिष्ठन्ते । संज्ञा पुनः स्वयं बोधकशरीरानुप्रवेशिन्यपि संज्ञिपरिच्छेदेन तद्विशेषणतयापि भवन्ती न स्वतो विशेषणत्वसामर्थ्यादेव ज्योतिरादिसंज्ञिभेदप्रयोजिका, घटकलशपिककोकिलादिपर्यायाणामपि बहुलमुपलम्भात् । किन्तु सत्यां गतौ 'अन्यायश्चानेकशब्दत्वम्' (जै० १, ३. २६) इत्यौत्सर्गिक्यानेकशब्दस्यैकार्थसमावेशानुपपत्त्यैव । एवञ्च कर्मणोऽन्यस्य वा विरोधिविशेषणसंबन्धाधीनभेदत्वे सर्वत्र समानेऽपि तत्तद्विरोधप्रकारस्यैव प्रतिपादनाय न्यायभेदा व्युत्पाद्यन्त इति ।

तदेवं प्रकृष्टादिवाक्यवत् सुगन्ध्यादिवाक्यवच्च समाहृतानन्दाद्यनेकविशेषणं सत्यादिवाक्यमपि विरोधाभावेन स्वार्थसत्यत्वज्ञानत्वाद्यनेकविशेषणवि-

शिष्टब्रह्मैकार्थपरत्वान्नाखण्डार्थम् । सोऽयमित्यादेरपि कालभेदसमाहितविरोधत-द्देतद्देशकालविशेषणभेदवैशिष्ट्याबोधित्वे वस्त्वभेदासिद्धेस्तद्वैशिष्ट्यप्रतिपादनेनैव तदभेदं बोधयतो नाखण्डार्थत्वसंभवः, प्रसिद्धस्यापि विशेषणस्य सामानाधिकरण्यादिप्रकारेण बोध्यत्वोपपत्तेः । तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य यथावगतोपस्थितविरुद्धविशेषणकपदार्थस्वरूपाभेदपरत्वासंभवेन स्वप्रधानत्वायोगात् 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादिकारणवाक्यैकवाक्यतया चेतनो देवदत्त इत्यादिवद् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्युक्तसामान्यविशेषोपसंहारेण कथञ्चिद् विशिष्टाभेदपरत्वं परिशिष्यते, प्रकारान्तरासम्भवेन यथोचितलक्षणोपगमाविरोधात् । अन्यथा, चिद्रूपस्वरूपमात्रस्य नित्यापरोक्षतया वाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एतेन लक्षणमनुमानं च निरस्तम्, असम्भवात् साध्याप्रसिद्धेश्च, अतीतकालत्वाद् दृष्टान्तासिद्धेश्च । प्रयोगश्च — सत्यादिवाक्यं तत्त्वमादिवाक्यं वा विशिष्टार्थप्रमितिपरं स्वपदस्मारितार्थसंसर्गप्रमितिपरं वा, प्रमाणशब्दत्वाज् ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत् । समानाधिकरणवाक्यत्वे सति यदि समभिव्याहृतैकप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठं स्यात्, पर्यायतया सह प्रयोगायोगेन समानाधिकरणवाक्यमेव न स्याद् घटकलशादिवत् । पिको नाम कोकिल इत्यादिपर्यायसहप्रयोगेषु व्युत्पाद्यपदवाच्यत्ववैशिष्ट्यस्याधिकतयैकप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वाभावान्न मूलशैथिल्यम् । यदि स्वपदस्मारितार्थविशेषासंसृष्टवस्तुस्वरूपमात्रपरं स्यात्, तदवगतिमूलकसंशयविरोधिमुक्तिहेतुज्ञानानुकूलविचारविषयो न स्यादिति विपक्षे बाधकस्तर्कः । तस्माद् वेदान्तिनामखण्डार्थसिद्धौ मनोरथमात्रमिति ॥

अनवधारणज्ञानस्य धर्म्यंशेऽनिश्चयत्वम् ।

अत्रोच्यते—अस्ति तावत् संशयाविरोधिज्ञानमनवधारणात्मकमित्युक्तम् । नच तदपि धर्मिस्वरूपांशे निश्चय एव, असद्विशेषसंभेदावभासविरोधिस्वभावस्यैव स्वरूपशब्दार्थत्वेन तस्मिन् भासमाने संशयाद्ययोगात् । उक्तं हि तान्त्रिकेणापि — प्रतियोगितयाभिमतार्थान्तरैक्यधीविरोधि वा स्वरूपमिति । दोषवशेन चासद्विशेषसंभेदावभासिनि ज्ञाने तादृशस्वरूपावभासायोगात् । अन्यथा स्थाणुत्वसंसृष्टधर्मिनिर्भासित्वस्य संशयाविशेषेण निश्चयस्य संशयाविरोधित्वप्रसङ्गात् । कोट्यन्तराभावावभासित्वस्यापि तुल्यत्वात् । एककोटि-

संसर्गनियमविषयत्वस्यापीतरकोटिव्यावृत्त्या तत्कोटिविषयत्वातिरिक्तस्यानिरूपणात् । अभावनियमस्यापि तदभावरूपकोट्यन्तरव्यावृत्त्या तत्संबन्धरूपस्य तावन्मात्रत्वात् । स्थाणुरेवेति निश्चयेऽपि पुरुषत्वाभावद्वयाप्रतीतेः । एककोटिविषयत्वनियमो विरोधाविषयत्वं वा निश्चये विशेष इति चेत्, तद् यदि स्वसामग्रीविरहादेव कोट्यन्तराविषयत्वं, निश्चयस्य संशयविरोधिता हीयेत । अथ निश्चयेन प्रतिबन्धादित्युच्येत, तन्न । तस्य ह्येककोटिविषयत्वनियमस्तत्प्रतिबन्धसामर्थ्यम् । ततश्च कोट्यन्तराविषयत्वेन कोट्यन्तराविषयत्वमित्यात्माश्रयात् । न च विशेषदर्शनजन्यत्वेन विरोधिता, अव्यापकत्वात् । व्यञ्जकसमवधानमात्रादेव भवतो निश्चयस्यापि संशयविरोधित्वात् । विशेषादर्शनस्य संशयहेतुत्वेन तदभावे विशेषदर्शने संशयसामग्रीवैकल्येन स्वसामग्र्यैव निश्चयोत्पत्तौ विशेषदर्शनहेतुत्वे गौरवाच्च ॥

निश्चयत्वनिरुक्तिः ।

निश्चयत्वं च तादृशस्वरूपावभासित्वातिरिक्तं दुर्वचम् । तद्धि न तावज्जातिः, धर्मिज्ञाननिश्चयत्वमते संशयत्वैकाधिकरण्येन व्याप्यवृत्तित्वायोगात् । तदनिश्चयत्वमतेऽपि भ्रान्तिज्ञाने विशेषांशे निश्चयत्वसत्त्वेनाव्याप्यवृत्तित्वापातात् । अव्याप्यवृत्तेरपि जातित्वोपगमेऽपि तस्या निरुक्तस्वरूपावभासित्वव्यङ्ग्यतया तस्यावश्यकत्वात् । भ्रान्तिज्ञाने विशेषांशेऽप्यसद्विशेषान्तरसंसर्गावभासविरोधिस्वरूपावगाहित्वस्यानपायात् । संशयान्यत्वं तदिति चेद्, न, तदवच्छेदकतयापि तस्यैवोरीकार्यत्वात् । यत्तु संशयधार्मितावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिताकसंशयविरुद्धप्रकारकज्ञानत्वं निश्चयत्वमिति । तन्न, अयमसौ वा चन्द्र इति संशयविरोधिचन्द्रत्वधर्मिनिश्चयाव्याप्तेः । न च संशयोऽपि चन्द्रे तदेतत्त्वप्रकारो न धर्मिभेदविषय इति वाच्यं, तस्य निर्हेतुमानसत्वकल्पनाप्रसङ्गात् । ज्ञानरूपभेदस्य विशेष्यांशहेतुतन्त्रत्वात्, चन्द्रांशे च ज्ञानस्य तदा मानसत्वात् । संशयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपत्वं च ज्ञानस्य निरुक्तस्वरूपावभासित्वनिर्वाह्यं नियामकान्तराभावात् ।

---

१. 'स्वभावाव' ख. पाठः.

ननु चासद्विशेषसंभेदावभासविरोधित्वं न वस्तुन एव, संशयादिलोपप्रसङ्गात्। तज्ज्ञानस्य तद्विरोधित्वे न हेतुविशेषो निबन्धनं, स्वतःप्रामाण्योपगमात्। न विषयविशेषः, लक्षणवाक्यजन्यावधारणस्याखण्डार्थत्वोपगमेन प्रश्नमूलज्ञानानधिकविषयत्वादिति चेत्।

उच्यते। दोषोपहितहेतोरसद्विशेषसंभेदावभासी संशयो विभ्रमो वेति, दोषाभावे तत एव हेतोरुदीयमानस्य विषयहेत्वविशेषेऽप्यसद्विशेषसंभेदानवगाहनेन वस्तुस्वरूपावभासित्वस्यैव तद्विरोधित्वप्रयोजकत्वात्। चाकचक्यादेरपि रजतस्वरूपावभाससामग्रीतया तदपेक्ष्यादोषत्वात्। तज्जन्यज्ञानस्यापि स्वविषयेऽसद्विशेषसंभेदानवगाहितया तत्संशयादिविरोधित्वोपपत्तेश्च। अनवधारणं तु दोषानुषक्तहेतुजन्यतया नासद्विशेषणसंसर्गावभासविरोधि। किन्त्वारोप्यविशेषोपस्थितिकाले जायमानं तत् संसर्गावभास्येव जायते। अन्यथा तदुपस्थितिमपेक्ष्य संशयादिबीजतां भजते। अत एव धर्मिज्ञानं संशयादिहेतुरिति केषाञ्चिद् विभ्रमः। अत एव चारोप्यविषयान्निष्कृष्यमाणं स्वविषयांशेन निश्चयानधिकविषयमिति न तल्लक्षणानुपपत्तिरपि। तथा च प्राक् प्रकृष्टादिवाक्यश्रवणादनवधारणात्मकमेव चन्द्रस्वरूपानवभासि चन्द्रदर्शनं बोध्यस्य जिज्ञासामूलं, तत्स्वरूपावधारणे चायमसौ वा चन्द्र इत्यादितादात्म्यसंशयायोगात्। सा च जिज्ञासा संशयो वा तुल्यविषयत्वेऽपि तत्स्वरूपावभासिनिश्चयनिवर्तनीयः। नच चन्द्रश्चन्द्र इति प्रतिवचने तन्निश्चय इति प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यं तत्स्वरूपप्रमितिपरमेव, प्रागेव चन्द्रे चन्द्रत्वादेरधिगतत्वात्। ननूक्तं व्यक्तिविशेषसंबन्धः तेषामज्ञात इति प्रकृष्टप्रकाशसामानाधिकरण्यबोधनेन तद्वैशिष्ट्यप्रमितिपरं तदिति। दुरुक्तं तत्। यदि हि स व्यक्तिविशेषो विज्ञातः स्यात्, चन्द्रत्वादेस्तद्वैशिष्ट्यमपि ज्ञातमेवेति लक्षणवाक्यानर्थक्यम्। स चेदविज्ञातो लक्षणवाक्येन विजिज्ञापयिषितः, आवश्यकत्वाद् वाक्यस्य तत्परत्वमेवास्तु। तस्मिन् विज्ञाते तद्वैशिष्ट्यस्य स्वत एवार्थादवगमोपपत्तेः। न चाविज्ञातवस्तुनि वाक्यस्य स्वार्थवैशिष्ट्यावबोधनं शक्यं, येन तस्मिन्नवबुद्धे चन्द्रस्वरूपमेवार्थाद् विज्ञायत इति वैपरीत्यं शङ्क्येत। ननु चाविदिताधिकरणस्वरूपविशेषमेव प्रकृष्टप्रकाशैकाधिकरण्येन चन्द्रपदवाच्यत्वादौ बोधिते यश्चन्द्रपदवाच्यः स चन्द्र इति जानतश्चन्द्रव्यक्तिविशेषावधारणमर्थाद्

भवतीति चेद्, एवं हि वह्न्यवगमोपायतया धूमोऽस्तीतिवत् चन्द्रस्वरूपावगतिद्वारतया प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यत इति फलितोऽर्थः। तस्यैवाबुद्धस्य बुभुत्सितत्वात्। तत्र सामान्यावगतवाक्योपात्तचन्द्रप्रातिपदिकार्थ एव प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यमुपाधत्वेन बोध्यतां, किमश्रुतचन्द्रपदवाच्यत्वपर्यन्तधावनेन। एवमपि वाक्यस्य वैशिष्ट्यावबोधित्वेन सिद्धं नः समीहितमिति चेद्। भ्रान्तोऽसि। न ह्यन्यतो ज्ञातं वाक्येन बोधनीयम्। न चाविज्ञातधर्मिवैशिष्ट्यं किमपि लक्षणं नाम भवति। लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरप्यविदितत्वाविशेषे हि तमसेव तमो न किञ्चिदपि ज्ञायेत। न चैवं लक्षणस्यान्यतः सिद्धत्वे वाक्यानर्थक्यं, स्वरूपेणान्यतः सिद्धावपि तस्य लक्षणत्वेन यत्नान्तरवेद्यत्वात्।

यद्येवं लक्षणभावेन तद्वैशिष्ट्यप्रतिपादनपरमेव लक्षणवाक्यमस्तु। तत एव सामर्थ्याल्लक्ष्यस्वरूपप्रत्ययोपपत्तौ किं तत्र शब्दव्यापारकल्पनया। न खलु वह्न्युपायतया धूमवैशिष्ट्यबोधिनि धूमवाक्ये वह्निविषयव्यापारकल्पना, तत एव सामर्थ्यादग्निप्रत्ययोपपत्तेरिति चेद्, न। वैषम्यात्। तत्र यदि विदितव्याप्तिं प्रति धूमोपदेशः प्रागेवोपायताज्ञानादज्ञातधूमवैशिष्ट्यमेव वक्तव्यं ततो वह्निं भोत्स्यत इति, न शब्दस्य तत्र व्यापारो गौरवात्, विरम्यव्यापारप्रसङ्गाच्च। अविदितव्याप्तिं प्रति च धूमवैशिष्ट्यमात्रस्यानुपायतया धूमवाक्यस्योपेयपरत्वायोगः। लक्षणवाक्ये तु ज्ञातवैशिष्ट्यस्यैव धर्मस्योपेयसमभिव्याहारसामर्थ्येनोपायतावगमस्य सर्वजनीनत्वादुपेयमात्रप्रमितिमात्रमाद्रियते। तत्र च तात्पर्यनिर्वाहिका वृत्तिर्लक्षणैव। एवञ्च गङ्गायां घोष इत्यादौ स्वशब्देन तीरोपादानसंभवे लाक्षणिकपदोपादानसाफल्यायादूरत्वपावनत्वादिरूपान्तरविशिष्टतीरलक्षणायामपीक्षुक्षीरादिरसविशेषस्येव शब्दान्तरोपादानासंभवे तत्प्रतिपत्त्येकप्रयोजनतया लक्षणवाक्यस्य रूपान्तरवैशिष्ट्यपरत्वाभावादखण्डार्थत्वमिति विशेषः। ननु च शब्दस्य तत्परत्वेऽपि शब्दोपात्तैरन्यैश्च विशेषैर्विशिष्ट एव चन्द्रः प्रतीयत इति चेत्, कामं प्रतीयतां बाधकाभावात्। चोरोऽयं स्थाणुरित्यादावारोप्यरूपेण वस्तुलक्षणायां च शब्दोपात्तचोरत्वादेः प्रत्यक्षावगततर्जनताडनोद्यमनादेश्च लक्ष्यस्वरूपाधिगतिबाधिततया वैशिष्ट्याप्रतीतिः॥

उपमानफलम् ।

गोसदृशो गवय इत्यादावप्युक्तरीत्या व्यक्तिविशेषस्वरूपप्रत्ययोपायतयैव गोसादृश्यादिकमुपदिश्यते । तस्मिंस्तु व्यक्तिविशेषे तेनैव सादृश्यवैशिष्ट्येन प्रत्यभिज्ञायमाने संज्ञासंज्ञिसंबन्धावगतिः पर्यवस्यतीति सोपमानफलमभिधीयते । न चैवमतिदेशवाक्येनैव व्यक्तिविशेषावगमादार्थे संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतीतिपर्यवसाने तद्वैशिष्ट्यप्रत्यभिज्ञानर्थक्यादुपमानोच्छेद इति वाच्यम् । शाब्दसादृश्यादिसामान्यस्यानवस्थितविशेषतया व्यक्तिविशेषानिश्चयेन तदपर्यवसानात् । दीर्घग्रीवः प्रलम्बोष्ठो विकृताकृतिः कठिनकण्टकाशी पशुः क्रमेलक इत्यादिधर्ममात्रनिर्देशस्य तु लक्षणनिर्देशतुल्यतया न तत्र किञ्चिदुपमानकार्यमस्ति । अतीन्द्रियेऽपि धर्मादौ धर्ममात्रनिर्देशेन व्यावृत्तावगते वाच्यत्वप्रतीतिपर्यवसानसम्भवात् । एतेन सोऽयमित्यादि तदेतद्देशादिवैशिष्ट्यरूपोपायोपादानेनोपेयाभेदमात्रपरतयाखण्डार्थं व्याख्यातम् ॥

समानाधिकरणवाक्यस्य विशिष्टार्थत्वभङ्गः ।

यत् पुनरुद्देश्यविधानरूपे वाक्ये वैशिष्ट्यमवश्यबोधनीयमिति । तन्न, प्रतीतार्थोपादानेनाप्रतीतार्थपरतया वाक्यस्य गामानय, 'ज्योतिष्टोमेन यजेत'इत्यादेर्वैशिष्ट्यपरत्वेऽपि लक्षणवाक्यस्य सोऽयमित्यादेश्चोक्तविधयाखण्डार्थतात्पर्याविरोधात् । एवं सुगन्ध्यादिवाक्येऽप्यविदितवस्त्वभेदपरतैव युक्ता, आर्थिकविशेषणसामानाधिकरण्यपरत्वायोगात् । 'अर्थादर्थो न चोदनार्थ' इति न्यायात् । प्रशंसा चार्थिकविशेषणसामानाधिकरण्यादेवोपपन्ना ।

अन्यथा विशिष्टभेदापत्त्या विशेषणसाङ्कर्यादिप्रसङ्गेन च सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । न च स्मारितेषु पदार्थेषु न्यायेनानेकविशेषणान्वययोग्यैकवस्तुपरामर्शे सति पदैरेवाक्षिभ्यामिवानेकविशेषणविशिष्टमेकं वस्तु प्रत्याय्यत इति युक्तं, वैषम्यात् । अक्षिवृत्तेरविशेषेण विशेष्येऽपि स्वतन्त्रतया युगपदेव सन्निकृष्टयावद्विशिष्टाभिन्नवस्त्ववभासित्वोपपत्तेः । अपिच कीदृशोऽयं न्यायो यत्सम्पादितव्यक्तिकं पदजातं विशिष्टैकार्थबोधकं व्युत्पाद्यते । समानविभक्तिनिर्देशे सति धर्मिपदैकत्वमिति चेत् । ननु भिन्नविभक्तिनिर्देशेऽपि विशिष्टैकार्थबोधनमिष्यते । अरुणादिष्वर्थभेदे वाक्यभेदप्रसङ्गाद् विशिष्टार्थानामभेदबो-

धकत्वमुक्तन्यायोपपाद्यामिति चेत् । तर्हि स एव विशेषणसाङ्कर्यादिदोषः । न चोक्तेनैव न्यायेन यावत्पदोपस्थापितविशेषणान्वययोग्यस्य विशेषणेभ्यो निष्कर्षे सत्यभिन्ने तत्र यावदुपस्थितविशेषणवैशिष्ट्यबोधनमेव विशिष्टाभेदबोधनमिति नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवं सति निष्कृष्टविशेषणमात्रवृत्तितया पदानामेकार्थवृत्तित्वाभावेन सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गात् । नहि गन्धो रसो मकरन्द इति सामानाधिकरण्यं घटते । विशिष्टवृत्तिस्तु पदानां भिन्नार्थविषयैवेति न सामानाधिकरण्यम् । यदि च समानविभक्तिसमभिव्याहारेण संभूयकरणे पदानामशेषविशेषनिष्कृष्टवस्तुस्वरूपमात्रवृत्तितया सामानाधिकरण्यमुच्येत, तदेव तर्हि पदानामखण्डार्थत्वमित्यस्मदिष्टसिद्धिः । एतेन विशिष्टाभेदस्य प्रत्यक्षानुमतत्वादेकविभक्तिनिर्देशे वाक्यस्य विशिष्टाभेदव्युत्पत्तिः प्रत्यक्षमूलेति निरस्तम् । प्रत्यक्षस्य विशेष्यवस्तुस्वरूपेऽपि स्वतन्त्रवृत्तितया अभेदनिर्भासिन्येव तत्र युगपदनेकविशेषणवैशिष्ट्यावबोधसम्भवात् । पदानां च प्रतिस्वमेव विशिष्टवृत्तितया एकविशेष्येऽनेकविशेषणवैशिष्ट्यबोधयौगपद्यानुपपत्तेः । अत एव नारुणादितुल्यत्वम् । क्रयस्येव विशेष्यस्य पृथगुपादानेऽपि सुगन्ध्यादिपदानां विशेष्यपर्यन्ततयैकैकशो विशिष्टार्थोपस्थितिपर्यवसानेन निराकाङ्क्षत्वात् । अन्यथा पदेन विशेषणान्वयाप्रतीतौ वाक्येनैव तदन्वये विशिष्टाभेदे च प्रतिपाद्ये वाक्यभेदप्रसङ्गात्, वाक्यस्यैवानेकार्थपरत्वगौरवाच्च । 'सा वैश्वदेव्यामिक्षे'त्यादाविव विशेषणपदोपात्तस्यैव विशेष्यस्य पदान्तरेण समर्पणेऽपि विशिष्टप्रतीतिनिराकाङ्क्षत्वाविघातात् । अन्यथा तत्रापि वाक्यविनियोगाविशेषादामिक्षावाजिनयोरग्निहोत्र इव दधिपयःप्रभृतीनामेकत्र समावेशसम्भवात् तत्तद्द्रव्यकर्मभेदो न स्यात् ।

यत्तु खण्डादौ विशेषणविरोधमूलो विशिष्टभेदो न विशेषणभेदमूल इति, तत्तथैव । इयदेव तु विशेषणानां पदसामानाधिकरण्यविरोधिविशिष्टभेदावहं परस्परविरोधित्वं यदन्यान्यविशेषणोपरक्तविशेष्यबुद्धिपर्यवसानं, लाघवात् । अन्यथा, एकभावनायामेव यागदानोभयवैशिष्ट्यबोधसंभवे *शब्दान्तराधिकरणभङ्गप्रसङ्गात् । नहि तत्र तत्तदुपरक्तभावनाबुद्धिपर्यवसानादन्यो विरोधः सम्भाव्यते । एवं च समानविभक्तिसमभिव्याहारलभ्यमैक्यमिव, प्रातिपदिकावगतविशेषणान्वयोऽपि न त्यागमर्हति व्युत्पत्तिसाम्यादिति निरस्तम् । विशिष्टभेदे सति वाक्यार्थाभेदबोधानुपपत्तेः । यदि 'रथन्तरसामा सोमः

---

* 'शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात्' (जै० २. २. १) ।

स्यादि'त्यादौ च प्रसक्तोऽपि विशिष्टभेदः 'सोमेन यजेते'ति पृथगुत्पन्ने सामान्तरविधिसामर्थ्येन कर्मभेदकल्पनागौरवसनाथेनापोद्यते । अत एव खण्डो मुण्ड इत्यादावभेदव्युत्पन्नसमानविभक्तिसमभिव्याहारलभ्यः पदोपस्थितविशिष्टाभेद एव भेदग्राहिप्रमाणेनापोद्यत इति किं न स्यादिति निरस्तम् । भिन्नविशेषणोपरक्तबुद्धिपर्यवसाने यागदानादिभावनाभेदस्य सिद्धत्वेन विशिष्टाभेदव्युत्पत्तेर्विभ्रममूलत्वात् । श्यामो युवा देवदत्त इत्यादौ हि वस्तुस्वरूपमात्रे बोधिते तत्रोपस्थितविशेषणवैशिष्ट्यमुपनीयते । प्राशुभावात्तु विशिष्टाभेदबुद्धिरिति विभ्रम इत्युक्तम् ॥

विशेषणानां विशेष्यपर्यन्ततानिरासः ।

अथ कथं सुरभि नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणपदानां विशेष्यपर्यन्तता, येन विशिष्टप्रतीतिनिरपेक्षतया पदसामानाधिकरण्यं भज्येत । नहि गुणपदानां गुणिन्यपि शक्तिः, कल्पनागौरवात् । न च गुणगुणिशक्त्येकत्वं, शक्यतावच्छेदकभेदे तद्भेदावश्यंभावात्, पुष्पवदादिष्वपि शक्तिभेदोपगमात् ।

"एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ"

इति[1] च नाक्षादिवद् व्यवच्छिद्यैकैकविवक्षया तत्पदं प्रयोक्तव्यं, किन्तूभयविवक्षयैवेति नियमार्थम् । न पुनरेकमेवोभयत्राभिधानं शक्यमाश्रयितुम् । अक्षादिशब्देष्वपि शक्यतावच्छेदकभेदातिरिक्तनियामकाभावेन विभीतकेन्द्रियादिषु शक्त्यैकत्वप्रसङ्गाल्लाघवात् । न च नीलत्वजातिविशेषणैव गुण इव नीलपदं द्रव्येऽपि वृत्तिमर्हति, तत्र तदभावात् । न वा गुणविशेषेणैव द्रव्य इव गुणेऽपि, गुणे गुणाभावात् । न च साक्षात्परम्परौदासीन्येन नीलत्वैकप्रवृत्तिनिमित्ततया गुणगुणिनोर्गुणपदवृत्त्येकत्वमविरुद्धमिति साम्प्रतं, पारम्पर्यनियमसीमाभावेनातिप्रसङ्गात् । उभयसम्बन्धिस्थितिसमयावच्छिन्नापृथग्भावनियमेन साक्षात्परम्परया प्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वस्यापि रूपरूपवतो रूपशब्दशक्त्येकत्वप्रसङ्गेनाप्रयोजकत्वात् । रूपवति रूपशब्दप्रयोगाभावेन तदेकशक्त्युपगमायोगात्, शुक्लः पट इत्यादौ गुणवैशिष्ट्यानुभवविरोधाच्च ।

---

1. 'ति ना' क. पाठः.

गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगनुशासनमपि शुक्लादिशब्दानां गुणिनि शुक्लत्वादिनिमित्तशक्त्यभावं दर्शयति। अन्यथा गुण इव गुणिन्यपि गुणवैशिष्ट्यस्याप्रत्याय्यतया गोमानित्यादाविव मतुबप्राप्तेस्तल्लोपानुशासनवैयर्थ्यात्। अत एव 'जनपदे लुप्' (४. २. ८१) इति प्राचां लोपानुशासनमशिष्यमित्यनुवृत्त्या 'लुब्योगाप्रख्यानात्' (१. २. ५४) इति दूषितं पाणिनिना। न हि पञ्चाला इति तन्नामकक्षेत्रनिवासो जनपद इति योगार्थः प्रख्यायत इति। ननु च

"गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति"

इत्यभिधानात् शुक्लो गुणः शुक्लः पट इति लौकिकप्रयोगाच्च जातिविशेषगुणोपाधिभेदभिन्नवृत्तिकशब्दद्वैधे सति पुण्यो नरः पुण्यवान् पापः पापवानित्यादाविव कदापि शुक्लवान् पट इति प्रयोगो मा भूदिति तल्लुगनुशासनमर्थवद् भविष्यतीति चेत्। व्यामोहमात्रमेतत्। यदि हि द्रव्ये गुणनिमित्ता शक्तिरूपा शुक्लादिशब्दवृत्तिः, तर्हि गुणे जातिवैशिष्ट्यबोधन इव तच्छब्दस्य द्रव्ये गुणवैशिष्ट्यबोधनेऽपि मतुपोऽनपेक्ष्यतया तदप्राप्तेः। पुण्यादिशब्दस्य च धर्मादिशक्तस्य तद्वति सर्वथा मत्वर्थीयान्तत्वात् साधुत्वादिसाधारणशक्तावपि मत्वन्तस्यार्थभेदविवक्षाव्यपाश्रयत्वात्। अथ शुक्लगुणस्वरूपवैशिष्ट्यबोधनाय मतुबनपेक्षत्वेऽपि दण्डीत्यादाविव जातिविशेषविशिष्टवैशिष्ट्यबोधनाय तदपेक्षा स्यादिति चेत्। तत् किं गुणवृत्तिरेव शुक्लशब्दो जातिविशेषविशिष्टं तमभिधाय तद्विशिष्टं द्रव्यमप्यभिदधातु, तथा सति विरम्यव्यापारप्रसङ्गः। यदि पुनरेक एव शब्दो युगपदक्षिवदनेकवृत्त्या जातिविशिष्टं गुणं गुणविशिष्टं च द्रव्यमभिदधीत, तदा कुतो मतुप्प्राप्तिः। गुणगुणिशब्दान्यत्वे चैकैकेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासम्भवेन शब्दद्वयैकरूपापत्त्योभयविषयेण शब्दान्तरेण व्यवहितस्य युगपदेव पदद्वयशक्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधनस्योपेयतया तत्रापि मतुबप्राप्तेः। धेनुपदशक्तिनियामकतयाधानकर्मणि गोत्वादेरिव शुक्लादिपदशक्तिनियामकतया गुणिनि शुक्लत्वादिजातिविशेषस्य तज्जन्यज्ञानप्रकारतायां †आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन गुणद्वारकतया विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानपर्यवसानोपपत्तेश्च मतुप्प्रा-

† 'आनर्थक्यात् तदङ्गेषु' (जै० ३. १. १८)।

सिकल्पनायोगात् । गुणनिमित्तगुणिशक्तावपि गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगनुशासनानुपपत्तिः । अथ गुणवृत्तेरेव शब्दस्य गुणिपर्यन्तनीतौ मतुपः प्राप्तेर्लुगनुशिष्येत, लक्षणानियमाय तदनुशिष्टिरित्यापद्येत । न च तद् युक्तम्, सुरभि नीलमुत्पलमित्यादौ विशेष्यस्य स्वपदोपादानेना लक्षणीयत्वात् ।

हन्तैवं कथमिव सामानाधिकरण्यं पदानामेकार्थवृत्त्यभावादिति चेत् । शृणु तावत् । समानविभक्तिसमभिव्याहारोपाधिकं हि सामानाधिकरण्यम् । तथाच व्युत्पत्तिमाहिम्ना पदैरेव तुल्यरूपेण विशेष्यैकक्रियान्वययोग्याकारविशेषणोपस्थितविशेषणैराकाङ्क्षाविशेषादेकपदोपस्थापितसङ्ख्याकारकादिभिरिव युगपदन्वितैकार्थबोधनादमीषामनेकप्रवृत्तिनिमित्तानामेकार्थवृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते । व्यधिकरणवाक्ये तु गामानय दण्डेनेत्यादौ न तुल्यरूपेण विशेष्यैकक्रियान्वययोग्याकारेण पदार्थान्वय इत्येष विशेषः ।

"पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवान् लक्ष्मणाग्रजः"

इत्यादियौगिकविशेषणानां विशिष्टवृत्तित्वेऽपि स्वरूपनिष्कर्षे सत्युक्तरीत्या विशिष्टैकार्थबोधकत्वं न विरुध्यते । एतेन 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'विज्ञानमानन्दं', 'सर्वकर्मा सर्वगन्धः', 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्प' इत्यादि विशिष्टाभेदपरं व्याख्यातम् । ननु चैवं पदमात्रस्याप्रयोज्यतया सर्वत्रैव विशेष्योपादानादुक्तविधया सामानाधिकरण्यनिर्वाहाद् मतुब्लुगनुशासनवैयर्थ्यं प्राप्तम् । न । शोणो धावतीत्यादावनुपात्तविशेष्ये द्रव्ये लक्षणानियमार्थत्वोपपत्तेः, शौक्ल्यं पटस्य शुक्लिमेत्यादिप्रयोगनियमप्रयोजकत्वाच्च । भावार्थप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थसंबन्धिस्वार्थवृत्ति(त्व)व्युत्पत्तेः, प्रकृतेः शुक्लपदस्य द्रव्यपर्यन्तत्वाभावे प्रत्ययार्थभावस्य गुणरूपस्य तत्सम्बन्धिताप्रतीतिविरोधाद्, अन्यशक्तस्यान्यविषयत्वे च लक्षणा, मतुबादिप्राप्तौ लुगनुशासनेन लक्षणानियमनात् ।

यत्तु लाक्षणिकपदाद् भावप्रत्ययो न लक्ष्यस्य भावमाख्यातुमर्हति, गङ्गात्वमित्यादौ तीरभावाद्यनभिधानादिति । तन्न । सौगन्ध्यमित्यादौ बहुव्रीहावन्यपदार्थस्य लक्ष्यस्यैव भावाभिधानात् । द्विरेफत्वमित्यादौ च व्यवहितस्यापि प्रातिपदिकवृत्त्यवच्छेदकभावस्याभिधानाच्च । न च भृङ्गत्व एव तस्य लक्षणा,

"कान्ते ! कर्णान्तविश्रान्ते दधाते ते कनीनिके ।
कर्णावतंसकलिकामधुलोलद्विरेफताम्" ॥

इत्यादावनन्वयप्रसङ्गात् । गङ्गादौ तु लक्षणा साम्प्रतिकीति ततो भावप्रत्ययो न लक्ष्यस्य भावमभिधत्त इत्यविरोधः । शुक्लादिशब्दास्तु लौकिकेन तदभेदाभिमानेन द्रव्ये निरूढलक्षणा एवेति शुक्लिमेत्यादिगुणपरप्रयोगाव्यभिचारः । अत एव 'समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनान्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः' इत्यत्र कैयटेनोक्तम्—'अभिन्नरूपाः शुक्लादयो मतुब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्धितान्ताः, तथापि तेभ्यो भावप्रत्ययो गुण एव भवति, न तु सम्बन्धे । गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोऽयमिति सम्बन्धेन लौकिकनिरूढेन भेदसम्बन्धन्यग्भावाद्, गुणवचनेभ्यो लुग्विधानद्वारेणाभेदेनैव गुणगुणिनोरभिधानं, न तु भेदं कृत्वा मत्वर्थीयोत्पत्तिरित्याख्यायते' इति । तन्मूलकस्तु शुक्लः पट इत्यादावन्वयांशे व्यधिकरणवाक्यतौल्येऽपि गुणपदस्य द्रव्यपर्यन्तत्वविश्रान्तिः पदार्थाभेदवाक्यार्थविभ्रमश्च, शुक्लो गुण इत्यादावप्यन्यतरपदस्य जातिमात्रपरतया तथैवान्वयबोधः, अन्यथा सामान्यविशेषविशिष्टभेदस्यापरिहार्यत्वात् । अत एव न्यायिभिरपि सामान्यविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावौ द्विरुगङ्गीक्रियेते । अत एव च 'अरुणया पिङ्गाक्ष्ये'त्यादौ गुणस्यैव क्रयसम्बन्धे सति कारकविभक्तिरर्थवतीत्यरुणाधिकरणसिद्धान्त उपपद्यते । अरुणपदस्य द्रव्यपर्यन्तत्वे कारकविभक्तिवैयर्थ्यं विहितविध्यनुपपत्तिश्चेति ।

अत्रोच्यते — स्तस्तावन्नीलो गुणो नीलमुत्पलमिति तुल्यौ प्रयोगप्रत्ययौ । तत्र नियमहेत्वभावादुभयत्रैव शक्तिर्युक्ता । अन्यथा गवादिशब्दा अप्याकृतिमात्र एव पर्यवस्येयुः ॥

जातिशक्तिनिरासः ।

सत्यम्, एवमेव व्यक्तिराक्षेपादुपतिष्ठत इति चेत् । कः पुनरस्य जातिशब्दाद् गवादिशब्दस्य विशेषः, येन गवादिशब्द एव व्यक्तिराक्षिप्यते न जातिशब्दे । पारतन्त्र्यं तु जातिशब्देनापि प्रतीयत एव, तादृश्यैव तद्‌यु-

त्पत्तेः। अन्यथा व्यक्तिवैलक्षण्यप्रत्ययायोगात्। विशेषणान्तरान्वयासामर्थ्यादिरूपं पारतन्त्र्यमन्यदेव गवादिशब्देन जातौ प्रत्याय्यत इति चेत्। तदपि कुतस्तेनैव प्रत्याय्यते, न जातिशब्देन। न च तन्निर्निबन्धनं स्वभावादेवेति युक्तं, गोत्वान्वितव्यक्तिपर्यन्तत्वस्य निबन्धनत्वोपपत्तेः। अपिचैवं त्वतलादिकमनपेक्ष्य गोत्वादिप्रत्यये गवादिशब्दाः प्रयुज्येरन्, जातिमात्रनिरूढत्वात्। नहि व्यक्तौ निरूढिः, तदाक्षेपोपगमात्। मुख्येऽपि प्रचुरप्रयोगावश्यम्भावाच्च। नखलु सार्षपे स्नेहे तैलशब्दो निरूढ इति तिलतैले न प्रयुज्यते। सर्वप्रयोगानुवृत्त्या तु व्यक्तौ मुख्यैव वृत्तिरित्यवसीयते। आकृतावपि मुख्यवृत्तित्वे स एव हेतुः। सर्वेषु गोशब्दप्रत्ययेषु गौरनुवर्तत इत्याकृतावपि गोशब्दः प्रयुज्यत इति चेत्। सत्यं प्रयुज्यते लक्षणया, शक्तिपृथक्त्वे गौरवात्। प्रचुरतरप्रयोगस्तु विशेषः, येनाकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरवस्थाप्यते। नन्वेवं स एव सर्वो गोशब्दप्रयोगो गोत्वस्यापि। तथाच क्वचित् त्वतलादिप्रयोगस्य स्फुटप्रतीत्यर्थत्वादयं गौरयं गौरित्यनुगतालम्बनव्यवहारमात्रे तदपेक्षाभावदर्शनात्। क्वचिदन्वयाप्रतियोगित्वस्य गामानयेत्यादौ जातेरिव गौरनुवर्तत इत्यादौ व्यक्तेरपि तुल्यत्वाज्जातिशक्तिरेव युक्ता, लाघवादावश्यकत्वाच्चेति चेत्। उच्यते — अस्ति तावन्नियता गवादिव्यवहारे व्यक्तिप्रतीतिर्विश्वजनीना। अन्यथा गौर्नित्येति प्रयोगे न विप्रतिपद्येत, स्वतन्त्रोपस्थितगोत्वे नित्यत्वान्वयाविरोधात्। नच समभिव्याहृतान्वयविरोधाय व्यक्तिराक्षिप्यते, येन गोत्वं परतन्त्रमुपतिष्ठेत। ततः पदशक्तिर्व्यक्तिप्रधानाभावमुपसर्जनतयालम्बत इति तस्य स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा वा कल्प्यते त्वतलादिर्वा प्रयुज्यते, तदतिरिक्तस्फुटप्रतीत्यनिरूपणात्। अनुगतव्यवहारेऽप्याम्रेडनार्थत्वाय जात्यनुगमितपृथग्व्यक्तिप्रत्ययोपगमात्। गौरनुवर्तत इत्यादावपि विना लक्षणां जातेः स्वतन्त्रोपस्थितिरशक्या कल्पयितुमन्यत्राभावात्। अतः शक्यतावच्छेदकतयावश्यकेऽपि भावे गवादिशक्तिपर्यवसानायोगाद् विशिष्टशक्तिगौरवमप्याश्रयणीयं, शब्दार्थसामान्योपाधिकं शक्यैकत्वमिति विशिष्टभेदेऽपि शक्त्यानन्त्याप्रसङ्गात्। अपिच गोशब्दशक्तौ गोत्वमात्रनिष्ठायां तत्प्रतिसंबन्धितया केवलं व्यक्तिराक्षिप्येत। ततश्च विवक्षितप्रतिसम्बन्ध्याक्षिप्तोपसर्जनप्रतिसम्बन्ध्यन्तरवृत्तिना पदेन सामानाधिकरण्यं

न स्यात्, खण्डो गौः सुगन्ध्युत्पलमिति(वत्) पिता पुत्र इति सामानाधिकरण्याभावात् । गोपदस्य गोव्यक्तौ वृत्तिर्विशेष इति चेत् । तर्हि गुणप्रधानभावेन गोत्वान्वितायामेव सा, गोपदाद् व्यक्तिमात्रासम्प्रत्ययात् । तथाच प्राप्ता तावद् विशिष्टवृत्तिः । लक्षणा शक्तिर्वेत्यत्रैव तु विप्रतिपत्तिः । तत्र च प्रयोगप्राचुर्याद्, जात्यन्वितव्यक्तिप्रत्ययनैयत्याद्, लाक्षणिकेषु तथा नियमाभावाद्, जातिशब्दवैलक्षण्याच्च भावविशिष्टे शक्तिरेव गवादिपदवृत्तिरिति ब्रूमः ॥

विशिष्टशक्त्यनुमानम् ।

प्रयोगश्च — गवादिपदं स्वार्थविशिष्टशक्तिमद्, नियमेन विशेषणभावापन्नस्वार्थोपश्लिष्टविशेष्यस्मारकत्वाद्, दण्ड्यादिशब्दवत् । नियतप्रयोगमूलप्रत्ययस्य शक्तिनिबन्धनत्वादखण्डदण्डिशब्दस्य दण्डविशिष्टे शक्तिरेवेति न दृष्टान्तासिद्धिः । †कूकुदादिशब्दो वा दृष्टान्तयितव्यः । एकप्रवृत्तिनिमित्तोपाधिना च प्रवर्तमाना शक्तिरेकैव सती यैवमाकृतिः सा गौरिति प्रकारेण गृह्यमाणा नानन्त्येन यावद्व्यक्त्यनुपस्थित्या दुष्यतीति न बाधः । द्विरेफशब्दो भ्रमरत्वविशिष्टव्यक्तिस्मारकः, न च तत्र शक्त इति व्यभिचार इति चेद्, न । तद्वाचकभ्रमरपदस्मृत्युपक्षीणवृत्तेस्तदस्मारकत्वात् । तदुपस्थितभ्रमरपदगतभृङ्गस्मारकत्वं तु व्युत्पन्नैस्तत्रोपचर्यते योद्धृगतजयादिरिव राजनि, तत्प्रयुक्तत्वात् । तामेनामेके लक्षितलक्षणामाचक्षते । शक्त्यैव द्विरेफपदाभ्यां द्वौ रेफावुपस्थाप्येते, तत्समासवृत्त्या च भ्रमरपदं लक्षणया, ततस्तत्संबन्धी भृङ्ग इति । अत्र मते भृङ्गत्वस्य स्वार्थत्वाभावादेव न व्यभिचारः, तस्य स्वशक्यपरत्वात् । अव्युत्पन्नानां तु तत्र शक्तिभ्रम एव । अत एव बहुव्रीहौ समासवृत्त्यैव पदत्वाद् द्वित्वविशिष्टरेफस्य स्वशक्यत्वाभावाद् द्विरेफविशिष्टभ्रमरपदस्मारकतया न व्यभिचारः । एवं सति शक्यसंबन्धात्मा लक्षणेह न प्राप्नोति । न, समासोपाधौ रेफस्य द्वित्ववैशिष्ट्ये बोध्यमाने रेफपदेनैव स्वार्थसंबन्धिभ्रमरपदलक्षणोपगमात् । एवमपि तत्र च कुन्ता धावन्तीत्यादौ च लाक्षणिके मा भूद् व्यभिचार इति नियमेनेत्युक्तम् । विपक्षे चायं गौरियं गौर्गावौ गाव इति लिङ्गवचनभेदानुपपत्तिः ।

---

† अलङ्कृतकन्यासत्कारदानविधायिवाची कूकुदशब्दोऽखण्डोऽवयवार्थानिर्भासाद् दण्डिविलक्षणः ।

तदेवं सति गवादिशब्दवदयुतसिद्धविशेषणपदानामविभज्यवृत्तित्वे सति सर्वेषामेव विशिष्टशक्तिसिद्धिः, तुल्यन्यायत्वात् । तत्रैवं सति नीलपदस्य गुणिनि गुणे च नीलो नीलत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदादक्षादिवदनेकार्थशक्तिरगत्या कल्प्यते । न च नीलत्वोपाधिनैवोभयत्रैकैव शक्तिरतिप्रसङ्गाद्, गुणवैशिष्ट्याबोधप्रसङ्गाच्चेत्युक्तम् । न च जातिसङ्ख्यादिधर्ममात्रं प्रत्ययशक्यम् । किन्तु तद्धर्मी । व्युत्पत्तिभेदादनुशासनाच्च । तथाच न प्रकृतिप्रत्ययतुल्यं पदसामानाधिकरण्यं युक्तम् । अपि च शोणो धावतीत्यादौ गुणविशिष्टद्रव्यानुपस्थितावनन्वयापत्तिः । न चात एव तत्र लक्षणेति वाच्यं, गुणिशक्तस्यैव गुणे लक्षणेति वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् । एवं[1] सति यावकस्य शोणत्वं शोणिमा पटस्य शौक्ल्यं शुक्लिमा, उत्पलस्य नैल्यं नीलिमेत्यादिभावप्रत्ययान्ता गुणपराः श्लिष्यन्ते । 'तस्य भावः—' (५. १. ११९) इत्यधिकृत्य हि वर्णदृढादिभ्यः ष्यञिमनिचौ विहितौ । भवत्यस्मादभिधानं शब्दस्येति तत्प्रवृत्तिनिमित्तं भावमाचक्षते । तथाच सूत्रे दृढशब्दसाहचर्येण वर्णशब्दस्य वर्णविशेषनिमित्तप्रयुक्तद्रव्यवृत्तिशुक्लादिशब्दपरत्वावगमाद्, अत एव भावशब्दितशब्दवृत्तिनिमित्तोपाधिकत्वात् प्रत्ययस्य लाक्षणिकपदादपि भावार्थप्रत्ययोपपत्तिरिति निरस्तम् । द्विरेफत्वसौगन्ध्यादिव्यवहारश्च शक्तिभ्रममूल एव विसंवादाभावात् सन्तायते । न च सत्यां गतौ नैल्यमित्यादिषु चैषा गतिराश्रयितव्या, औत्सर्गि(का?क)भ्रममूलत्वोपपत्तेः । अत एवान्यत्र गङ्गात्वमित्यादौ न तीरत्वमुपतिष्ठते ।

ननु चैवं मतुपो लुङ् नानुशिष्येत, गुणवचनानां शक्त्यैव विशिष्टार्थत्वे मतुबप्राप्तेरिति चेत् । तर्हि कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादाविव लक्षणयैव विशिष्टार्थत्वाल्लाक्षणिकत्वेऽपि स न शिष्येत । अथ लक्षणानियमः प्रयोजनमित्युच्येत, शक्तिनियम एव किं न स्यात् । शक्त्यैव गुणवैशिष्ट्यबोधनं रूपवानित्यादाविव मतुप्प्रयोगोऽसाधुरित्येवंपरत्वोपपत्तेः, व्याकरणस्य च रेखावर्णन्यायेन विकल्पितोपायैरेवोपेयबोधनपरत्वेन वास्तवतत्प्राप्त्यनपेक्षत्वात् । यथाहुः—

---

१. 'वं या' ख. पाठः.

"असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं प्रपद्यते"

इति । नहि लौकिको गुणगुणिनोरभेदाभिमानः । वैशिष्ट्यानुभवात्, पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेकव्यवहाराच्च । कैयटस्यापि यदभेदेनैव गुणगुणिनोरभिधानमिति न तत्र सर्वथैव संबन्धाभिधानमित्येवंपरत्वम्, अनुभवविरोधात् । किन्तु रूपवानित्यादाविव न तादात्म्यविरोधिसंबन्धाभिधानमिति । तदिदमुक्तं—'भेदसंबन्धन्यग्भावादि'ति, 'न तु भेदं कृत्वा मत्वर्थीयोत्पत्तिरित्याख्यायते' इति च । तदिदं गुणशब्दस्य गुणिशक्तावपि तुल्यम् । एवञ्च

"गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति"

इति नामकोशवचनमप्यनुगम्यते । इतरथा असमासलाक्षणिकपदस्य गङ्गायां घोषः, वह्निशिखा माणवक इत्यादाविव नीलः पटो नीलमुत्पलमित्यादिलिङ्गभेदानुपपत्तेः । अजहत्स्वार्थलक्षणायां समानाधिकरणविशेष्योपादानेऽपि 'कान्तिसार इदं रत्नमि'त्यादौ विशिष्टकान्तिमद्रत्नपरतया लाक्षणिकस्य विशेष्यलिङ्गत्वादर्शनात् । ननु मतुबन्तस्य विशेष्यलिङ्गत्वात् तल्लुगनुशासनं लाक्षणिकस्यैव तल्लिङ्गतासिद्धिफलं, 'तथाच लिङ्गसिद्धिः' इति वार्तिकदर्शनादिति चेद् । न । गुणशब्दस्योभयशक्तिकल्पनागौरवमूललाक्षणिकत्वमतुबन्तत्वान्यतरप्राप्तौ 'अव्यतिरेकात् सिद्धम्' इति द्रव्ये शुक्लः पट इति प्रयोगमूलशक्त्युपपत्तेर्मतुबप्राप्त्या लुगनुशासनासंभवशङ्कायां, 'दृष्टो व्यतिरेक' इति पटस्य शुक्ल इति प्रयोगमूलगुणशक्त्या कथञ्चित् तत्प्राप्तिमुपपादयता कात्यायनेन मतुब्लुका गुणिशक्तेरेव नियमनाल्लाक्षणिकत्वनिबन्धनलिङ्गविशेषासिद्धिरेवं सति न भवतीत्येवमर्थकतया लिङ्गसिद्धिवार्तिकोपपत्तेः ॥

लाक्षणिकस्य विशेष्यनिघ्नत्वाभावः ।

ननु चैवम्

"अशोकैररुणा वन्या पाटलैः पाटलं वनम् ।
आरामः श्यामलोऽतस्या तैरेनी भासते मही ॥"

इत्यादिषु लिङ्गभेदो न स्याद्, अरुणादेर्वन्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तगुणाभावेन लाक्षणिकत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्तपरम्परासंबन्धस्यातिप्रसङ्गेन शक्त्यनियामकत्वादित्युक्तम् ।

यत्तु तदाश्रयताग्राहकप्रमाणे सति तन्निमित्ता शब्दप्रवृत्तिर्न विरुध्यते । न च रूपत्वादेर्द्रव्याश्रयताग्राहकं प्रमाणमस्ति, येन तन्निमित्ता द्रव्ये रूपादिशब्दवृत्तिः शङ्क्येत। अस्ति चात्र नीलमुत्पलं, 'प्रासादैर्धवला पुरी'त्यादि नीलत्वादेर्द्रव्याश्रयतायामबाधितं प्रमाणम्। 'बर्हिषि हवींष्यासादयती'त्यवगतबर्हिराश्रयहविषामिव वेद्याश्रयतायां 'वेद्यां हवींष्यासादयती'ति । तन्न । गौराङ्गराजशय्यायां गौरीति प्रयोगोपपत्तेः । परम्पराघटकानवभासे सति तदाश्रयताधीविषय एव तत्पदवृत्तिरिति चेत्, कथं तर्हि 'प्रासादैर्धवला पुरी'त्यादौ परम्पराघटकभाने सति गुणगुणिभ्यामन्यत्र धवलशब्दवृत्तिः स्यात् । घटकभानाभावे वा साक्षात् तदाश्रयतावगाहिनोऽप्रमाणत्वाद्, अयो लोहितमुष्णा हसन्तीत्यादिप्रत्ययतुल्यत्वात् । वेद्याश्च प्रामाणिकबर्हिरनुप्रवेशेनैव हविराश्रयतावगमाद्, अन्यथा तस्य भ्रमत्वात् । आश्रयत्वसामान्यावगमो न भ्रम इति चेत् । न । अनुपसंहृतविशेषसामान्यप्रत्ययापर्यवसानात् । इतरथा 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायती'त्यादावपि सामान्यतः स्पर्शकर्मत्वप्रतीतेः पारम्पर्येऽपि संभवादौदुम्बरीसर्ववेष्टनस्मृतिरप्रमाणं न स्यात् । तदिह संबन्धप्रतीतिः प्रबलप्रमाणोपनीतघटकोपसंहारेण परम्परासंबन्धविषयैव प्रमाणं, नान्यथेति गौराङ्गराजशय्यातुल्यत्वाद्, वन्यादेर्नारुणादिशब्दशक्यतेत्यशक्यविषयदृष्टव्यभिचारो लिङ्गभेदो[1] न शक्तिनियमहेतुः । नन्वजन्तास्तद्वति नगरादौ धवलादिशब्दा वर्त्स्यन्ति । यथायोगं च लिङ्गभेदः । अर्शआदिगणगृहीतवर्णशब्दस्य प्रयोगवशेन शुक्लादिशब्दपरत्वादिति चेद् । न । गुणिन्यपि तथैव गुणशब्दवृत्तिसंभवे विशिष्टशक्तिकल्पनागौरवादिति केचित् । तदिदमयुक्तम् । गुणवचनेभ्यो लुगनुशासनस्य मत्वर्थीयमात्रविषयत्वात् । अन्यथा 'अत इनिठनौ' (५. २. ११५) इति नीली पटः नीलिनी वन्या नीलिकमुत्पलमित्यादिसाधुत्वापत्तेः । न चाज्विधिरेव तद्बाधक इति वाच्यम् । मतुपोऽपि तेनैव बाधे लुग्विधिवैयर्थ्यात् । अपिच पाण्डु पुण्डरीकं बभ्रुः कपर्दः इत्यादावजप्रसङ्गाय लुग्विधेर्मत्वर्थीयमात्रविषयत्वेऽवश्यवाच्ये गुणिनि गुणवृत्तनीलादेरजप्राप्तिरेव । यदि च 'श्वेतमालभेते'त्यादौ चित्स्वरविशेषो दृष्टः, स तस्यैव द्रव्यस्य तत एव भेदकल्पनया निर्वाह्यः । तावतैव स्वरविशेषसिद्धिप्रयोजनस्य वर्णेष्वज्विधेर्लब्धविषयतया कृतार्थत्वात् । अथवा छन्दसि स्वरविशेषलाभाय सामान्यप्रवृत्तमत्व-

---

१. 'दे' ख. पाठः.

र्थीयलुकं बाधित्वा अज्विधिः प्रवर्ततां, न कश्चिद् दोष इति । मैवम् । एवमपि गुणमुक्तवन्तो गुणवचना इति ततो लुगनुशासनस्य मत्वर्थीयमात्रविषयस्य सार्वत्रिकत्वात् ,

"पाण्डूरुपत्यकाः पश्य लोध्रैरदलपुष्पितैः"

'तैरेनी भासते मही' इत्यादावच्प्रत्ययाभावेन लाक्षणिकत्वावश्यंभावाच्च । तस्माद् नीलो गुणः नीलं रूपमिति प्रयोगदर्शनाद्, 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती'त्यभियुक्तोक्तेश्च शुक्लः पटः शुक्लं वस्त्रमित्यादिलिङ्गभेदो लाक्षणिकत्वेऽप्युपपद्यत इति ।

उच्यते —'अशोकैररुणे'त्यादौ तत्तद्गुणवत्तोपचारेण तदेकावयवीकारेण वा वन्यादौ तत्तत्पदप्रयोगाल्लिङ्गभेदाविरोधः । उपचारश्चाहार्यबुद्धिः प्रतिमादाविव देवताबुद्धिर्न लक्षणा । शुक्त्यादौ रजतादिव्यवहारो न लाक्षणिकः । सत्यां हि भेदबुद्धावन्यत्रान्यशब्दप्रयोगो लाक्षणिकः स्यात् । अलक्तेन रक्तः पट इत्यादाविव च गुणवतामशोकैरित्यादिभेदावमर्शेऽपि तद्वत्तारोपो भिन्नाकारतया न विहन्यते । एवं गौरोऽहमित्यादिव्यवहारा आत्मतत्त्वदृशामपि व्यवहारसमये लोकसामान्यानतिवर्तितया तदभेदबुद्धिमूला एव । ये पुनर्गौरोऽहमित्यादिप्रयोगान् गुणदेहजीवपरम्परया शक्त्यैवान्तर्यामिपर्यन्तांस्तत्त्वदर्शनसमानविषयांस्तदविरुद्धानास्थिषत, ते न्यायानुभवानारूढविषयवादिनो नास्माभिरुपालम्भनीयाः । यत्तु गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गं लाक्षणिकत्वेऽपीति । तन्न । नहि शुक्लिमाश्रयस्य पटादेः किञ्चिल्लिङ्गमस्ति । अथ संस्त्यानप्रसवावुपचयापचयपर्यायौ सत्त्वादयो गुणा वा जातिभेदा वा वस्तुषु क्वचिदुपदेशगम्याः क्वचित्[1] संस्थानव्यङ्ग्या लिङ्गमस्ति इति चेद् । न । एकत्रानेकलिङ्गसमावेशे दाराः कलत्रमित्यादिनियतलिङ्गत्वानुपपत्तेः, विवक्षाया अनियतत्वात् । न च लोकाश्रयोऽयं नियमः । विषयं स्वभावं वानपेक्ष्य लोकमात्रेण वस्तुनियमासिद्धेः । शब्दस्वभावापेक्षायां च गुणवचनानामपि तथैव स्यात्, किमाश्रयतो लिङ्गप्रतिपत्त्या । विशेष्यशब्द आश्रयः, तल्लिङ्गता गुणवचनस्येति चेद् । न । शुक्लस्य गुणतेत्यादावभावात् । समानाधिकरणविशेष्यलिङ्गतेति चेद् । न । तदेका-

---

१. 'त् स्था' ख. पाठः.

र्थवृत्त्यभावे सामानाधिकरण्यस्यैवायोगात्। लाक्षणिकत्वे च विशेष्यलिङ्गत्वायोगाद्, वह्निशिखा माणवक इत्यादिवद् गुणवचनेषु विशेषकल्पनायोगाद्, गुणिशक्त्यैव गुणवचनानामाश्रयतो वचनोपपत्तेः। न च ते ते शब्दभेदाः स्वभावादेकद्वित्रिलिङ्गा दृष्टा इत्येतावता शुक्लादिशब्देषु प्राप्तनियमहेतुरनादरणीयः। तेषु लिङ्गभेदस्य विशेष्यसमभिव्याहारानिबन्धनत्वात्। अपिच शुक्लादिशब्दलाक्षणिकत्वे 'प्रकृष्टे शुक्ले कलङ्कोऽमङ्गल'मित्यादौ प्रकृष्टत्वं लाक्षणिकविशेषणं नोपादीयेत। न खलून्नतायां गङ्गायां घोष इति तीरविशेषणमुपादीयते। शुक्लादौ वृत्तिनिरूढिर्विशेष इति चेत्, प्रयोगप्रत्ययाव्यभिचारे शक्तिरेवास्त्विति दिक्।

न चैवमपि नागृहीतविशेषणान्यायेन प्रथमोपस्थितेरावश्यकत्वाच्च विशेषण एव शक्तिरास्तामिति वाच्यम्। सर्वत्र शक्यतावच्छेदकोपरिचये शक्तेरेव दुर्ग्रहतया तदवच्छिन्ने सा ग्राह्येति विशिष्टशक्तेरेव सिद्धेः। शक्यतावच्छेदके धानकर्मत्वे स्थित एव गोत्वस्य धेनुपदशक्तिपरिचायकत्वात्। योऽयं शुक्लवासाः स देवदत्त इत्यादौ वासोवद् धेनुपदजन्यबुद्धौ नियमेन गोत्वप्रतिभासस्तु शक्यार्थनियतसहोपलम्भसंस्कारसाचिव्यादन्यथासिद्धो न तद्विशिष्टशक्यतामावहति। नचाविनिगमः, धानकर्मत्वेऽवयवानुगमात्।

नचैवं सर्व एव शब्दा यथायथं प्रवृत्तिनिमित्तविशेषविशिष्टशक्त एवेत्यरुणयेत्यादौ कारकविभक्तिवैयर्थ्यदोषः। तस्याः पिङ्गाक्ष्यादाविवानपेक्ष्यत्वात्। अथवा युगपदेव परस्परानपेक्षया सर्वेषामेव क्रयान्वये ततः सामानाधिकरण्यालोचनया प्राप्ताप्राप्तविवेचनेन सर्वत्रैवाप्राप्तविशेषणसङ्क्रान्ता विभक्त्यर्थकारकता भविष्यति। गवा क्रीणातीति द्रव्यकारकतायाः प्राप्तत्वात् प्राप्तपर्युदासेनाप्राप्तांशे बहुशो विधिसङ्क्रमदर्शनात्। यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाह' 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'त्यादिषु। 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपती'त्यत्र विभक्त्यर्थकारकस्यापि चतुर्शब्दाभिधेयसङ्ख्येयव्युदासेन तद्विशेषणचतुष्टसंख्यासङ्क्रमसम्प्रतिपत्तेश्च। न चैवमारुण्यस्य स्वातन्त्र्याभावेन प्रकृतगोद्रव्यपरिच्छेदवत्तयैव क्रयान्वयेऽपि कुतश्चिदुद्धृतस्य पिङ्गस्याक्ष्णः स्वातन्त्र्यसम्भवेन द्रव्यपरिच्छेदकता न स्यादिति वाच्यम्। बहुव्रीहितया गोशब्दसामानाधिकरण्ये

१. 'षविशेषक', २. 'कावच्छेदकाप' ख. पाठः.

तद्विशेषणग्रन्थैव तस्योपादानात् । न चैवमरुणाधिकरणपूर्वपक्षासम्भवः, अरुण-शब्दस्यापि द्रव्यवृत्तितया पिङ्गाक्ष्यादेरविशेषादिति शङ्क्यम् । गुणमात्रशक्ति-समर्थनेन तत्सम्भवात् ।

तस्मात् तद्विशिष्टवृत्तपदसमानाधिकरणवाक्यं सर्वमेव विशेषणमुखेन लक्षणया विशेष्यस्वरूपवृत्त्यैव सामानाधिकरण्यादखण्डार्थमेव । अन्यथा विशिष्टार्थभेदे पदानां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकार्थवृत्तित्वाभावेन सामानाधिकरण्यासंभवात् । न च सुगन्ध्यादिपदेन विशिष्टोपस्थितौ विशेष्यविशेषजिज्ञासेन्दीवरसमभिव्याहारे निवर्तते, तथेन्दीवरपदेनावगते विशेष्ये विषयविशेषजिज्ञासा सुगन्ध्यादिसमभिव्याहारे निवर्तते, ततो विशेषद्वयसमावेशोपहारेणैवाभिन्नार्थवृत्त्या पदसामानाधिकरण्यमेष्टितव्यमिति वाच्यम् । पदोपस्थितार्थाभेदमनवबोध्यैकविशेषवति विशेषान्तरबोधनासंभवात् । न च विशिष्टयोपस्थितस्याभेदो बोधयितुं शक्यः । यद्यपि चेन्दीवरमिति सर्वविशेषसाधारणं विशेष्यमुपस्थापितं तद् गुणभूतविशेषणभेदेऽपि न भेत्तुमर्हति, तथापि पदैरेव भिन्नविशेषणव्यावृत्तबुद्धिपरिच्छिन्नतया तदानुकूल्येनोपाधिकभेदसहस्य विशेष्यस्य प्रधानस्यापि कांस्यभोजनन्यायेन भेदेनैव बोधोचित्याद् न विशिष्टाभेदवृत्त्या पदसामानाधिकरण्यसंभवः । न खलु कालाकाशादिशामेकत्वेऽपि तत्तदुपाधिपरिच्छिन्नोपस्थितानामेवाभेदो बुध्यते ।

यद्येवमन्यान्वितशक्तिमते गामुदज दण्डेनेत्यादावपि पदैरेवान्वितोपस्थितौ विशिष्टानामितरेतरान्वयानुपपत्तेरर्थभेदादेकवाक्यत्वं न स्यात् । नहि गामित्येव क्रियान्वितोपस्थिता गौः कर्मान्वितोपस्थितामुदजेति क्रियां विशेष्टुमर्हति, कर्मणि कर्मणः क्रियायां च क्रियाया विशेषणत्वप्रसङ्गात् । अथ नानैवान्यान्वितपदार्थोपस्थित्यनन्तरसाकाङ्क्षत्वाद्यनुरोधेन योग्यलक्षणया युगपदेवैकस्य द्वयमिति न्यायेनानेकविशेषणविशिष्टैकार्थबोधित्वादवाक्यभेद इत्युच्येत, समानाधिकरणवाक्येऽपि यथाम्वं विशिष्टपदार्थोपस्थित्यनन्तरं समानविभक्तिसमभिव्याहाराद्यनुरोधेन निष्कृष्टविशेषणमात्रलक्षणया तथैवानेकविशेषणान्वितैकार्थबोधो भविष्यति । तदिदमुक्तं —

"न्यायसम्पादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम्"

इतीति चेद् । न । पृथगुपस्थितविशेष्याभेदं बोधयित्वा तत्र विशेषणवैशिष्ट्यबोधने पदानां विरम्यव्यापारप्रसङ्गात् । स्वपदोपात्तविशेष्य एव विशे-

षणवैशिष्ट्यमात्रबोधने च व्यधिकरणवाक्याविशेषात्। विशेष्यैकक्रियान्वययोग्यरूपावभासिविशेषणान्वितैकार्थबोधिता विशेष इति चेद्। न। न्यायतो निष्कृष्टविशेषणमात्रविमृष्टवृत्तिसुगन्ध्यादिपदानां गन्धो रसो मकरन्द इत्यादीनामिव गन्धादिविशेषणान्वितैकार्थबोधित्वस्यैवानुपपत्तेः।

अपिचैवं भिन्नार्थानामेकार्थवृत्तिः सामानाधिकरण्यमित्येवावक्ष्यद्, लाघवात्। उक्तविशेषेणैव व्यधिकरणवाक्यव्यावृत्तिसिद्धेः। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामिति तु[1] ब्रवीति। तेन ज्ञायते य एकोऽर्थो वाक्यबोध्यस्तत्र तेषां प्रवृत्तावेव भिन्नानि निमित्तानि, न तु वाक्यार्थान्वयिता तेषामिति। नह्येकैकपदस्य सामानाधिकरण्यमिदमुच्यते, येन भिन्नार्थानामेकार्थवृत्तिर्विरुध्येत। तथात्वे वा भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामित्यसाङ्गत्यात्। न खल्वेकस्य पदस्यैकस्मिन्नर्थेऽनेकं प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति। किन्तु परस्परापेक्षया समुदायेन, तत्र च व्यधिकरणानामिव समानाधिकरणानामपि भिन्नार्थानां स्वस्वार्थान्वितैकार्थवृत्तिर्न विरुध्यते। नन्वत एव व्यधिकरणपदेषु प्रसङ्गवारणाय भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामित्युच्यते। तत्र हि न प्रवृत्तिनिमित्तमेव भिन्नं, किन्त्वर्थोऽपीति नातिप्रसङ्गः। एकार्थानामिति तु नोक्तं, पर्यायेष्वपि प्रसङ्गादिति चेद्। न। समभिव्याहारोपाधिकं हि सामानाधिकरण्यं, बहुत्वोपादानात्। पर्यायाणां च सम्भूयवृत्त्यभावादेवानतिप्रसङ्गादेकार्थानामित्येव युक्तं वक्तुं, लाघवात्। न वरणभ्रमणेन गोपुरप्रवेशन्यायानुसरणम्। अथ विशिष्टभेदेन पदानां हि[2]रुगेकार्थवृत्तित्वमसंभवीत्युच्येत, तर्हि भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामित्युक्तेऽपि व्याधिकरणाविशेषः। समानाधिकरणेष्वपि स्वार्थैक्याधिक्यस्य विवक्षितुमशक्यत्वात्। यद्युच्येत — न भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामिति वस्तुसद्विशेषणं, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तान्वयेनैकार्थवृत्तिरिति, व्यधिकरणवाक्ये च तद्विशिष्टान्वयेनैकार्थवृत्तितेति विशेष इति। तन्न। स्ववृत्तिव्यावृत्तोपस्थितविशेष्याभेदमनवबोध्य प्रवृत्तिनिमित्तीभूतविशेषणानामेकार्थान्वयबोधासम्भवादित्युक्तम्। यदि पुनरस्मदीयप्रक्रियालभ्येत विशिष्टोपस्थितस्यैव निष्कृष्टस्वरूपाभेदो वाक्येन बोध्यत इति, न तर्हि विशेषणान्वयो वाक्यार्थभावमनुभवति। तदेवं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामिति व्याधिकरणवाक्यातिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टैकार्थवृत्तिव्यावृत्त्यर्थमुपादीयते। तथाचार्थादनर्थितविशेषणान्वयं

१. 'तु' ख. पाठः. २. 'ष्वातिप्र' ख. पाठः.

प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनोपस्थापितार्थस्य निष्कृष्टस्वरूपाभेदवृत्तिरेव पदानां सामानाधिकरण्यमिति पर्यवस्यति । न चैवं शब्दानामित्यनेकत्वोपादानात्, तस्य च सहप्रयोगावच्छिन्नस्य विवक्षणीयत्वात्, स्वरूपसदनेकत्वस्य पटो भवति शुक्लो भवतीत्यादावसहप्रयोगेऽपि शुक्लपटयोरेकार्थवृत्त्या सामानाधिकरण्यप्रसङ्गेनाप्रयोजकत्वात्, पर्यायाणां च सहप्रयोगाभावादनेकेषामेकार्थवृत्त्यभावेनानतिप्रसङ्गाद्, व्यधिकरणातिप्रसङ्गस्य चैकार्थानामित्येव निरासोपपत्तेर्भिन्नेत्याद्यनर्थकमिति वाच्यम् । एकार्थत्वे सहप्रयोगासंभवशङ्कानिरासार्थत्वात् । विशिष्टार्थभेदादपर्यायतया सहप्रयोगे चैकार्थानामित्यसंभवात् । न चैवं 'स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' इत्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि स्वरूपाभेदमात्रपरत्वे गुणविशिष्टोपासनासिद्धिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अरुणान्यायेन सर्वस्योपासनाविध्यन्वयितया तत्सिद्ध्युपपत्तेः । वाक्यवृत्त्या विशेष्यस्वरूपाभेदे बोध्यमाने पदोपस्थापितविशेषणान्वयस्य बाधाभावेनाहानाच्च । एतेन नीलमुत्पलमानयेत्युक्ते समानाधिकरणशब्दस्य वस्तुमात्रपरत्वादनीलमप्यानीयेतेति प्रत्युक्तम् । नीलस्याप्यानयनान्वितत्वात् । नीलोत्पलयोरानयनान्वयबोधस्यैकत्वेन वाक्यभेदाप्रसङ्गात् । तात्पर्यवशादौपादानिकपदसामानाधिकरण्योपहृतवस्तुमात्रे पदोपस्थितविशेषणान्वयाहानेन क्रियान्वयेनार्थैकत्वादेकवाक्यत्वोपपत्तेश्च । अन्यथा प्रथमं पदसामानाधिकरण्ये तस्यां दशायां समभिव्याहृतक्रियापदानर्थक्यात् । तथापि विशिष्टोद्देश्यकक्रियान्वयबोधे वाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वाद् 'ग्रहं संमार्ष्टी'त्यादिवदिति ॥

सत्यादिपदव्युत्पत्तिः ।

एवञ्च 'सत्यं ज्ञानमि' त्यादिकमपि समानाधिकरणं सत्ताज्ञानानन्दादिस्वरूपाभेदपरम् । तथाहि — न ज्ञानादिपदं तद्वति व्युत्पत्तुं शक्यं, तद्वति लोके नीलादिवदव्यवहारात् । नाप्यलौकिकं ज्ञानादिपदं प्रत्यभिज्ञानाद्, लोकवेदयोः शब्दार्थाभेदस्य * तन्त्रसिद्धत्वात् । अन्यथा तदव्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । संस्कारादिविशेषविशिष्टे यूपादिपदस्येव ज्ञानादिमति ज्ञानादिपदस्य वैदिकव्युत्पत्त्यसम्भवाच्च । लौकिक्यैव ज्ञानादिपदव्युत्पत्त्या वाक्यार्थबोधसिद्धावपूर्वव्यु-

---

* जै० अध्या० १ पा० ३. अधि० १०.

त्पत्तिकल्पनावैयर्थ्याच्च । नन्वाश्रिते नानारूपे कथञ्चिदनुगते ज्ञानादौ ज्ञानादि-पदं व्युत्पद्यते । तथाच गन्धो रसो मकरन्द इत्यादिवद् न 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति सामानाधिकरण्यसम्भवः, येन ज्ञानानन्दात्मकब्रह्मसिद्धिः स्यादिति चेद् । न । तुल्यसम्प्रदायत्वेनाधिगतप्रमाणभावस्य कस्याप्युपस्थाप्यार्थत्वात् । गौरश्व इत्यादेरप्याप्तोक्तस्य धुर्यत्वजननत्वादिलक्षणयाप्युपपादनीयत्वात् । न चेहापि तद्वल्लक्षणया सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् । गौरश्वादन्यथाप्युपपत्तेश्च । नहि विषयाद्युपाधिपरिच्छेदोपाधिका ज्ञानपदशक्तिः, किन्त्वज्ञानविरोधितावच्छेदकप्रकाशरूपोपाधिका । प्रकाशरूपं च सर्ववैषयिकज्ञानानुगतं न भिद्यते । आनन्दश्च सर्ववैषयिकसुखेष्वानुकूल्यात्मनानुवर्तमान आनन्दपदशक्तिनिमित्तं प्रकाशाद् न व्यतिरिच्यते, सत्ताव्यभिचरितप्रकाशत्वात् । न च तत् तस्य प्रकाशसंबन्धाव्यतिरेकादज्ञानादिवदिति वाच्यम् । लाघवेन प्रकाशाभेदस्यैव प्रकाशमानत्वमात्रे तन्त्रत्वात् । अज्ञानादौ च तद्भावात् प्रकाशसंबन्ध-नियमादेव सत्ताव्यभिचार उच्यते । सत्ता च वस्तुभावात्मना नानाविशेषो-परागेण सत्यशब्देन गृहीता । तत्र यदि विशेषान्तरमानन्दः स्यात्, परि-च्छेदे सत्यल्पत्वादानन्द एव न स्यात् । 'नाल्पे सुखमस्ती'ति श्रुतेः । तत् सर्वानुगता सत्तैवानन्दः । एवं ब्रह्मशब्दार्थानुगते बृहत्त्वेऽपि यदि जातिजीवा-दिवदेष विशेषः स्यात्, सत्तायां प्रतिषिध्येतेति ज्ञानमानन्दश्च न स्यादिति वि-शिष्टश्रुतिसत्यज्ञानादिपदसमभिव्याहारेणानृतजडदुःखादिविरोधिस्वभावं सत्ताप्र-काशानन्दैकरसं ब्रह्म वाक्यार्थोऽवबोध्यते, न त्वबाध्यत्वज्ञानत्वानुकूलत्वा-दिविशिष्टम् । विशिष्टाभेदासंभवेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः । एवं सोऽयमि-त्यादि वा तत्त्वमस्यादि[1] वा अखण्डार्थे योजयितव्यम्, अन्यथा विशिष्टवि-रोधेन सामानाधिकरण्यायोगात् ॥

तत्त्वमादिसामानाधिकरण्याक्षेपः ।

अत्राह — तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्यं न तावदन्वयमुखेन पदोप-स्थापितजीवब्रह्मस्वरूपाभेदपरं, तत्प्रकरणप्रकरणान्तरस्ववाक्यविरोधात् । तत्प्रकरणविरोधस्तावत्, — 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्', 'तदै-

1. 'दि अ' ख. पाठः.

क्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजते'ति सृष्टेः प्राक् प्रहीणनामरूपविभाग-चिदचित्समष्टिमयं निमित्तान्तरनिरपेक्षमेव विचित्रस्थिरत्रसरूपेण 'बहु स्यामिति' सङ्कल्प्य, तथैव भवत् तदनुप्रवेशेन सकलनामरूपव्याकर्तृ समस्तचिदचित्प्रपञ्चस्य मूलमायतनमाजीवनं प्रतिष्ठा विलये सर्वस्यात्मा निरस्तनिखिलदोषगन्धं प्रकरणार्थो ब्रह्म, न नानाविधानन्तदुःखाकारकर्माधीनचिन्तितनिमिषितादिसकलप्रवृत्तिकजीवस्वरूपं भवितुमर्हति । प्रकरणान्तरे सर्वोपनिषत्सु च 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः', 'सर्वज्ञः सर्वविदि'त्येवमादिसमस्तहेयप्रत्यनीकसकलकल्याणगुणात्मकं ब्रह्मावगतं कथमिव समस्तहेयमयजीवस्वरूपमुच्येत । न चामीषु गुणेषु तात्पर्याभावः । श्रुतेरज्ञातत्वे सति फलवत्त्वात् । स्ववाक्यविरोधोऽपि । अनन्यगोचरयावदुपपादितविशेषणविशिष्टप्रकृतसच्छब्दितब्रह्मपरामर्शी हि तच्छब्दः । तस्य यथाप्रकृतपरामर्शित्वव्युत्पत्तेः । शुक्ला श्यामललामा कालाक्षी कुण्डोध्नी च या गौश्चरति, तामानयेत्युक्ते निर्विशेषगोमात्रानुपस्थानात् । या तिष्ठन्ती चरति तामानयेत्यत्रानयनदशापन्नगव्यन्वयविरोधित्वेऽपि स्थित्यादिविशेषणस्य कालभेदेनापि गवान्वयितया तदा परामर्शात् । अन्यथा धावन्तीमानयन्नोपालभ्येत । यत् कालाक्ष्यां गोत्वं तदेव स्वस्तिमत्यामित्यादावपि तदधिकरणविशेषितमेव तदा परामृश्यते । अन्यथा विशेषणत्यागेन प्रतिसन्धानानर्हस्य प्रकृतत्वासिद्धेः । न चैवं सविशेषे ब्रह्मणि तत्पदपरामृष्टेऽपि स्वरूपेण जीवैकात्म्यमस्योपपद्यते सत्युपस्थितविशिष्टान्वयसम्भवे । त्वंशब्दश्च बोध्यसंसारिजीवपरामर्शी । तस्य च मुक्तस्वभावब्रह्मतादात्म्यमसंभवि । मुक्तस्य विशुद्धस्यापि तस्य स्थितौ नाशे वान्यस्यान्यतादात्म्यानुपपत्तेः । जगद्व्यापारकर्तृब्रह्माभेदानुपपत्तेश्च । वक्ष्यति सूत्रकारः 'जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणाद्—' (ब्र० ४. ४. १७) इति, 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाद्—' (ब्र० ४. ४. २१) इति च । 'तत्त्वमसी'ति सामानाधिकरण्याम्नानाद् विशिष्टविरोधेऽपि वस्तुमात्राभेदो बोध्यत एवेति चेद् । न । एकत्रैव संसारित्वापहतपाप्मत्वादिविरुद्धधर्मसमावेशप्रसङ्गात् । सोऽयमित्यादाविव कथञ्चिदविरोधेऽपि तदुपदेशानर्थक्यात् । अधिगतब्रह्माभेदस्यापि संसारित्वानपायात् । अथ व्युदस्तविशेषोपस्थितरूपमभेदेन बोध्येत । न । प्रत्यक्षागमसिद्धविशेषाणामस्मदिच्छया व्युदसनायोगात् ।

शुद्धस्यापि यथावगतान्यभावस्यान्यतादात्म्यासंभवाच्च । निर्विशेषचिन्मात्रवपुषो ब्रह्मणो जीवत्वदुःखित्वादिकं जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वादिकं च मिथ्येति चेद्, अहो भवतां वाक्यार्थपर्यालोचनकुशलता । उपक्रमोपसंहारादिभिः सविशेषपरं प्रकरणम् । 'उत तमादेशमप्राक्ष्यः' इति नियन्त्रुपक्रमाद्, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि'ति जगदात्मान्तर्याम्युपसंहारादित्याद्युक्तम् ॥

परोक्तमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम् ।

एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमि'ति । उपपादितं च 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादि'त्यादिना । न चेदं सर्वमिथ्यात्वे घटते । मिथ्यात्वादेव सर्वस्य परमार्थब्रह्मतत्त्वज्ञानविषयानन्तर्गतत्वात् । नहि परमार्थशुक्तिज्ञानविषयान्तर्गतमारोपितं रजतं, तद्बाधेनैव तत्त्वविज्ञानात् । तत्र येन विज्ञातेन सर्वं मिथ्यात्वेन विज्ञातमित्यध्याह्रियेत, तच्च श्रुतोपपत्तावयुक्तम् । सर्वसत्यत्वे तु कारणकार्यावस्थयोरेकानेकभावे सत्यपि तदनुगतस्वरूपविज्ञानमेव सर्वविज्ञानम् । एतदवस्थाविशेषस्य सन्निहितदेशकालादिरूपस्य प्रागविज्ञानेऽपि तदनुगतधर्मिविज्ञानादेव प्रागेवायं मया ज्ञात इति लौकिकानुभवादुपपद्यत एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानम् । एवं हि परिणामिमृदादिदृष्टान्तोऽप्यनुगुणो भवति । वक्ष्यति च सूत्रकारः 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' (ब्र० २. १. १४) इति । अन्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वे कस्यानन्यत्वमुच्येत । न च तत्रैव 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि'ति दृष्टान्तदर्शितं विकारानृतत्वेन कारणस्वरूपसत्यत्वं दार्ष्टान्तिक उपसंहरति 'एवं सोम्य! स आदेशो भवती'ति । अतस्तादेनरस्यानृतत्वे तदधीननिरूपणं प्रशासितृत्वसर्वज्ञत्वसत्यकामत्वादिकं पाप्मादिनिषेधो वा न स्वरूपसदिति वाच्यम् । दृष्टान्ते विकारमृषात्वबोधिशब्दाभावाद् । इतिशब्दोपबन्धेन सिद्धान्तहान्या च तव मृत्तिकासत्यत्वावधारणायोगेन तदर्थासिद्ध्यनुपपत्तेश्च, व्यावहारिकसत्यत्वस्य घटादावपि तुल्यत्वाच्च । बोध्येन घटशरावादिविकारमृषात्वापरिज्ञानेन प्रति-

१. भा' क. पाठः. २. 'दास' ख. पाठः.

ज्ञातार्थसंभावनाय 'यथा सोम्ये'ति प्रसिद्धवदुपन्यासानुपपत्तेश्च । तदेव श्रुति-तात्पर्यविषयविरुद्धगुणसमावेशाद् न जीवस्य ब्रह्मतादात्म्यं शक्यबोधं तत्त्वमसीति ॥

बाधसामानाधिकरण्यायोगशङ्का ।

नापि त्वमर्थबाधेन ब्रह्मैकत्वपरं सामानाधिकरण्यम् । उपदेश्यबाधेनोपदेशानुपपत्तेः । स्वबाधायैव वेदान्तश्रवणे प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्निष्फलत्वाच्च । तद्विनाशस्यैव फलत्वे फलभागिनोऽभावात् । तथा च वरमक्लेशेन भूतसङ्घातात्मवादपरिग्रहः । नापि बाधेन सामानाधिकरण्यं क्वचिदुपलब्धचरम् । सोऽयं सर्पो रज्जुरित्यादावपि बाधबोधिनञाद्यश्रवणात् । ननु सर्पपदस्य व्यतिरेकलक्षणा, तथा त्वंपदस्यापि स्यात् । न । व्यतिरेकलक्षणाया जघन्यत्वात् । अपिच

सर्पोऽसौ रज्जुरित्यादौ युज्यते बाधलक्षणा ।
न सर्पो रज्जुरेवेति बाधसंप्रतिपत्तितः ॥

नानन्यगतिका तत्त्वमित्यादौ बाधलक्षणा ।
कल्प्या न त्वमसीत्येवं बाधस्याप्रतिपत्तितः ॥

अत एव न तत्पदस्य त्वमर्थबाधलक्षणा, स्वार्थाप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । अपिच

भ्रमग्राह्यादधिष्ठानादन्यरूपावबोधनात् ।
सर्पोऽसौ रज्जुरित्यादौ युज्यते बाधकल्पना ॥

तत्त्वमादौ भ्रमग्राह्यतावन्मात्रावबोधनात् ।
भ्रमावस्थाविशेषेण न युक्ता बाधकल्पना ॥

अधिष्ठानस्वरूपं तु भ्रमाग्राह्यं विबोध्यते ।
इति ते ब्रुवतः प्राप्तो निरधिष्ठानविभ्रमः ॥

भ्रमावस्थातिरोभूतरूपान्तरविशेषितम् ।
बोध्यते यद्यधिष्ठानं प्राप्ता ते सविशेषता ॥

यदि बाधो भ्रमग्राह्यतावन्मात्रावबोधनात् ।

साधिष्ठानावभासो न भ्रम एव प्रसिध्यति ॥
तस्मात् तत्त्वमसीत्यादिसामानाधिकरण्यधीः ।
स्वरूपाभेदबोधाय नालं जीवापबाधने ॥

एतेन 'ब्रह्मैवेदं विश्वमि'त्यादिबाधायां सामानाधिकरण्यं व्याख्यातम् । अपिचाविशेषस्वरूपमात्रस्य सदेवेत्यादिस्ववाक्यादेवागमे तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्येन कस्य केन तादात्म्यमुपदिश्येत । कल्पितभेदनिरासस्तु न वाक्यावसेयोऽतदर्थत्वात् । एवमेतदपि निरस्तं, यदारोप्यस्य विषयात्मतयारोप्यवृत्तिशब्दस्य विषयपर्यन्तत्वात् त्वमर्थस्य जगतश्च ब्रह्मण्यारोपात् 'तत्त्वमसि ब्रह्मैवेदं विश्वमि'त्यादिसामानाधिकरण्यं वस्तुस्वरूपाभेदवृत्तीति ।

जीवस्यारोपरूपत्वे बाध्येतारोप्यरूप्यवत् ।
बाध्यस्यानपवर्ग्यत्वादुपदेशोऽफलस्तव ॥
कथञ्चारोपरूपत्वं प्रागस्मादुपदेशतः ।
जीवस्य गम्यते येन सामानाधिकरण्यधीः ॥
कथं चारोप्यतादात्म्यं सदर्थस्यावसीयते ।
एकार्थवृत्तिता येन विषयारोप्यशब्दयोः ॥
यदि चारोपितैकात्म्यादेकार्थविषये पदे ।
वाक्यमारोपितार्थे ते कथं प्रामाण्यमश्नुताम् ॥
सामानाधिकरण्यं तु बाधायां प्रागदूदुषम् ।
एवं ब्रह्माहमस्म्यात्मा ब्रह्मेत्यादिषु चोह्यताम् ॥
न चाप्यारोप्यशब्दस्य विषयावधिशक्तता ।
अप्रयोगात् प्रयोगाद्धि नीलस्योत्पलशक्तता ॥

नहि प्रतिबुद्धस्य शुक्तौ रजतशब्दप्रयोगो भवति । नेदं रजतमिति भेदव्यवहारात् । भवति तदिदं रजतं शुक्तिरिति प्रतिबुद्धस्यापि प्रयोग इति चेत् । ननु स ते बाधार्थो न व्युत्पत्तिमूलम् । न चाज्ञानमूलो भ्रान्तप्रयोगः शक्तिनिर्वाही । तथाविधस्य देवदत्ते यज्ञदत्तशब्दप्रयोगस्यातथात्वात् । तस्माद् न तत्त्वमसीत्यादि जीवपराभेदपरमर्थविरोधाल्लक्षणापत्तेश्च ॥

परशीत्या तत्त्वमादिवाक्यार्थः।

तत् किं प्रमत्तगीतं तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यम्। तुल्यं हि साम्प्रदायिकम्। न। अभिन्नार्थवृत्त्यैव सामानाधिकरण्याविरोधात्। एवं तर्हि विरुद्धविशेषणहानेन निर्विशेषवृत्तितैवापन्ना। न। मुख्यसंभवे लक्षणायोगात्। तथाहि सच्छब्दितस्य सर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पादिगुणाकरस्य 'बहु स्यामि'ति स्वात्मन एव बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकमात्मसृष्टे तेजोबन्नादिमये जीववर्गविविधकर्मानुगुणदेवमनुष्यादिविचित्रसंस्थानसंस्थिते जगति तदात्मतयानुप्रवेशितचिद्वर्गे चात्मेच्छयानुप्रविष्टस्य नामरूपव्याकरणपर्यन्तं बहुभवनं श्रूयते 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोदि'ति। न चेयं तृतीयेत्थंभावार्था, प्राक् सृष्टेर्जीवाभावप्रसङ्गात्। न सहयोगार्था, कारकविभक्तिबलीयस्त्वात्। किन्तु कर्त्रर्था। परमात्मा च नामरूपव्याकर्ता *संज्ञामूर्तिकॢप्त्यधिकरणे स्थास्यति। तत्रैवं सति जीवेनात्मनेति जीवशरीरकेण मयेत्युच्यते। अनेनेति च जीवद्वारकनानाप्रकारः परामृश्यते। तदेवमस्यात्मनोऽनुप्रविष्टस्यान्तर्यामितया चिदचिदात्मकं जगदखिलं शरीरम्। 'यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति', 'यस्यापः शरीरमि'त्यादि'यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयती'ति पृथिव्याद्यात्मान्तस्यान्तर्यामिशरीरत्वश्रवणाद्। इहापि च 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि'ति सर्वस्यात्मैष इत्युक्ते सर्वमस्य शरीरमित्युक्तं भवति। 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मे'त्यादिश्रुतेश्च। 'पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्मषस्य' (आप० ध० प्र० १.८.२२.४) 'तत्सर्वं वै हरेस्तनुरि'त्यादिस्मृतेश्च॥

शरीरत्वम्।

ननु च श्रुत्यादिकमन्यथयामः। महीमहीधरसरित्सागरादिसन्निवेशविशेषविशिष्टस्य जगतो मुख्यशरीरत्वायोगात्, तत्र न करचरणादिसंस्थानविशेषः शरीरत्वं, पशुपक्षिसरीसृपाद्यव्याप्तेः। तत्रापि शरीरपदप्रयोगस्यागौणत्वात्। नापि चेतनेच्छाधीनस्वरूपप्रवृत्तिस्थितिकत्वम्। शरीरस्वरूपस्य शरीरापेक्षचेतनेच्छाधीनत्वायोगाद्, रुग्णमृतशरीरयोस्तदधीनप्रवृत्तिस्थितिकत्वाभावाच्च, राजेच्छाधीनप्रवृत्तिस्थितिके राष्ट्रेऽतिव्याप्तेश्च, सालभञ्जिकादौ

---

* 'संज्ञामूर्तिकॢप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्' (ब्र०. २. ४. २०)।

सर्वस्यैवातिव्याप्तेश्च । एतेन तदेकनियाम्यत्वतदेकधार्यत्वतदेकशेषत्वानि निरस्तानि । स्वामिनापि नियाम्ये धार्ये तच्छेषे च भृत्यादिशरीरेऽव्याप्तेश्च । यदि च तदेकनियाम्यत्वादिकं तन्नियमनार्हतानियतत्वादिकं विवक्ष्येत, सर्वं सर्वशरीरं स्यात् । सत्यपि सर्वस्य सर्वेण नियन्तुं धारयितुं वा योग्यत्वे परशरीरानुप्रवेशादिहेत्वभावेन नियमनादिफलोपधानानुपपत्तेः, सुप्तमूर्छितादिसाधारणत्वात्, प्राणेन्द्रियादीनामपि जीवनियाम्यत्वादिसत्त्वात्, प्रत्येकं तच्छरीरत्वापत्तेश्च । न चैतानि तच्छरीराणीति क्वचिदुदीर्यन्ते । किं तर्हि शरीरत्वं, *चेष्टाभोगेन्द्रियाश्रयत्वम् । न च परमात्मनो हितमहितं वास्ति, येन तदाप्तिपरिहारार्थस्पन्दाश्रयतया जगदस्य शरीरं स्यात्। अतिच्छन्दा अपहतपाप्मा सर्वात्मा हि सः । अत एव न भोगाश्रयत्वं, स्वतःसिद्धनिरतिशयानन्दस्याप्तकामस्यात्मकामस्याकामस्य शरीराश्रयभोगासंभवात् । 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति श्रुतेः । 'संभोगप्राप्तिरिति चेद् न वैशेष्यात्' (ब्र० १. २. ८) इति च सूत्रम् । नापीन्द्रियाश्रयत्वं, परमात्मनो निरिन्द्रियत्वात् । 'अचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्', 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुरि'त्यादिश्रुतेः । तृणलोष्टकाष्टादीनामुक्तलक्षणासंभवाच्च । नन्वेवं स्वामिहिताहितप्राप्तिपरिहारार्थस्पन्दाश्रयतया भृत्यशरीरं स्वामिनः स्यात् । एवमाविष्टपिशाचादिभोगार्थचेष्टाश्रयतया देवदत्तादिशरीरं पिशाचस्य स्यात् । कौशिकशापापादितशैलीभावे रम्भादिशरीरे तदसंभवश्च । अत एवेन्द्रियभोगाश्रयत्वं प्रत्युक्तमिति चेद् । न । हिताहितयोरव्यवधानेन विशेषणाद्, भृत्यशरीरस्पन्दस्य च स्वहितादिव्यवहितस्वामिहिताद्यर्थतयानतिप्रसङ्गात् । पिशाचादीनां च परशरीराविष्टातीन्द्रियस्वशरीराश्रय एव भोगः, कञ्चुकवत् परशरीरेऽनुप्रवेशस्य भोगनिष्पत्तिमात्रार्थत्वोपपत्तेः । निरन्तरसंश्लेषेणकञ्चुकताडनादिना तदन्तरितस्येव परशरीरताडनादिना तस्य दुःखाद्युपपत्तेश्च । वातकिन इव शैलीभूतरम्भादेरपि तादृशस्पन्दाश्रयतायोग्यत्वाद्, निरन्तराहन्तागृहीतत्वस्य च तदवच्छेदकत्वाद् मूर्छितस्येवान्तरदुःखानुभवसंभवाच्च । अन्यथा तन्निविवर्तयिषानुपपत्तेः । एतेनेन्द्रियाश्रयत्वमपि व्याख्यातम् । आमोक्षं करणसंबन्धानुवृत्तेः प्रामाणिकत्वात् । एवञ्च न जगदात्मनः शरीरं, तल्लक्षणाभावात् । श्रूयते च —

---

१. 'मोऽनन्द्रि' क. पाठः. २. 'षेण क' ख. पाठः.

---

* 'चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्' इति तु न्यायसूत्रम् ।

"अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्"

इत्यादि परमात्मनोऽशरीरत्वम्। अन्यथा तस्यापि शरीरित्वप्रयुक्तदुःखादिप्रसङ्गो जीववदेव, 'न हवै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती'ति श्रुतेः। तस्मात् तन्नियाम्यतामात्रेण गौणः शरीरत्वव्यपदेश इति।

नैवम्। 'यस्य पृथिवी शरीरं', 'यस्यापः शरीरं', 'यस्य तेजः शरीरमि'त्यादिप्रतिपर्यायमन्तर्यामिब्राह्मणे शरीरपदमादरेणाभ्यस्यमानं 'जगत् सर्वं शरीरं ते' इत्यादिभिरुपबृंहितं न नियाम्यत्वमात्रेण गौणं कल्पयितुं युक्तम्। अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, नाल्पत्वमपि, प्रागेवोपचरितत्वम्। अशरीरत्ववचनं तु विविक्तस्वरूपविषयं, स्वकर्मनिर्मितभूतसङ्घातमयशरीराभावविषयं वा,

"न भूतसङ्घातमयो देहोऽस्य परमात्मनः"

इति स्मृतेः। ज्ञानमयं हि तस्य निजं शरीरं, 'प्रज्ञानघन एवे'ति श्रुतेः। घनशब्दश्च मूर्तिपर्यायः शरीरवाची। न तु सर्वथैव शरीराभावपरम्। 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः', 'पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्',

"सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः"

इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्। शरीरित्वे प्रियादियोगित्वं च कर्मार्जितशरीरिविषयमेव। अन्यथा 'स एकधा भवती'त्यादिस्वच्छन्दशरीराणां मुक्तानामपि प्रियादियोगप्रसङ्गात्। न च भूतभौतिकविकारा वा आत्मगतदुःखादयो वा तच्छरीरे ब्रह्मणि सङ्क्रामेयुः। बालत्वादिविकाराणामिव शरीर एव व्यवस्थोपपत्तेः। ततश्च स्थूलसूक्ष्मावस्थचिदचिदात्मकस्य जगतः परमात्मशरीरत्वे प्रामाणिके तदनुगतमेव लक्षणं कर्तुं न्याय्यम्, अन्यथाऽव्याप्तेः। तत्र च गुणक्रियादीनां द्रव्याधीनवृत्तितया दौवारिकमेव परमात्मशरीरत्वम्। ततो यस्य चेतनस्य यद् द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं वा शक्यं सर्वात्मना तच्छेषस्वरूपं वा, तत् तस्य शरीरम्। तथा च जगदात्मन इति तस्येदं शरीरम्। न च यस्य सर्वात्मना नान्यस्येति नियन्तृनियमे सर्वात्मना नियन्तुं शक्यं नाशक्यमिति नियाम्यनियमे वा विवक्षिते स्वामिनापि नियाम्ये भृत्यशरीरे भृत्यादिशरीरत्वं स्वामिशरीरत्वं च स्यादिति वाच्यम्। सर्वात्मनेति यावद्द्रव्यभावित्वस्य विवक्षितत्वात्। अथवा

सर्वानुप्रवेशेनेति विवक्षितम्। अत्र सर्वशब्दः सर्वः पटो रक्त इत्यादाविवैकस्मिन्नपि तदेकदेशापरिशेषार्थः। तेन स्वानुप्रवेशेन नियाम्ये चर्महस्त्यादौ स्वाम्याज्ञादिनियाम्ये भृत्यादौ निरोधादिनियाम्ये प्राणेन्द्रियादौ च नातिव्याप्तिः। यदि तु योगादिमहिम्ना विनैव यत्नान्तरं स्वव्याप्त्यैव यावत् किञ्चिन्नियच्छेद् धारयेदविशरणेन स्वकार्यक्षममापादयेद् वा, तदा सर्वमेव तदीश्वरस्येव तस्यापि शरीरमस्तु। न कश्चिद् दोषः। अथवा सर्वात्मनेत्यस्य स्वार्थेऽप्यन्वये सति सर्वप्रकारे सर्वस्मिन् नियाम्यसाध्ये तद्व्याप्त्यपेक्षया नियाम्यत्वं लभ्यते। तेन कदाचित् का(र्य?य)विशेषे योगिव्याप्त्या नियाम्येऽपि परशरीरदारुयन्त्रादौ नातिव्याप्तिः। एतेनाविष्टपिशाचादिशरीरत्वप्रसङ्गो निरस्तः। तच्छेषस्वरूपं सर्वात्मनेति च तं प्रत्यशेषत्वं व्यावर्त्यते, नान्यशेषत्वम्। तेन स्वाम्यादिशेषे भृत्यादिशरीरे नाव्याप्तिः। दारुयन्त्रादावपि नातिव्याप्तिः। तस्य शेषत्वानियमाभावात्। यद्यपि प्राणेन्द्रियादयोऽपि जीवशेषतां न व्यभिचरन्तीति तच्छरीरमेव, तथापि तत्र लौकिकशरीरव्यवहाराभावः पृथिव्यादाविव कथञ्चिन्निर्वाह्यः। परमात्मना च स्वव्याप्त्यैव जगन्नियम्यते, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः' इत्यन्तर्बहिर्भावेनैव तस्य नियन्तृत्वाभिधानात्। 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्' इति च। धार्यत्वमपि परमात्मना जगतः श्रूयते, 'येन जातानि जीवन्ति' 'सदायतनाः' 'विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिरि'त्यादि। 'एष भूताधिपतिः', 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं' 'स कारणं करणाधिपाधिपः' इत्यधिपतित्वश्रवणाज्जगतस्तच्छेषत्वमर्थसिद्धं राजशेषत्वमिव राष्ट्रस्य। तस्माच्चिदाचिदात्मकं जगदस्यात्मनः शरीरम्।

शरीरशरीरिभावे च सामानाधिकरण्यं लोकवेदसिद्धम्। लोके तावद् मृतो जातः पुरुषो गौरश्वो देवो मनुष्यः पुमान् स्त्री षण्डः कर्मभिरात्मा जायते, अहं मनुष्य इत्यादिविवेकिनामपि सामानाधिकरण्यं दृश्यते। वेदेऽपि ब्राह्मणो यजेत' 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी'त्यादि। न चैतत् तत्त्वदृशां तत्त्वावेदकवेदस्य वा भ्रान्तिमूलत्वं परमात्मभ्रान्त्यनुवादित्वमिति वा शक्यं वदितुम्। एवञ्च सर्वानुप्रवेशेन सर्वान्तर्यामिणो द्रव्यद्वारापि सह गुणक्रियादिभिः सर्वं शरीरमिति मुख्यवृत्तम् 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'पुरुष एवेदं विश्वमि'त्यादिसामानाधिकरण्यं, 'अयमात्मा ब्रह्म' तत्त्वमि'त्यादि च।

---

१. 'न्त्या' ख. पाठः.

अत एव मुख्यार्थाविरोधाद् लक्षणा च न भविष्यति । ननु सति भेदज्ञानेऽतस्मिंस्तच्छब्दो लाक्षणिको गौणो वा गङ्गायां घोषः सिंहो माणवक इत्यादिवदिति चेद् । न । नीलमुत्पलमित्यादावपि तथाभावप्रसङ्गात् । प्रकारशब्दस्य प्रकारिपर्यन्ततया हि तत्र सामानाधिकरण्यम् । तच्च समानं शरीरशरीरिणोरपि । प्रकारप्रकारिभावेन ब्रह्मशरीरजीवादिशब्दानामपि ब्रह्मपर्यन्तत्वोपपत्तेः ॥

प्रकारप्रकारिनिरूपणम् ।

ननु च कः प्रकारः, किञ्च प्रकारि । विशेषणं च विशेष्यं च । के पुनस्ते । सामानाधिकरण्येन व्यावर्तकं विशेषणम् । तथैव व्यावर्त्यं विशेष्यम् । किं पुनः सामानाधिकरण्यम् । अभेदो नहि संभवति, गुणगुण्यादेर्भेदात् । नापि विशेष्यबुद्ध्यालम्बनता, दण्डादिसाधारण्यात् तत्पदस्यापि दण्ड्यादिपर्यन्तत्वापत्तेः । एकार्थपरसमानविभक्तिकपदनिर्देश्यतेति चेत् । सैव हि प्रकारप्रकारितानिर्वाह्या । तत्र तथैव प्रकारत्वं वदता किमुपपादितं स्यादिति । एतेन विशेष्यान्तर्भूतस्तत्प्रतिपत्त्युपायो धर्मो विशेषणमिति श्रुतप्रकाशिकोक्तमपास्तं, विशेष्यान्तर्भावस्य निरुक्तप्रकारान्यतमानतिरेकात् । क्रियान्वये विशेष्यैकरूप्यमिति चेद् । न । विशेष्यतारूपस्य विशेषणताधीननिरूपणत्वादन्योन्याश्रयात् । यस्य क्रियान्वये यदैकरूप्यमित्येव विवक्षिते दर्शनाद्यन्वये शाखाचन्द्राद्यैकरूप्येणातिप्रसङ्गात् ।

उच्यते — वस्तुन इत्थमंशः प्रकारः । यस्य योऽपृथक्सिद्ध्या भेदकत्वधीविषयः, तस्य स प्रकारः । तथा भेद्यत्वधीविषयः प्रकारी । तथाभूतप्रकारशब्दस्यैव प्रकारिपर्यन्तत्वात् प्रकारिपदसामानाधिकरण्यम् ।

अथ यद्यपृथक्त्वमभेदः स न नीलोत्पलयोः । अथ सिद्धिर्विशेषणमपृथक्त्वं, सा यद्युत्पत्तिः, न नीलस्योत्पलादपृथक्सिद्धिः स्यात् । उत्पत्तृभेदे सत्युत्पत्त्यभेदायोगाद् नित्येषु महदाकाशम्, आनन्दो ब्रह्मेत्यादिसामानाधिकरण्यं च न स्यात् । उत्पत्तियौगपद्यस्यापि तत्रायोगात् । अथ सा बुद्धिः, विशिष्टबुद्धौ दण्डादेरप्यपृथक्सिद्ध्या व्यावर्तकत्वेन दण्डपुरुषसामानाधिकरण्यप्रसङ्गः ।

अथ सा सत्त्वं, तद्यदि कालविशेषसंबन्धात्मकमस्तित्वमर्थक्रियासामर्थ्यमन्यद्वा सर्वमेवातिप्रसक्तम्। दण्डपुरुषयोरेककालसत्त्वाद्, गवानयनाद्येकार्थक्रियाकारित्वादेकसत्ताकत्वाच्च। असंभवि च, नीलोत्पलयोराधारकालस्याधेयोपाधिभेदभेद्यत्वेन कालसंबन्धपृथक्त्वापत्तेः। न च परतन्त्रोपाधिरभेदक इति शङ्क्यं, विवक्षितप्रकारतातिरिक्तपारतन्त्र्यानिरूपणाद्, जलधारणादिभेदेनापृथगर्थक्रियायोगाच्च। अत एवैकदेशसंबन्धाश्रयत्वं सत्त्वमिति निरस्तं, नीलोत्पलयोरुत्पलावनिदेशभेदेन पृथक्सिद्धिप्रसङ्गात्। न चान्यतरस्य संबन्ध्यनतिरिक्तदेशत्वमपृथक्सिद्धिः, दीपदशादावतिप्रसङ्गात्। शरीरात्मनोरसंभवाच्च। नापि सहोपलम्भस्थितिनियमः, दीपपरिमण्डलालोकावयवावयव्यादेरपि तथात्वेनालोकवान् दीपः ककुद्मानृषभ इति मत्वर्थीयानपेक्षयैव सामानाधिकरण्यप्रसङ्गादिति।

उच्यते — अपृथक्सिद्धिस्तावद् भेदकत्वधीविशेषणमिष्यते। सा च विशिष्टबुद्धौ भेदकतावच्छेदकाकारस्य भेद्यसंबन्धावगाहनम्। न च पुरुषादिभेद्यसंबन्धेन दण्डत्वादीनां दण्डादिविशिष्टबोधविषयता, येन मत्वर्थीयनिरपेक्षं सामानाधिकरण्यमापाद्येत। तद्रूपभेदसंबन्धन्यग्भावेन सहोपलम्भनियमस्तु तत्र प्रयोजकः। स च विशेष्यप्रत्ययसंभवे प्रतीयमानस्य तद्रूपेण पृथक्प्रथेयत्वाभावः। अत एव मनुष्योऽहं देवस्त्वमित्यादि देहात्मसामानाधिकरण्यमुपपन्नम्। अहं मनुष्य इत्यादिप्रकारेण सहैवोपलम्भात्[2]। तदेकाश्रयत्वं वा तत्सम्बन्धैकायत्तस्थितिकत्वम्। आत्मविश्लेषे शरीरविशेषविशरणादिदर्शनेन तदधीनस्थितिनियमानुमानात्। तथाच श्रुतिः — 'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते', 'अस्य सोम्य! महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद् यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद् योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत् स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठत्यस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति' इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तुल्यन्यायतया जीवोत्क्रान्तिप्रतिष्ठाभ्यां शरीरनाशप्रतिष्ठे दर्शयति। न च प्राणाद्यधीनस्थितिकमपि, सति

---

१. 'दै', २. 'होप' ख. पाठः.

जीवसंबन्धे केवलव्यतिरेकाभावात् । 'प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायमि'ति च जीवापायशङ्कया मा धाक्षुरित्येवंपरत्वात् । सोष्मणः प्राणवृत्तेरात्मसंबन्धलिङ्गत्वात्, 'यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरि'ति श्रुतेः । नापि धर्माद्यधीनस्थितिकं, तस्यापि जीवसंबन्धप्रयोजकतयान्यथासिद्धेः । तदेकप्रयोजनकत्वं वा तदननुबन्धिकार्यविनियोगशून्यत्वम् । कर्मणि भोगे वा शरीरविनियोगश्चात्मानुबन्धेनैवेति दर्शयितुम् 'आत्मैकप्रयोजनकत्वं च कर्मफलभोगार्थतयैव सद्भावादि'त्युक्तमाकरे । अथवा, अनयैवापृथक्सिद्ध्या भेदकतैव प्रकारता । भेद्यता च प्रकारिता । न चैवं दीपालोकादिसामानाधिकरण्यप्रसङ्गः । दृष्टसामानाधिकरण्यस्यैव तदुपपाद्यत्वात् । तद्रूपेण भेदसंबन्धोल्लेखेन पृथक्सिद्धतद्रूपनिष्कर्षकशब्दसामानाधिकरण्याप्रसङ्गाच्च । तदेवं सति सर्वस्यैव चिदचिदात्मकस्य जगतः परमात्मशरीरतया 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि',

"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः"

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यस्तदंशतया च तदपृथक्सिद्धेः 'तदु नात्येति कश्चन',

"न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् "

इत्यादिभ्यश्च परमात्मप्रकारत्वे प्रकारशब्दस्य प्रकारिपर्यन्ततया शरीरशब्दस्यैव शरीरिपयन्ततया[1] वा 'स एवेदं सर्वम्', 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिसामानाधिकरण्यं नीलमुत्पलं मनुष्योऽहमित्यादिवन्मुख्यमेव । देहोऽहं कायस्त्वमित्यादिसामानाधिकरण्यं तु न भवति । तद्रूपेणापृथक्सिद्ध्या विशिष्टधीविषयत्वाभावात् । शरीरादिपदस्य विवक्षाभेदेन प्रकारिविवेकप्रयोजनतया तद्रूपेण निष्कर्षकस्य प्रकारिपर्यन्तत्वाभावाच्च । निष्कर्षकत्वं च पादानां प्रयोगविशेषापेक्षं,

"रसोऽहमप्सु कौन्तेय! प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च"

इत्यादिसामानाधिकरण्यदर्शनात् । ननु देवादिशब्दस्य शरीरिपर्यन्तता न शरीरशब्दतया, अतिप्रसङ्गात् । न च शरीरादिशब्दो निष्कर्षकः । प्राकृतलोकायतिकासम्प्रतिपत्तेः । अन्यथा शरीरादिशब्दमात्रसिद्धशरीरात्मभेदसाधनक्लेशा-

---

१. 'दन्तु' ख. पाठः.

नर्थक्यात् । किन्तु प्राणिविभाजकोपाधिवृत्तशब्दतया । न चैवं जगदात्मशब्दा-
विति कथं ब्रह्मपर्यन्तत्वे ब्रह्मशब्दसामानाधिकरण्यमुख्यता । कश्चायं प्रयोग-
विशेषः, यद्भावाभावनिबन्धनौ निष्कर्षानिष्कर्षौ । व्यधिकरणसमानाधिकर-
णप्रयोगौ राहोः शिरः आयुर्घृतमित्यादावतिप्रसक्ताविति चेद् । मैवम् । डि-
त्थादिशब्दस्यापि शरीरिपर्यन्ततया सामानाधिकरण्यात्, शरीरशब्दस्य नि-
ष्कर्षकत्वेऽपि प्राकृतादेरात्मभेदोपचारनिबन्धनत्वभ्रमेणाभेदभ्रमाविघाताद् वैय-
धिकरण्यमेव निष्कर्षकत्वे प्रयोजकत्वम् । राहोः शिर इत्यादौ चाभेदप्रसिद्धेर-
निष्कर्षः । अप्रसिद्धभेदसामानाधिकरण्यं चानिष्कर्षहेतुः । घृतसाध्यत्वलक्षणया
चायुर्घृतमित्यादिसामानाधिकरण्यनिर्वाहः । एवं शाखाग्रं चन्द्रमा इत्यादावपि
विशेष्यापृथग्भूतविशेषलक्षणया सामानाधिकरण्यमूहनीयमिति ॥

ब्रह्मणः सर्वपदवाच्यत्वम्।

अथवा कार्यकारणावस्थाद्वयापन्नमशेषचिदचिदात्मकं ब्रह्माभेदेन बो-
ध्यते 'ब्रह्मैवेदं विश्वमि'ति मृद् घट इत्यादिवत्, सर्वस्यैव शब्दस्य तद्वि-
षयत्वात् । श्रूयते च ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वं 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणी'ति । नन्वत्र जीवान्तरात्मना परमात्मना भूतानुप्रवे-
शेन व्याक्रियते देवादिरूपं नाम चेत्येतावदुच्यते । न ब्रह्मणः सर्वशब्दवा-
च्यत्वम् । रूप इव नामन्यपि व्याकरणस्य निष्पादनपर्यायत्वात् । नैवम् ।
'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते'ति श्रुत्यन्तरात् । प्र-
कृत्यादितृतीया नामरूपाभ्यामिति व्याकरणप्रकारार्था, नामरूपाभ्यां
विशिष्टमक्रियतेत्यर्थः । न च नामकर्तुर्नामविशिष्टत्वं, सङ्केतयितरि पित्रा-
दावदर्शनात् । न च तदुपादानत्वमस्य विशेषः । उपादानेऽपि नभसि गवा-
दिनामविशिष्टत्वासम्प्रतिपत्तेः । उपादानत्वे सति कर्तृत्वं तु नामविशिष्टत्व-
प्रयोजकमिहैव कल्पनीयम् । ततो वरमदृष्टकल्पनातो दृष्टमेव नामवाच्यत्वं
तत्प्रयोजकम् । अथापि स्यात् कर्मण्यभिचारे श्येनशब्दत्वमिव ब्रह्मणि लाक्ष-
णिकं सर्वनामत्वम् । तथा च न मुख्यवृत्तं तत्त्वमसीति । न । मुख्यत्वे बाधका-
भावात्, अन्यत्र 'यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्या-

१. 'र्वपदवा' क. पाठः. २. 'च मु.' ख. पाठः.

दत्त' इति निपत्यादानेन गौणत्वस्य श्रुत्यैवोक्तत्वात् । अपिच 'नामरूपे व्याकरवाणी'ति व्याकरणं व्यक्तीकरणं, वाचं व्याकरोतीति दर्शनात् । तत्श्च रूपस्य निष्पादनमेव व्याकरणम् । नाम्नस्तु व्युत्पादनं, शब्दस्वरूपनिष्पादनस्य रूप्यते शब्दज्ञानविषयीक्रियत इति कर्मव्युत्पन्नासङ्कुचितवृत्तिरूपशब्दोदितरूपव्याकरणोक्तिसिद्धत्वाद्, नामेति निर्देशस्वारस्याच्च । तच्च व्युत्पाद्यमानं 'बहु स्यां प्रजायेये'ति, 'सच्च त्यच्चाभवदि'त्याद्यवगतसर्वप्रकारे ब्रह्मण्येव व्युत्पादितं भवतीति तदेकनिमित्तेन दौवारिकं ब्रह्मणः सर्वनामत्वमुपपन्नम् । तदेतदाह श्रुत्यन्तरं —

'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते''

इति । अत्र यद्यपि नामकरणमेवोच्यते तथापि 'धाता पुरस्ताद्यमुदाजहारे'ति प्रतीतोदाहरणकरणापेक्षायां तैरेव नामभिरिति प्रतीतेः सर्वनामवाच्यत्वमपि गम्यत एव । तथाच स्मृतयः—

''न ताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती''

''वचसां वाच्यमुत्तमम्''

''सुरपशुमनुजादिकल्पनाभिर्हरिरखिलाभिरुदीर्यते तथैकः''

इत्याद्याः । एतदुक्तं भवति — गवादिशब्दा आकृतिमभिदधानास्तत्प्रकारिणि पिण्डे पिण्डप्रकारिणि जीवे च परमप्रकारिणमन्तर्यामिणमनभिधायापर्यवस्यन्तो गोत्वादिनिमित्तेनैव तत्र प्रवर्तमानाः प्रवृत्तिनिमित्तसंबन्धघटकतयान्तरालिकानपेक्ष्य प्रवर्तन्ते । रसगन्धशरीरादिशब्दास्तु द्रव्यजीवाद्यनपेक्ष्यैव, तेषां तद्रूपेण तदप्रकारत्वात् । उदाहृतसर्वशब्दवाच्यत्वाविघाताय च ब्रह्मणि यावदुपपादकद्वारैव प्रवृत्तिनिमित्तसंबन्धः कल्प्यते । ब्रह्मादिशब्दानां च वाच्यमेवेत्यतः सर्वशब्दवाच्यं ब्रह्मेति ।

अथवा 'सोऽहं नामाभवत्', 'तस्योपनिषदहामि'तीत्यहंपदस्य ब्रह्मवृत्तित्वं श्रूयते । तथा प्रतर्दनं प्रति 'मामेव विजानीही'तीन्द्रस्योपदेशो वामदेवस्य 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवानि'त्यादिसर्वात्मभाववचनं च शास्त्रदृष्टिमूलम् । यथाह भगवान् सूत्रकारः— 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' (ब्र० १. १. ३०) इति । तत्र सर्वात्मभूतेऽन्तर्यामिणि प्रयुज्यमानोऽस्मदा-

देशो वैदिकानां व्युत्पद्यते। तथा 'त्वामेव विजानीयामि'तीन्द्रं प्रति विश्वामित्रवचनमिन्द्रान्तर्यामिविषयमेव। 'प्राणो वा अहमस्म्यृष' इत्युक्तेरैकार्थ्यात्। अन्यथाम्रप्रश्ने कोविदारोत्तरवदसाङ्गत्यात्। अनुयुञ्जानस्यापि मुखप्रसादविशेषलिङ्गेनेन्द्रस्य ब्रह्मवेदनमनुमाय तद्विषयप्रश्नप्रवृत्तेरविरोधात्, 'ब्रह्मविदिव वै सोम्य! भासी'त्यादिश्रुतदर्शनात्। तदनुरोधेन च ब्रह्मणि युष्मदादेशो व्युत्पद्यत इत्यतो मुख्यवृत्तं 'अहं ब्रह्मास्मि' 'तत्त्वमसी'ति सामानाधिकरण्यम्। अथवा नात्र 'तत्त्वमसी'ति किञ्चिदुद्दिश्योपदिश्यते। किन्तु 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि'त्युक्तसर्वात्मभावस्य विशेषोपसंहारमात्रम्। तथाच तत्त्वमिति तदात्मकस्त्वमित्युच्यत इति सर्वथैव मुख्यवृत्त्या सामानाधिकरण्यं विशिष्टैकार्थमेव नाखण्डार्थमिति ॥

परमते अस्यस्मिपदोपादानवैयर्थ्यम्।

अत्रोच्यते। 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मी'ति त्वमहमर्थावसायि तावत् सामानाधिकरण्यमवगम्यते, अस्यस्मिपदोपादानात्। अन्यथा तत्त्वमस्तीति स्यात्। न च जीवे ब्रह्मपदवृत्तिर्न वा जीवस्य ब्रह्मोपादेयं शरीरं प्रकारो वा, येन तत्पदं त्वमर्थे सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्येत ब्रह्मपदं वाहमर्थे। नन्वत एवास्यस्मिपदोपादानाद् जीववृत्ते सामानाधिकरण्ये निर्विशेषपरत्वायोगात् प्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वेन 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति 'एष आत्मा स जीवस्यास्य सर्वस्ये'त्युक्तपरामर्शित्वात्, तदस्तदात्मकस्त्वमसीति विशेषोपसंहारमात्रमिदं स्यात्। एवं तर्हि तत्पदलक्षणानिर्मोक्षः, अब्रह्मविशेष्यकं चोपासनं प्रसज्येत। अथ ब्रह्मात्मकजीवस्वरूपोपासनमपि मोक्षफलम्। 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमे अरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ती'ति विभागाज्ञानावैयर्थ्याद्, अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायणः। अन्यथा उभयथा च दोषाद्। यदि कार्यमुपासीनान् नयति यदि वा परमेव, न हि कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः, न वा पञ्चाग्निविदः परविद इति। न च तद्य इत्थं विदुस्ते प्रतीकालम्बनाः। तत्क्रतुश्च ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्तिश्रवणानुगुण्येन ब्रह्मात्मकजीवोपासनपरत्वकल्पनादिति। नैवम्। न ह्यत्र ब्रह्मात्मकजीवोपासनाविधिप्रतिपत्तिरुपपद्यत इति वक्ष्यते।

यत्तु अस्यस्मिशब्दौ त्वमहंशब्दप्रयुक्तौ तदर्थपर्यवसायिसामानाधिकरण्येऽपि न विरुध्येते । अथापि प्रथमपुरुषप्रयोगो वा कस्मान्न भवति । 'त्वं भूतानामधिपतिरसि' 'अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य' 'यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं स्या अहं स्युष्टे सत्या इहाशिष' इत्यादौ युष्मदस्मदोः सामानाधिकरण्ये तिङन्तस्योद्देश्यतन्त्रतादर्शनात् । यद्यपि 'तत्त्वमसी'त्यादौ न किञ्चिदुद्दिश्य विधीयते, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि'ति प्रकृतनिगमनरूपत्वात्, तथापि तस्य प्रापकवाक्यानुरोधो न्याय्यः । तत्र नामरूपव्याकरणश्रुत्यैव परमात्मशरीरभूतचिदचिद्वाचकशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वावगतेरिदं सर्वमिति निर्दिष्टजगदन्तर्गतचिदचिद्विशेषविशिष्टपरमात्मवाचिनस्त्वंपदस्य प्रापकवाक्यगतोद्देश्यपदवाच्यैकदेशविषयत्वात्, तदनुरोधेन मध्यमपुरुषप्रयोगोपपत्तिरिति ।

तन्न । एवं हि शब्दस्वरसलभ्यं बोध्यबोद्धृप्रत्यगात्मालम्बनत्वमकस्मादेव हीयेत । भवानस्ति अयं जनोऽस्तीत्यादौ शब्दस्वरसलभ्यं बोध्यबोद्धौदासीन्यं हीयते । ततस्तत्प्रत्यगालम्बनानुभवविरोधात् । न चात्र प्रत्यगात्मावसायिनि सामानाधिकरण्ये कश्चिद् विरोध इति वक्ष्यते । अस्यादिपदं च तवानर्थकं, तदात्मकस्त्वमित्यत एव तादात्म्यसत्तावगमात्, अस्माकं तु सामानाधिकरण्यस्य प्रत्यगात्मावसायितानियमनं प्रयोजनम् । अन्ये तु न ज्ञानानन्तरमभेदः किन्तु प्रागपीति भेदमृषात्ववेदनं प्रयोजनमित्याहुः । अपिच त्वम्पदस्य स्वविषयप्रयुक्तस्य श्वेतकेतुना बोध्येन परमात्मपर्यन्तत्वं नावगतमिति तदर्थपर्यवसायिसामानाधिकरण्यं प्रतिपत्तिवन्ध्यमापद्येत । नामरूपव्याकरणश्रुतेरप्यग्रे सर्वपदवाच्यतापरत्वनिरासात् । न'चैतदात्म्यमिदमि'त्यस्य निगमनं तत्त्वमसीति युक्तमर्थभेदात्, एकस्यैष आत्मास्येति वैयधिकरण्येन सामान्यविषयत्वात् । त्वंपदस्य जीवशरीरकपरमात्मपर्यन्ततया सामानाधिकरण्येन विशेषविषयत्वात् । अन्यस्याप्रयोजनत्वाच्च । नचोक्तार्थप्रतिष्ठानुमानेऽपि निगमनफलमिष्यते, किन्तु पक्षधर्मतायै हेतूपसंहारे फलजिज्ञासोपशम एवेति यत्किञ्चिदेतत् । अपिचैवं सर्वात्मतयैवोपासनं विधित्सितं स्याद्, नात्मात्मतया, ऐतदात्म्यमित्युक्तशेषतया तत्त्वमसीत्यविधित्वात् । तथाच

---

१. 'ति' ख. पाठः.

'आत्मेति तूपगच्छन्ति—' (ब्र० ४. १. ३) इत्यादिविरोधः। अथैतदेव विशेषोपसंहारप्रयोजनं यद्द्वैतचिदचिदात्मन आत्मात्मतयोपासनप्रत्यय इति। नन्विदमेव प्रयोजनं किं न स्याद् यत् स्वात्मन एव सर्वात्मतयोपासनप्रत्यय इति। 'य उपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद', 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' 'अमृतत्वमेती'त्यनयोरिहैवोपपादनीयत्वेनाविशेषकत्वात्। अपिचैवं व्यतिहारेषु 'तत्त्वमेव त्वमेव तत्', 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं' 'अहं वै त्वमसि भगवो देवते त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते' इत्यादिषु स्वार्थाभेदतात्पर्यविरोधापत्तिः। 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः' इत्यत्राभेद एव प्रतिपाद्यः। किन्तु स गौणः। 'सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसत' इत्यादिवाक्यशेषात्। प्राणप्रज्ञोपहितात्मस्वरूपाभेद एव वा प्रतिपाद्यः, तस्य प्रकरणित्वात् प्राणादिपदस्यैवोपहितवृत्त्युपपत्तेः। 'यद्वा व कं तदेव खं यदेव खं तदेव कामि'त्यत्रापि ब्रह्मस्वरूपाभेद एव गम्यते। प्रकृते च तदात्मकस्त्वं त्वच्छरीरकं तदित्यर्थभेदे सति व्यतिहारासामञ्जस्यात्, 'स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एक' इत्यभेदबोधिशाखान्तरैकार्थ्याच्च। यत्त्वभेददर्शनार्थानीमानीति। तन्न। तथापि सामानाधिकरण्यस्य पदार्थाभेदपरत्वानपायात्, स्वरूपोपदेशमात्रपर्यवसानाच्च। अपिच व्यतिहारेषु ब्रह्मणि संसार्यात्माभेददर्शनविध्युपगमे 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षाद्' (ब्र० ४. १. ५) इति न्यायविरोधः। न च सामान्यन्यायो विशेषवचनेनाबाध्यते। वचनस्याभेदपरत्वेऽप्युपपत्तेः। न च सत्तयैवाभेदं बोधयच्छास्त्रं भ्रममूलेदंरजतादिवाक्यवदसद्विषयं शक्यं कल्पयितुम्। नाप्यौपचारिकं, प्रयोजनाभावात्। 'यजमानः प्रस्तरः' इत्याद्युपचारस्य प्रस्तरसादनादिविधेयप्रशंसादिप्रयोजनत्वात्। न च ब्रह्मोपासनमन्यत्र विधीयमानमिह जीवाभेदोपचारेण प्रशस्तं भवति। प्रत्युत प्रवृत्तिविघाताय निन्दितमेव स्यात्। जीवस्य तु ब्रह्माभेदोपचारेण प्रशंसा भवन्त्यपि निष्प्रयोजना, तस्यानुपास्यत्वात्। अत एवाहमादिपदस्य ब्रह्मणि शक्त्या सामानाधिकरण्यमिति निरस्तम्, अग्न्यादिपदसमभिव्याहारविरोधात्। यत्त्वत एवाहंपदस्याहङ्कारवृत्तित्वे तव सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः सर्वमानपथातिवर्ति-

---

१. 'त्तः' ख. पाठः.

निर्विशेषस्वरूपलक्षणया तदभेदो देवानामेवोपदेश्यः । अपिचैवमवक्रात्मन्य-स्मिपदवृत्त्युपगमेऽन्तर्यामिण्येव तदपि वर्ततामिति । तन्न । एवं हि 'यो वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवती'ति को नु वाक्यार्थः स्यात् । अहं ब्रह्मास्मीति यद्वेत् तद्यो वेदेति । तत्र चाधिकावापे गौरवम् । तटस्थवेदनं चैवमापद्येत । तत्र चात्मा ह्येषां स भवतीति प्रशंसा । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते' 'न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्' इत्यादिनिन्दा चानाञ्जसी कल्प्येत, अथापि नाधिकमावप्स्यत यदि 'अस्मद्युत्तमः' (१.४.१०७) इति नान्वशासिष्यत । अस्मदादेशस्य चाहमः प्रत्यग्वृत्तितयान्तर्यामिवृत्ताहमोऽतथात्वेऽस्मिपदसामा-नाधिकरण्यानुपपत्तिः । अस्माकं तु प्रत्यगात्मनोऽप्यहमर्थत्वादहं ब्रह्म इत्यादाविवोत्तमपुरुषवृत्तिरुपपन्ना । यत्तु निर्विशेषचैतन्यस्वरूपाभेदो देवाना-मुपदेश्य इति, तत् तथैव । दैवसम्पदमभिजातानामेवैष उपदेशः, न त्वादृ-शामासुरसम्पदुपहतानाम् ॥

ब्रह्मण्यहमादिपदशक्तिनिरासः ।

अपिच ब्रह्मणि नाहमादिपदशक्तिरुपपन्ना, तत्र लौकिकवुद्ध्यगोचरे तद्व्यवहाराभावात् । न चौपनिषदव्यवहारमूलः शक्तिग्रहः, उपनिषत्स्वप्यस्म-(दो? दः) प्रतीच्यप्रयोगात् । 'सोऽहं नामाभवदि'ति च हिरण्यगर्भविषयं नान्तर्यामिविषयम्, 'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः' इति प्रकृत्य 'अहमि-त्यग्रे व्याहरत् सोऽहं नामाभवदि'ति श्रुतेः । हिरण्यगर्भश्च

> "मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।
> प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते ॥"

प्रत्यगात्माविविक्ता च बुद्धिः, (?) अहङ्कारोऽस्मदर्थ इति । न च 'अहमि-त्यग्रे व्याहरदि'ति तदन्तर्यामिविषयं, 'नान्यदात्मनोऽपश्यदि'ति व्यतिरिक्ता-दर्शनवचनादिति शङ्क्यम् । 'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः' इति लिङ्ग-समष्टिमयादन्यस्य भूतभौतिकादेरभावोपक्रमात्, तस्यैव स्वस्मादन्यस्यादर्शन-वचनात् । अन्यथा ब्रह्मणोऽन्यस्य स्वस्यैव दर्शने तव स्वातन्त्र्येणेत्युपक्षिप्या-न्यादर्शनवचनं कल्प्येत । तस्मादपि 'एतर्ह्यामन्त्रितोऽयमहमि'त्येवाग्रे उक्त्वा 'अथान्यन्नाम प्रब्रूत' इति लौकिकाहंव्यवहारस्य निदर्शितत्वेन तद्वदेव प्रत्य-गात्मोपसृष्टाहङ्कारविषयत्वौचित्याच्च । 'तस्योपनिषदहमि'त्यत्राप्यध्यात्ममक्षि-

पुरुषस्य जागरव्यवहारिणोऽहङ्कारोपसर्गादहमर्थस्य तत्संज्ञाया उपासनार्थमुपदेशाद् ब्रह्मणि तच्छक्तिग्रहणानुपपत्तेः। एतेन 'मामेव विजानीहि' इतीन्द्रस्य, 'अहं मनुरभवमि'त्यादि वामदेवस्य च ब्रह्मण्यस्मत्पदप्रयोगो व्याख्यातः। प्रत्यक्-चैतन्यस्य सत्तामात्रस्य ब्रह्मणोऽहङ्कारोपसर्गेणाहंपदशक्यस्य शास्त्रदृष्ट्या निष्कृष्यव्यपदेशोपपत्तावन्तर्यामिणि तत्पदशक्तिकल्पनानवकाशात्। न चेदमेव वाक्यं ब्रह्मणि तत्पदव्युत्पादनार्थं ब्रह्मज्ञानविधानार्थं च, यद् ब्रह्मनाम तदहं तं मां विजानीहीति वाक्यावृत्तिप्रसङ्गात्। वामदेववचनोपन्यासश्च ब्रह्मदर्शनस्य सर्वात्मभावफलत्वप्रसिद्ध्यर्थो नाहंपदव्युत्पादनार्थः। प्रयोगमात्रं चान्यथासिद्ध्यन्न शक्तिं कल्पयतीत्युक्तम्। एवं 'त्वामेव विजानीयामि'ति चानयैव दिशा व्याख्यातम्। तस्माद् वाक्यार्थबोधाय पदार्थव्युत्पत्त्यपेक्षायामहमादिपदं जीव एव व्युत्पद्यते लोकव्यवहारात्। एतेन पूर्वपूर्ववेदार्थव्युत्पन्नजनप्रवर्तितलौकिकव्यवहारमूला ब्रह्मण्यहमादिपदव्युत्पत्तिरुत्तरोत्तरेषामिति परास्तम्, अन्तर्यामिणो लोकव्यवहाराननुपातित्वात्। विनेयोपदेशरूपव्यवहारस्य च विधितुल्यतया लोकव्युत्पत्त्यपेक्षयैव बोधकत्वात्। पूर्वपूर्वस्य पूर्वतरपूर्वतरवैदिकव्यवहारमूलव्युत्पत्तिकल्पनाया अन्धपरम्पराकल्पनामात्रत्वात्। अत एव लोकव्युत्पत्त्यनुसारेण कथञ्चिदहं ब्रह्मास्मीतिप्रतिपन्नार्थोऽनन्तरं वैदिकप्रयोगबाहुल्यादन्तर्यामिण्यपि शक्तिं कल्पयतीत्ययुक्तम्। स्वप्रयोजनाभावाद्, उपदेश्यस्यापि तथैवार्थप्रतिपत्त्युपपत्तौ शक्तिकल्पनावैयर्थ्यात्। अथ स्वर्गकामस्य क्रियाकार्यत्वानुपपत्तिविमर्शवतः 'स्वर्गकामो यजेते'त्यत्रैवापूर्वकार्ये लिङादि व्युत्पद्यते। एवमिहापि विरुद्धार्थसामानाधिकरण्यानुपपत्तिविमर्शवतोऽहं ब्रह्मास्मीत्यादावेवाहमादिपदं ब्रह्मणि व्युत्पद्यतामिति चेद्। न। सामानाधिकरण्यस्यान्यथैवोपपत्तौ शक्तिकल्पनानवकल्पनात्। ननु च युष्मदस्मदोरात्मत्वेन परमात्मन्यपि शक्तिः स्यात्। न। प्रयोगमूलायाः शक्तेः सम्बोध्यप्रत्यक्त्वाभ्यामवच्छेदात्, तयोः प्रयोगोपाधित्वेऽपि परमात्मन्यसम्बोध्येऽप्रतीचि च तत्प्रयोगस्येहायोगात्। नहि 'तत् त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यन्तर्यामी सम्बोध्यते। न वा 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मी'त्यत्र प्रत्यङ् निर्दिश्यते। सर्वथैवास्यास्मिसमभिव्याहारविरोधानुद्धाराच्च। 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यत्राप्यपरोक्षनिर्दिष्टात्मशब्दस्य परोक्षब्रह्मवृत्त्यसम्भवादुक्तगत्या[1] भावाच्च।

---

१. 'त्वभावा' क. पाठः.

यदप्युपादानोपादेयावस्थब्रह्माभेदे चिदचिदात्मपदसामानाधिकरण्यमुख्यतेति । तन्न । जगद्विवर्तोपादानत्वं हि ब्रह्मणो न तान्त्रिकोऽनुमन्यते । नापि परिणामित्वम्, अविभक्तनामरूपशक्तिमात्रावस्थसमस्तचिदचिद्विभागतमःप्रकृत्यादिशब्दितपरमात्मसूक्ष्मोपाधेरेव विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिदात्मकजगदाकारपरिणामित्वोपगमाद्, अन्यथा निर्विकारत्वाम्नानविरोधात् । एवं चातदवस्थे तदवस्थवृत्तपदसामानाधिकरण्यमुख्यतानुपपत्तिः । न च ब्रह्मशब्दोऽपि परिणामितमोविशिष्टवृत्तिरिति वाच्यम् । 'अक्षरात् परतः परः' 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्', 'अक्षरादपि चोत्तमः' इत्यादिस्वरूपविवेचनेन तदुपस्थापनस्वरसस्य तस्य तमोविशिष्टविषयत्वकल्पनायोगात् । बाधेन विवर्ताधिष्ठानतया सर्वं ब्रह्मेत्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तेश्च । अपिच न जीवस्य स्वरूपेण परमात्मोपादेयता, नित्यत्वात् । वक्ष्यति सूत्रकारः — 'नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' (ब्र०२. ३. १२) इति ॥

जीवनित्यत्वम् ।

ननु जीवानामुत्पत्तिः श्रूयते परमात्मनः 'सर्वे एत आत्मनो व्युच्चरन्ति', 'जीवान् विससर्ज भूम्यामि'त्यादिषु । 'स वा एष महानज आत्मा', 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्', 'न जीवो म्रियते', 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा', 'नित्यो नित्यानामि'त्यादिषु जीवस्योत्पत्तिर्विनाशो वा निषिध्यत इति चेद् । नैतावता श्रुतोत्पत्तिर्वारयितुं शक्यते । न चैवं कृतहानादिप्रसङ्गः, जीवस्यानादित्वात् । उत्पद्यते चानादिरित्यसंबद्धमिति चेद् । न । विवक्षाविशेषोपपत्तेः । कारणस्यावस्थान्तरापत्तिर्हि कार्योत्पत्तिः । तत्र वियदादिरचिदंशः स्वरूपेणैव ब्रह्मणोऽवस्थान्तरमुत्पद्यते । जीवस्तु सत्येव स्वरूपे ज्ञानसङ्कोचविकासेन । एतदुक्तं भवति—भोक्ता भोग्यं प्रेरिता चेति त्रिभङ्गिस्तावदुपनिषदां प्रवृत्तिः । तत्र नियन्तुरविभक्तनामरूपतया व्यपदेशानर्हातिसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरात् कारणावस्थाद् भोग्यरूपाचिदंशस्य भोग्यरूपेण स्वरूपान्यथाभावविकारे सति, चिदंशस्य भोक्तृरूपविकलस्य नानाकर्मफलभोगानुगुणतत्तद्देहसंबन्धनिबन्धनज्ञान-

---

१. 'विक्त' ख. पाठः.

सङ्कोचविकासरूपविकारापत्तौ, तदवस्थचिदचिद्विशिष्टतया नियन्तुरेव साव-स्थान्तरापत्तिरिति सैव जीवस्याचिदंशविकारोपाधिका परमकारणादुत्पत्तिर-भिधीयते। स्वरूपेण तु जन्मादि निषिध्यत इति न किञ्चिदसंबद्धमिति चेद्। न। एतावता जीवस्य स्वरूपेण तदेकशब्दत्वप्रयोजकपरमात्मावस्थान्तरत्वा-सिद्धेः। न चाचिदंशाभेदवृत्तमहंब्रह्मशब्दसामानाधिकरण्यम्, असङ्गनिर्वाणम-याविशेषात्मस्वरूपपरिशोधनफलवत्त्वाय तदभेदपरत्वौचित्याद्, विशेष्यांशस्य स्वप्रधानत्वात्॥

प्रकारशब्दस्य प्रकारिपर्यन्तत्वभङ्गः।-

यदपि चिदचित्प्रपञ्चशब्दस्य तत्प्रकारिब्रह्मपर्यन्ततया तत्पदसामाना-धिकरण्यमुख्यतेति। तत्र वक्तव्यम्। केयं प्रकारिपर्यन्तता नामेति। यदि वृत्तिं विना बोधकता, तदसम्भवः, सर्वप्रमाणानामेव संबद्धार्थबोधित्वात्। अन्य-था लक्षणादिकल्पनानर्थक्यात्। वाक्यार्थेऽपि शब्दवृत्तिर्वक्ष्यते। अथ दुर्द-र्शे दर्शनीये तदनन्तरसुदर्शदर्शनमविक्षेपमक्षिप्रणिधानायेति न्यायेन प्रकारि-बोधपर्यवसायितैव प्रकारशब्दस्य प्रकारिपर्यन्ततेति चेद्। नैतत् सारं, वृत्त्या विना पदसामानाधिकरण्यासंभवात्। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकार्थवृत्तिः सामाना-धिकरण्यमित्युक्तम्। वृत्तिरेव तत्र पदानामिति चेत्, सा यदि परमप्रकारि-ण्यन्तर्यामिणि गवाहमादिपदानां गोत्वाहन्त्वादिनिमित्ता शक्तिरेव, तर्हि पृच्छा-मः किं गवादिपदानां गवादिषु शक्त्यन्तरेण प्रयोगो लक्षणया वा शक्तिभ्रमेण वेति। नाद्यः। प्रवृत्तिनिमित्ताभेदे शक्त्यन्तरासंभवात्। गवादेरप्यन्तर्यामिणि पदवृत्तिनिमित्तसंबन्धघटकतया तदन्तर्भावेन तदेकशक्तिकत्वासंभवात्। न च निमित्तसंबन्धभेदेन शक्तिभेदः, अक्लृप्तत्वात्। प्रवृत्तिनिमित्तवत्तया गवादिष्वपि गवादिपदशक्तिरिति चेद्, न तर्हि ब्रह्मणि शक्तिः, प्रवृत्तिनिमित्तसंबन्धा-भावात्। नहि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयतामनन्तर्भाव्य गवादेस्तत्संबन्धघटकता घटते। न च गवादिपदादाश्रयतया तदुपस्थितौ सत्यां पुनः परमात्मोपस्थितौ व्यापारः, विरम्य व्यापारायोगात्। शक्योपस्थित्यैव लक्ष्योपस्थितिरिव

---

१. 'न्य', २. 'त् तदाथ' ख. पाठः.

स्यादिति चेद् । न । शक्योपस्थितिव्यापारेणैव पदस्य लक्ष्योपस्थितिहेतुत्वात् । पूर्वानुभवयागादीनां संस्कारापूर्वादिद्वारैव स्मृतिस्वर्गादिहेतुत्वम् । ब्रह्मणस्तु गवादिपदेनैवोपस्थितिर्वाच्या, अन्यथा लक्षणापातात् । तत्र च विरम्यव्यापारो दोषः । अथ तटस्थज्ञानोपस्थितस्यैव गवादेरात्मनि गवादिपदवृत्तिनिमित्तसंबन्धघटकता, ततो गवादिपदेन ब्रह्मैवोपस्थापनीयमिति न विरम्यव्यापार इति । न । गवाद्युपस्थापकतटस्थज्ञानानियमात्, पदजन्योपस्थितेः परम्पराघटकाविषयत्वेन साक्षात्प्रवृत्तिनिमित्तवैशिष्ट्याविषयाया भ्रान्तित्वापत्तेः । परम्परानवगाहिन्याः संबन्धोपस्थितेः साक्षात्संबन्धविषयत्वानियमात् । अत एव 'स्वतन्त्रः कर्ता', 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' (१. ४. ५४, ५५) इति द्विरूपे कर्तरि सामान्येन 'लः कर्मणि च—' (३. ४. ६९) इत्यनुशासनेऽपि 'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयादि'ति प्रतिग्रहकर्त्रवगतिः साक्षात्कर्तृविषया मा भूद् भ्रान्तिरुपक्रमविरोधिनी वेति हेतुमण्णिजर्थलक्षणया वा, 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदि'ति प्रक्रमोपस्थितदानोपसंहारेण वा, परम्पराविषयावस्थाप्यते । अन्यथा देहादावात्मत्वादिबुद्धिरभ्रान्तिः स्यात्, साक्षात्परम्परौदासीन्येन संबन्धमात्रावगाहनस्य कथञ्चिद् याथार्थ्यसंभवात् । प्रतिग्रहेष्टिनयश्च न पृथगारभ्येत । 'अचोदितं च कर्मभेदाद्' (जै० ३. ४. ३६) इति प्रयोजके दातर्यप्यौपसंहारिकप्रतिग्रहकर्तृसामान्यावगतेरुपक्रमाविरोधात् । अथात्मनि गोत्वादिसंबन्धघटकतया गवादेर्न गवादिपदशक्यता । न च परम्परातिप्रसङ्गः, प्रकारप्रकारिभावस्य नियामकत्वात् । तथाच नीलत्वनिमित्तेन नीलपदस्य द्रव्य इव गोत्वादिनिमित्तेन गवादिपदस्य ब्रह्मण्येव शक्तिरिति चेद्, एवं गवादौ गवादिपदप्रयोगो निखिललौकिकव्यवहारानुगतो लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा गिरिखननगिरिकाग्रहणन्यायकल्प्यो वैदिकप्रयोगः शक्त्येति साधु न्यायवित्त्वं तान्त्रिकस्य। अपिचैवं प्रकारतैव पराभिमता नीलादेः प्रत्यादिश्येत, भेदकाकारस्य भेद्यसंबन्धानवगाहनात् । परम्परायाश्च नियामकाभावेनातिप्रसङ्गात् । शुक्लपटाविति विशेष्यपटप्रत्ययसंभवे शुक्लस्य स्वातन्त्र्येण प्रत्येयत्वेनापृथक्सिद्ध्यनियमात् । विशेष्यतया प्रतीतिसंभव इति विवक्षायां दण्डस्यापि विशिष्टप्रत्यये पृथक् स्थितत्वेन स्वातन्त्र्येणाप्रत्येयतयातिप्रस-

१. 'धित्वात्', 'रि' ख. पाठः.

ङ्गात् । न च देवादिकमपि सर्वथा पृथक्सत्त्वेन न प्रतीयते, पुमान् न देवो नरो न पशुरित्यादिभेदप्रत्ययात् । इदं तर्हि तदेकाश्रयत्वम् । न, तत्संबन्धैकायत्तस्थितिकत्वस्य नित्येषु स्वरूपतोऽनियाम्यत्वाद्, विशेषणविशेष्यभावादिरूपतश्चान्योन्यसंबन्धायत्तस्थितिकताया अव्यवस्थानात् । इदं तर्हि तदेकप्रयोजनत्वम् । किमिदं, तदननुबन्धिकार्यविनियोगशून्यत्वमिति यदि, तादर्थ्येनैव कार्यविनियोग इति शुक्लमधुरादावसंभवः । दर्शनस्वदनादिकार्यविनियोगस्य पुरुषार्थत्वात् । अथ तद्विशिष्टस्यैव कार्यविनियोग इति । न । ब्रह्मविदो देहस्यातद्विशिष्टस्यैव दिष्टान्तकार्यविनियोगाद्, जगतश्चोभयथापि ब्रह्माननुबन्धिकार्यविनियोगवत्त्वेनाव्यापनाच्च । अत एवेयमेवापृथक्सिद्धिरिति निरस्तं, बहुलमव्यापनात् ।

किञ्चैवमाकाशादिशब्दानां ब्रह्मण्येव परमा शक्तिरिति नास्तिपूर्वपक्षम् 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' (ब्र० १. १. २२) इत्याद्यधिकरणं प्रसज्येत । नहि जगदुत्पत्त्यादिलिङ्गानुगृहीतब्रह्मश्रुतिरूपाकाशादिशब्दो लाक्षणिकभूताकाशादिविषये शक्यशङ्कः । अथ लोकव्युत्पत्त्या तेषु तेष्वर्थेषु शक्तिरुपेयेत, न तर्हि तेषां ब्रह्मणि शक्तिः, उक्तदोषानुषङ्गात् । अपिचैवं ब्रह्मणः सर्वपदवाच्यत्वे 'ब्राह्मणो यजेत', 'मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेद्' इत्यादिविधिनिषेधाधिकारित्वमीश्वरस्य प्रसज्येत । न खलु प्रथमोपस्थितेऽपि देहे ब्राह्मणशब्दः पर्यवस्यति । तत् कस्य हेतोः, जीवपर्यन्तत्वोपगमात् । एवं ब्रह्मपर्यन्तत्वोपगमे प्रथमोपस्थितमपि जीवमतिक्रम्य विशेष्यस्य ब्रह्मपर्यवसानं युक्तम् ।

यत्तु ब्राह्मणादिशब्दैः प्रथमोपस्थिततत्तच्छरीराभिमानि[1]जीवान्वयेन झटिति वाक्यार्थबोधनिष्पत्तौ सत्यां तावतैव वाक्यप्रामाण्यस्य चरितार्थतयेश्वरस्य सर्वान्तर्यामित्वमन्तर्यामिणं प्रति नियाम्यानां शरीरत्वं शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वं श्रुतिन्यायाभ्यामवगन्तव्यमपेक्ष्य विलम्बितोपस्थितिकस्येश्वरस्यान्वयेन पुनर्वाक्यार्थबोधान्तरं नोदेतुमर्हति । अत एव 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' इत्यत्र प्रथमोत्तमशब्दाभ्यां शीघ्रोपस्थितिकयोः प्रथमचरमस्थानयोरेव वाक्यार्थान्वयः । न तु प्रथमचरमस्थानानुवचनीययोः 'प्रवो वाजा, आजुहो तदुपस्यत' ऋचोर्विलम्बितोपस्थितिकयोरिष्यत इति । व्या-

---

१. 'नी' ख. पाठः.

मोह एषः । तटस्थो हि ब्राह्मणादिप्रत्ययो जातिविषयो यथायोगं विशेषेषु सङ्क्रामन् न विशिष्यते । श्रुतिन्यायौ च ब्रह्मणि शक्तिग्रहोपक्षीणौ न प्रत्यय-कार्यकालौ, येन तदपेक्षया विलम्ब इष्येत । न च तत्तच्छरीरं जीवमभिधाय परमात्मानमभिधत्ते, वृत्तिविरामप्रसङ्गात् । तस्य तस्य प्रत्येतुः प्रत्ययस्तु व्य-क्तिविशेष एव प्रथम इति तत्रैव वाक्यप्रामाण्यचारितार्थ्ये सामान्यद्वारविलम्बितो-पस्थितिकविशेषान्तरान्वयबोधान्तरानुदयप्रसङ्गात् । 'त्रिः प्रथमामन्वाहे'त्यादौ तु युक्तं प्राथम्याद्युपाधिनैव सामान्यप्रत्ययाद् यथाविषयमनुवचनव्यवस्थेति । यत्तु राजा न स्वानुशासनविषय इति निदर्शनं, तद् वेदापौरुषेयत्वेन प्रतिविधेयम् । अपिच राजधर्मं वा राजा ब्राह्मणधर्मं वा ब्राह्मणोऽनुशासत् स्वयमन्यथावृत्तिर्वृद्धहंसाख्यायिकया (न) निन्द्येत । तथाच न विधिनिषेधोल्लङ्घने जीवः प्रत्यवेयात् , नापि कर्मणा संसरेद् मुच्येत वा । न च ब्राह्मणः शुक्ल इत्यादाविव ब्रह्मणोऽयोग्यतया जीवं विशेषणमेवावक्रामति विधिरिति वा-च्यम् । ब्राह्मणशरीरत्वातिरिक्तविधियोग्यताया जीवेऽप्यभावात् । कर्मवश्य-ता च ब्रह्मपर्यन्तत्वेऽस्माद्विधेरेव प्रसज्यमाना वारयितुमशक्या । अत एव सुखदुःखादिभाक्त्वस्यापि प्रसङ्गात् । न च श्रुत्यन्तरविरोधः । जीववदात्म-न्यपहतपाप्मत्वादेरवस्थाभेदनेयत्वोपपत्तेः ॥

ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वनिरासः ।

अपिच 'यद्वाचानभ्युदितं,' 'नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यः', 'यतो वाचो निवर्तन्ते', 'सत्तामात्रमगोचरं वचसां'

"रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः"

इत्यादिवाच्यत्वसामान्यनिषेधो जातिगुणादिपदवृत्तिनिमित्ताभावमूलो ब्रह्मणः सर्वपदवाच्यत्वे विरुध्येत । यत्तु श्रूयते सर्वपदवाच्यत्वं ब्रह्मण इति । तन्न, श्रुतौ नामरूपव्याकर्तृत्वमात्रावगमात् । व्याकृतत्वाव्याकृतत्वे हि व्यवहारार्हत्व-तदनर्हत्वे तस्य रूपात्मनेव नामात्मनाप्युपपद्येते । 'यथार्द्रैधाग्नेः पृथग्धूमा वि-निश्चरन्ति एवमेवास्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेदः' इत्यादि-श्रुतेः । 'ऋचो यजूंषि सामानी'त्यादिनामप्रपञ्चमनुक्रम्य

'रि' ख. पाठः

"शब्दमूर्तिधरस्यैते वर्ष्म विष्णोर्महात्मनः"

इति स्मृतेश्च । एवञ्च यादृशं रूपवैशिष्ट्यं ब्रह्मणस्तादात्म्यं तादृशमेव नाम-वैशिष्ट्यं श्रुतिप्रतीतमिति तत्र नामवाच्यत्वमतन्त्रम्, उपादानतयैव तत्सिद्धेः । यस्त्वेवंरूपव्याकरणोक्तिसिद्धत्वाद् नामव्याकरणं पृथङ् नोच्येतेति । तन्न, 'त्रयं वा इदं नामरूपं कर्मे'ति व्याकृतप्रपञ्चकोटौ स्वभावभेदविवक्षादर्शनात् । अ-वान्तरसर्गेऽपि

"नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥"

इति भेदनिर्देशादादिसर्गेऽपि विभज्य नामरूपनिष्पत्तिविवक्षोपपत्तेः । 'धाता पुरस्ताद् यमुदाजहारे'ति च न प्रकृतनामवाच्यत्वं गमयितुमर्हति, अर्थप्रत्यभि-ज्ञानेन 'सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरदि'त्यस्योपस्थानात् । नान्यदात्मनो ब्रह्मणोऽप-श्यदिति लिङ्गेन, 'यत्र नान्यत् पश्यती'त्यादिसिद्धेन तदहंव्याहारस्य परमते शक्त्यैव ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः । अस्माकमपि लक्षणया प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयत्वो-पगमेऽप्यविरोधात् । 'सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्रे'ति च स्वरूपप्रतिष्ठयाप्युपपत्तौ वाचकत्वासिद्धेः । प्रतिष्ठाशब्दस्य स्थित्यभिधायितया वाचकतयेत्यावापप्रस-ङ्गात् । न चैवं नामरूपप्रपञ्चस्यैव प्रतिष्ठा ब्रह्मणीति तदेकदेशग्रहणायोग इति शङ्क्यं, 'वाक् तन्तिः नामानि दामानि वाचा तन्त्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितं', 'सर्वं हीदं नामनी'ति श्रुतेर्वागर्थाविनाभावेन लक्षणाया वा शब्दसंकी-र्णावभासितया सर्वस्याभेदोपचारेण वा वचसामित्येव सर्वानुवादोपपत्तेः । एव-ञ्च 'तदनुप्रविश्य' तादात्म्येनाभिव्यज्य, अन्यादृशप्रवेशानिरूपणात् 'सच्च त्यच्चाभवद्', 'इदंमयोऽदोमय' इत्यादिश्रुतेस्तत्तद्विकारभावेन विवृत्तं ब्रह्मैवेति तेन तेन रूपेण तदेव सर्वशब्दवाच्यमित्येवंपरम् । 'वचसां वाच्यमुत्तममि'-त्यादि नाहत्यैव ब्रह्मणो वाच्यत्वपरमुक्तदोषात् । न चैवमपि 'सर्वं ब्रह्मे'त्या-दिसामानाधिकरण्यमुख्यता । विवर्तरूपेण बाध्येन ब्रह्मणः स्वरूपाभेदानुप-पत्तेः । विवर्तपरिशेषे शून्यवादप्रसङ्गाद्, ब्रह्मपरिशेषे च विवर्तबाधस्य नान्त-रीयकत्वात् । यद्युच्येत — झङ्करोति सरोरुहमित्यादौ सरोरुहादिपदस्य भ्रमरा-दाविव तात्स्थ्यादहमादिपदस्य ब्रह्मणि लक्षणेति, तर्हि सामानाधिकरण्यमुख्य-त्वभङ्गः, प्रकारशब्दस्य प्रकारिशक्त्युपगमबाधप्रसङ्गश्च । अपिच यो यत्संब-

न्धी यथा विज्ञातः तत्र हि तत्पदलक्षणा स्यात् । स्मर्यमाणशक्यसंबन्धस्यैव लक्षणात्वात् । न च प्रागस्मादुपदेशादात्मान्तर्यामितया परमात्मा बोध्येन विज्ञातः । तथा सत्युपदेशानर्थक्यात् ॥

अपृथक्सिद्ध्या प्रकारप्रकारिभावनिरासः ।

अथापि कथञ्चिज्जीवे जीवप्रकारिणि ब्रह्मणि च शक्तिभेद उपागंस्यत यदि, नीलमिति तद्विशिष्टद्रव्यमिवाहमिति जीवविशिष्टः परमात्मा प्रत्यै(ष ? प्य)त । न चैवं, न वा जीवपरयोः प्रकारप्रकारिभावोऽपि । अपृथक्सिद्धविशेषणविशेष्यत्वाभावात् । 'आत्मानमन्तरो यमयती'त्यादावन्तर्यामिबुद्धौ जीवत्वस्य तत्संबन्धानवगाहनात् । अहं ब्रह्मेत्यादिसामानाधिकरण्यस्याधुनैव निरूप्यत्वेन ततस्तदसिद्धेः, प्रयोजकानिरूपणाच्च । नहि सहोपलम्भस्थितिनियमो जीवपरयोर्मनसा वा 'यः सर्वज्ञ' इत्याद्यागमेन वा, दण्डपुरुषयोरिव स्वतन्त्रोपलम्भात् । तयोरुपादानोपादेयता च नेत्युक्तम् । अथोपादेयस्य व्याप्यतयोपादानेनापृथक्सिद्धिरिति ब्रह्मव्याप्यतया सर्वस्य तदपृथक्सिद्धिः स्यादिति चेद् । न । आकाशव्याप्यस्य सर्वस्य तत्प्रकारत्वप्रसङ्गात् । तेन सर्वात्मना व्याप्यं तत्प्रकार इति चेद् । न । तस्यैव तद्भावापत्तौ हि तत् सर्वात्मना तेन व्याप्येत तरङ्गादिरिव जलेन, अहिरिव वा रज्ज्वा, जलाकाशादिरिव वाकाशेन। जीवस्य च परस्मात् स्वतो भेदे सति तदनुपपत्तेः । अथोत्पलापृथक्सिद्धगुणद्वारा नीलत्वस्य तत्प्रकारत्ववद् ब्रह्मापृथक्सिद्धजीवोपाध्यचिदंशद्वारा जीवस्य ब्रह्मप्रकारता स्यादिति चेद् । न । नीलत्वस्योत्पलप्रकारत्वासिद्धेः । गुणगुणिनोर्नीलप्रत्ययप्रयोगौ च भिन्ननिमित्तनिबन्धनावित्युक्तं विशिष्टशक्तिनिरूपणे । अपिचैवमचिदंशो हि परमात्मन इव देहादिरूपो जीवस्य प्रकार इति ते मतम् । तथा च स्वप्रकाराचिदंशद्वारा तस्य परमात्मैव प्रकारः किं न स्यात् । यद्युच्येत — परद्वारा भवन् प्रकारः स्वप्रकारिद्वारा तत्प्रकारिण एव भवतीति, तर्हि देहाद्यचिदंशस्य जीवं प्रत्यप्रकारितया तद्द्वारा जीवस्य परमात्मप्रकारत्वासंभवः ॥

---

१. 'त्तव' क. पाठः.

शरीरशरीरिभावेन प्रकारप्रकारित्वभङ्गः।

अथोच्येत — शरीरशरीरिभावेनैव प्रकारप्रकारिता, परस्य च शरीरं जीवः 'यस्यात्मा शरीरमि'ति श्रुतेरिति । तन्न। शरीरशरीरिभावेऽपि लोके प्रकारप्रकारिभावासिद्धौ जीवपरयोरेव तत्कल्पनायोगात् । नहि लोके शरीरमपृथक्सिद्ध्या जीवभेदकमधिगम्यते। अहं मनुष्यः, गौरश्वोऽन्यो वा कर्मभिरात्मा जायत इत्यादिव्यवहारस्य असावहिरिदं रजतमित्यादिवदभेदविभ्रमव्यपाश्रयत्वोपपत्तेः। विवेकिनामपि व्यवहारसमये लोकसामान्यानतिवर्तिनामनादिप्रवृत्तवासनानिमित्तयथागतलौकिकव्यवहारमनुरुन्धानानां भोगतावन्मात्रोपयोगिविभ्रमरूपाहंमनुष्यादिव्यवहाराविरोधात्। अथवा आत्मादिशरीरान्तेऽग्न्ययःपिण्डवदाविद्यकतादात्म्यादेकतापन्ने सम्पिण्डे गृहीतशक्तिकमहमादिपदं विविक्तात्मदर्शिनो यदि लौकिकव्यवहारेऽहं मनुष्यो गच्छामीत्यादौ निष्कृष्टशरीरेऽहं ब्रह्मास्मीत्यादौ निष्कृष्टात्मनि वा लक्षणया प्रयुञ्जीरन्। न तावता शरीरात्मनोरपृथक्सिद्धिर्विवेकिव्यवहारमूला शक्याश्रयितुम्। न चाविवेकिनामपि नाहम्प्रत्ययो देहाद्यविविक्तात्मविषयो विभ्रमः, आत्ममात्रविषयत्वात्। तथा चाहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारः प्रकारप्रकारिभावमुपहरतीति वाच्यं, देहात्मविवादाभावप्रसङ्गात्।

"पिण्डः पृथग् यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः।
तदाहमिति कुत्रैतां संज्ञां राजन्! करोम्यहम्॥"

इति देहविविक्तात्मन्यहंशब्दप्रत्ययायोगस्मरणात्।

"अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः।
अविद्यातरुसम्भूतिबीजमेतद् द्विधा स्थितम्॥"

इत्युक्ताविद्याया एव

"पञ्चभूतात्मके देहे देही मोहतमोवृतः।
अहमेतन्ममेत्युच्चैः कुरुते विमतिर्मतिम्॥"

इति विषयविशेषोपसंहारेणाहंप्रत्ययात्मकत्वस्मरणाच्च। 'ब्राह्मणो यजेते'ति च पारलौकिकात्मसत्तामात्राधिगमाविरोधिदेहतादात्म्याविद्योपादानमेव । न

खल्वात्मा ब्राह्मण इत्यादिप्रकारेण वस्तुस्वरूपोपदेशोऽयमागमः, किन्तु यथासिद्धकारकस्वरूपोपादानेन क्रियाविधिपरः । तत्र यद्यात्मनो ब्राह्मणादिशरीरं प्रकारः, यदि वा अविद्यया तादात्म्यापन्नम्, उभयथापि ब्राह्मणोऽहमित्यभिनिविशमानमधिकारिणमुपाददानस्य विधेरौदासीन्यमेव । किन्तु मनुष्योऽहमिति प्रत्ययस्य स्मृत्यनुमतेऽविद्यात्वे तादृशवेदव्यवहारोऽपि तदाश्रय एवेति न शरीरमात्मनः प्रकारः ।

यदपि 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसी'त्यादि वस्तुनिष्ठं सामानाधिकरण्यमुदाहारि, तदपि न । स्त्र्यादिशब्दैरविद्यया तत्तादात्म्यापन्नात्मोपादानात्, तथारू(पेऽपो) जीवोऽपि परमात्मैवेति त्वं स्त्रीत्यादिसार्वात्म्योपदेशोपपत्तेः । 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' इति तस्य जीवरूपानुप्रवेशश्रवणात् । 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि'ति तादात्म्येन सर्वभाववचनाच्च । नह्यात्मनो जगति प्रवेशो बिले सर्पादेरिवान्तर्नि(ल)यनं, व्यापित्वात् । नापि गगनादेरिव घटादाववच्छेदः, 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यनन्यत्वात् । अत एव न सवितुरिव जलादौ प्रतिबिम्बः, अव्यवधानात् । नापि जीवस्येव देवादिसन्निवेशे शरीरिभावः, तादात्म्याभिनिवेशमन्तरेण तदधीनभोगाभावे तच्छरीरि(त्वऽत्वा)योगात्, किन्तु तादात्म्येनाभिव्यक्तिरिति । व्यपदेशोपाधिकमेव क्रमवचनं, बहु स्यामिति जगद्भावातिरेकेण सर्गानुप्रवेशानिरूपणात् ।

> "नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः ।
> यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोद्यते ॥"

इति चात्मनि तत्तद्व्यवहारस्तच्छरीरादाननिमित्तोऽवगम्यते । शरीरस्य चादानमहंबुद्ध्या तादात्म्याभिमान एव । अन्यादृशस्य कर्ममूलदेहयोगस्यानिरूपणादित्युक्तम् ।

यच्च —

> "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्"

'हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः' इत्यादिदिव्यमङ्गलविग्रहसामानाधिकरण्यमात्मनः श्रूयते, तदपि न शरीरात्मनोः प्रकारप्रकारितामुपसंहरति । अन्यथा-

सिद्धत्वादेव योगयुजो युञ्जानस्य प्रत्यस्तमितभेदे वाङ्मनसागोचरे सत्तामात्रे ब्रह्मणि धारणासंभवात् तदालम्बनाय तत्र तत्र तत्तद्विशेषोपहितं ब्रह्मोपदिश्यमानं स्वेच्छामयदिव्यमङ्गलविग्रहतादात्म्येनैवोपदिश्यते, उपदेश्यबुद्धयनुरोधात् । सर्वस्य हि स्वस्मादन्यस्मिन्नपि मनुष्योऽयमिति तादात्म्यालम्बनैव लौकिकी बुद्धिरनुवर्तते । न च तद्बुद्ध्यनुरोधेन ब्रह्म विग्रहतादात्म्येन धारणाविषयमुपहरतो निगमस्यातत्त्वावेदकता, तात्पर्यविषये धारणाविषयांशे बाधकाभावात् । न खलु शङ्खचक्राद्याकारविकाराङ्कितं शिलापुत्रकमसौ शङ्खी चक्री विष्णुरिति विष्णुमुपदिशन्तो बालेभ्यो वृद्धा विसंवदन्ते । तत् कस्य हेतोः । तादात्म्येन पूजाविषयमात्रोपदेशपरत्वात् । तस्माद् न शरीरात्मभावेन शरी-(रि?र)शब्दस्य शरीरिवृत्त्या तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्यमुख्यत्वम् ।

यदपि 'विश्वं नारायणं देवमि'त्युक्तसामानाधिकरण्यनिर्वाहाय 'तद्विश्वमुपजीवति, पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं', 'सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति धार्यधारकत्वशेषशेषित्वनियाम्यनियामकत्वानि निर्दिश्यन्ते ।

"योऽयं तवागतो देव! समीपं देवतागणः ।
स त्वमेव जगत्स्रष्टर्यतः सर्वगतो भवान् ॥"

"सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ।"

'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः' इत्यादौ स्पष्टमेव व्याप्यव्यापकत्वं सामानाधिकरण्यप्रयोज(कत्वं?कं) स्मर्यते । तानि च शरीरात्मभाव इति तन्निबन्धनमेव चिदचित्सामानाधिकरण्यं परमात्मन इति । तदप्यपेशलं, धार्यत्वादिशरीरलक्षणस्यानन्तरमेव निराकरिष्यमाणत्वात् । निमित्तोपादानतया केवलं परमात्मनि श्रुतिवृत्त्युपपत्तेः, 'विश्वं नारायणमि'ति कारणरूपोपादाने चोपादानोपादेयतादात्म्यादेव सामानाधिकरण्योपपत्तेः। न चान्तर्बहिर्व्याप्तिरतादात्म्ये संभवति । न च सर्वगतत्वमात्रमभेदवृत्तिसामानाधिकरण्यप्रयोजकम् , आकाशादावदर्शनात् । न च स त्वमेव स एवाहमिति च सामानाधिकरण्यं स्वरूपाभेदमनपेक्ष्याञ्जसमवकल्पते । तच्छरीरकस्त्वं, तदात्मकोऽहमिति लक्षणायामप्यवधारणानाञ्जस्यात् । नापि चिदचित्प्रपञ्चो ब्रह्मणो मुख्यं शरीरमित्युपपत्तिमत् ॥

जगतो ब्रह्मशरीरत्वनिरासः ।

यत्तावदुक्तं — यावत्सत्त्वं स्वव्याप्त्या नियाम्यत्वेनाव्यक्तादिविशेषान्तं जगदात्मनः शरीरमिति, तदसत् । गर्भदासादौ तथानियमनयोग्येऽतिचारात् । सत्यकामस्य सत्यसङ्कल्पस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्यत्र तत्र सत एव सङ्कल्पमात्रेण नियमनोपपत्तौ राजादिवदात्मना नियाम्यव्याप्त्यनपेक्षणाच्च । 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामि'ति तस्यानुप्रवेशेन व्याप्त्या जगन्नियमनं श्रूयत इति चेद् । न । 'स मानसीन आत्मा जनानामि'ति वाक्यशेषेणान्तः प्रविश्य शासितुर्मानसीनत्वविशेषणाद्, जीवरूपापन्नस्यैव तस्य व्याप्त्या नियन्तृतापरत्वात् । नहि योऽ'प्राणोऽमनाश्शुभ्रस्तस्य परमात्मनो वाङ्मनसाविषयस्य मानसीनत्वमाञ्जसम् । ननु च जीवस्याप्यन्तः प्रविश्य नियन्ता शास्त्रेण शिष्यते 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति' इति, प्रतिपर्यायं च 'यं पृथिवी न वेद', 'यमापो न विदुरि'ति तत्तदभिमानिजीवव्यावृत्त्यैवान्तर्यामिणो नियन्तृत्वाभिधानाद् 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानामि'ति च तदेकार्थं युक्तमिति चेत् । सत्यं, जीवव्यावृत्तरूपः परमात्मान्तर्यामी प्रतिपादितो न तु स्वव्याप्त्या नियन्ता, तद्व्यावृत्तरूपेण सर्वात्मना तद्व्याप्त्यसम्भवात् । सत्यसङ्कल्पस्य नियन्तृत्वाय तदनपेक्षत्वाच्चेत्युक्तम् । नह्यत्र 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर' इत्यन्तर्बहिर्भावेन व्याप्त्यभिधानमात्रेण तस्य नियमनहेतुत्वमपि कल्प्यं, मानाभावात् । अन्यथा पृथिव्याद्यवेदनस्यापि तथात्वापातात् । 'यः पृथिवीमन्तरो यमयती'ति नियमनसान्नियोगेनान्तरत्वश्रवणेऽपि तादर्थ्येन सर्वात्मना व्याप्त्यनभिधानात् । न चान्तरशब्द एवैवमर्थकः । न चापेक्ष्यस्याक्षेपो युक्तः । तदयमर्थः — जीववद् न नियाम्यशरीरैकतापत्त्या व्याप्त्या नियच्छति परमात्मा, किं तर्हि, पृथग्भूतोऽन्तर इति । अन्यथानवयवजीवं प्रत्यन्तरत्वासम्भवात् । नियाम्यतादात्म्याभिमानशून्यस्य नियन्तृत्वं वास्यादौ तक्षादेः शरीरसापेक्षं दृष्टम् । तदिदं तस्य शरीरयोगे सत्येव, नियमनशक्त्याविर्भावात् । परमेश्वरस्य तु नित्याविर्भूतसर्वशक्तितया न शरीरान्तरापेक्षेत्युच्यते । 'यस्य पृथिवी शरीरमि'ति विविक्तवस्तुनियमनेऽप्यात्मनो न शरीरान्तरापेक्षेत्यर्थः । तस्य नियाम्यान्तर्बहिर्भावस्त-

दवेद्यत्वमित्यैश्वर्यमात्रमुपवर्ण्यते, न नियमनोपयोगितया । 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानामि'ति परमात्मपरत्वेऽप्युक्ताभिप्रायमेव व्याख्येयम् ।

एतेन व्याप्त्या धार्यत्वमपि निरस्तम् । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इति धार्यव्याप्त्यनपेक्षया प्रशासनमात्रेण धार्यत्वावगमात् , स्वरूपसत्त्वेऽपि व्याप्तेर्धारणाप्रयोजकत्वात् ॥

शेषतया जगतो ब्रह्मशरीरत्वनिरासः ।

यत्तु तच्छेषत्वेन तच्छरीरत्वमिति । तन्न । शेषिणं प्रत्यकिञ्चित्करस्या-शेषत्वात् । न च किञ्चिदपि जगत् परमेश्वरस्य किञ्चित् करोति । न तावत् भोगम् , अपहतपाप्मन आप्तकामस्य तदसम्भवाद् 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति श्रुतेः । नापि क्रीडानिर्वृतिः प्रयोजनम् ,

"अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी ।
मोदते भगवान् भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥"

इत्यादिस्मृतेरिति वाच्यम् । स्वसिद्धनित्यनिरतिशयानन्दस्वभावस्याप्तकामस्य परनिमित्तप्रयोजनलेशस्याप्यसम्भवात् । यथा हि श्रूयते —

"क्रीडार्थं सृष्टिरित्यन्ये भोगार्थमिति चापरे ।
देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥"

इति । स्मृतिरपि प्रयोजननिरपेक्षमेव पांसुगृहनिर्माणादौ बाल इव विश्वसर्गादौ प्रवर्तते स्वभावादेव प्राणिकर्मापेक्षया परमेश्वर इत्येवंपरा । अत एव —

"क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय"

इति स्वप्रयोजनाभावाभिप्रायेण चेष्टाशब्दः प्रयुज्यते । मोदत इति च निष्प्रयोजने महायासे बुद्धिपूर्वकारिणो न प्रवृत्तिर्युक्तेति शङ्का व्यावर्त्यते लीलैव तत्प्रवृत्तिर्नायासकरीति । तथा च सूत्रं 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' (ब्र० २. १. ३३) इति ।

प्रयोजनानुद्देशेन स्वच्छन्दव्यापारो लीला । सा च पराधीनेषु नान्तरीयकनियमनावसादनिवृत्तिफला । बाल इव परमात्मनि सा निष्फलेति दर्शयितुं लीलाकैवल्यमित्युक्तम् ॥

परोक्तशेषलक्षणखण्डनम् ।

अत एव परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपं, स शेषः, परः शेषीति परकीयं शेषलक्षणं प्रत्युक्तम् । ब्रह्मणि निरस्तनिखिलदोषभावस्वरसे निसर्गसिद्धनिरतिशयानन्तकल्याणगुणपरिपूर्णमहोदधौ जगदाधेयातिशयाभावात् । अपिच परगतेति व्यर्थं, शेषिण उद्देश्यस्य स्वस्मिन्नतिशयाधानेच्छयोपादेयत्वाभावेन तत एव व्यावृत्तेः । अथोच्येत — कर्ता फलीत्यवस्थाभेदेनोपादेयतापि स्यादिति, तर्हि तदवस्थाभेदेन शेषशेषिभावोऽपीति तद्व्यावृत्तिरयुक्ता । अपिच यद्यतिशयो धर्ममात्रं, दुःखभयाद्याधायकाहिकण्टकादौ दुःख्यादिशेषत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तथा लोकव्यवहाराभावात् । तस्येदं प्रतिकूलमिति च वस्तुस्वरूपमतिरिच्य प्रातिकूल्यांशसम्बन्धमात्रव्यवहारात् । अथ प्रतिकूलेतरधर्मोऽतिशयः, सुखाद्याधायकचन्द्रादावतिप्रसङ्गः, उपेक्षातिशयाधायिनि तृणादावुपेक्षकं प्रति शेषत्वापत्तिश्च । न चोपादेयत्वविशेषणेन तद्व्यावृत्तिः, इह साधनत्वेन ग्रहणातिरिक्तोपादेयत्वासम्भवात् । अपिच प्रस्तरप्रहरणादेस्तदेशषत्वापत्तिः, यातनाशरीरे दुःखहेतौ तच्छरीरिणं प्रत्यशेषत्वापत्तिश्च । अत एव सोऽनुकूलधर्म इति निरस्तम् । न च दुःखजननेन पुरुषानुकूलपापक्षयरूपातिशयाधायकत्वाद् यातनाशरीरस्योपपन्नं शेषत्वमिति वाच्यम् । अहिकण्टकादावप्युक्तगतिसम्भवेनातिप्रसङ्गात् । अपिचेच्छयेति व्यर्थम् । इच्छाविषयत्वलभ्यप्रयोजनभावस्यानुकूलत्वविवक्षयैवाहिकण्टकादिव्यावृत्तिफलया लाभात् । अथानुकूलधर्मस्यैव साक्षादिच्छाविषयत्वेन परमप्रयोजनत्वविवक्षया तदुपादीयेत, किं पुनस्तद्विवक्षाप्रयोजनम् । स्वातिशयाधायिनि भृत्यादावव्याप्तिनिवृत्तिरिति चेद् । न । भृत्यस्य स्वबुद्ध्या स्वातिशयोद्देशपर्यवसानेऽपि तज्ज्ञबुद्ध्या सातिशयस्यैव तस्य परगतातिशयाधानायोपादेयत्वसत्त्वादव्याप्त्यभावात् । अज्ञचेतनस्येश्वरशेषत्वेऽपि तत्त्वज्ञबुद्ध्यैव तत्परिकरत्वेनोपादेयत्वस्य वक्तव्यत्वात् । उपादेयत्वोपादानमप्यधिकं, परगतातिशयाधायकस्यैव तदवस्थस्य तं प्रति शेषत्वोपपत्तेः । एवकारश्चायुक्तः । उपादेयत्वमेव नानुपादेयत्वमित्यर्थविवक्षायां कदाचन भृत्यस्य भृत्यतोत्तीर्णावस्थासम्भवेऽशेषत्वापत्तेः । उपादेयत्वमस्त्येव न नास्तीति विवक्षायां स्वामिनोऽपि गर्भदासं प्रति शेषत्वप्रसङ्गात् । अत एव तदवस्थः शेषो नातद-

वस्थ इति विवक्षया तदुपादानम् । तथाच स्वाम्यपि तदवस्थस्तं प्रति शेष एवेति चेत्, हन्तैवं सदैव विश्वगतसर्गक्षेमाद्यतिशयाधानेच्छयोपादेयताव-स्थेश्वरस्य सदैव विश्वं प्रति शेषत्वप्रसङ्गः । लीलारसातिशयहेतुतया तस्यापि शेषो विश्वमित्यव्यवस्था शेषशेषिभावस्य प्राप्ता । एतेन परातिशय एव यस्य परमं प्रयोजनं, स परं प्रति शेष इति तल्लक्षणनिष्कर्षोऽप्यपास्तः । ईश्वरस्य विश्वसर्गाद्यतिशयैकप्रयोजनत्वात् । यथाहुर्योगाः — 'तस्य स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनमि'ति ।

अपिच न चेतनस्य परातिशयः परमं प्रयोजनमिति युक्तम् । 'आ-त्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति श्रुतेः ॥

आत्मनस्तुकामायेतिश्रुत्यर्थः ।

यत्तु — नात्रात्मार्थतया सर्वं प्रियमुच्यते । तथा सति स्वकामाय तदे-वोपादेयं स्यादित्यतः आत्मा द्रष्टव्य इति न सङ्गच्छेत । नहि यस्मादात्मन इष्टसम्पत्तये पत्यादि सर्वं प्रियं भवति तस्मात् तत् परित्यज्य केवलमात्मस्व-रूपमन्वेषितव्यमिति सङ्गच्छते, प्रियस्यैवोपादेयत्वात् । तदयमर्थः — न पत्यादि स्वप्रयोजनायाहमस्य प्रियं स्यामिति प्रियं भवति । अपि त्वात्मनः कामाय परमात्मनः स्वाराधकप्रियप्रतिलम्भनरूपेष्टनिर्वृत्तये । परमात्मैव तत्त-त्कर्मानुगुणं तत्तद्वस्तुगतं प्रियत्वमापादयति । न तु स्वरूपेण प्रियमप्रियं वा किञ्चिदिति फलितोऽर्थः । एवञ्च यः स्वयं निरतिशयानन्दः सन्नन्येषा-मपि प्रियत्वलेशास्पदत्वमापादयति स प्रियतमः परमात्मैव द्रष्टव्य इति सङ्ग-च्छत इति । तदसारं, तत्तत्कर्मानुगुणमप्रियत्वमप्यापादयतीति तस्य निर-तिशयाप्रियत्वेन द्वेष्यत्वप्रसङ्गात् । तस्माद् यादर्थ्येन सर्वं प्रियं भवति, स निर-तिशयप्रिय आत्मान्वेष्टव्य इत्येव सङ्गततरं, शब्दवृत्तिस्वारस्यार्जवोपपत्तेः । नह्यात्मा न प्रियतमः, येनान्योज्झ नान्विष्येत । प्रियतमस्तु सः, 'तदेतत् प्रेय' इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । अन्यथा कथमात्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवति, नान्यस्य कामाय । एवञ्च 'न वा अरे पत्युः कामाये'त्यादेरवबोधनीयमैत्रेयी-प्रसिद्धार्थानुवादपरत्वं वैशब्दसूचितमुपपन्नम् । आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवतीति स्वसाक्षिकमपि बोध्याप्रसिद्धं प्रथम मा वोचमिति ह्यात्मनस्तु

कामाय पतिः प्रियो भवतीति ब्रुवन् कथमत्यन्ताप्रसिद्धं मैत्रेय्याः परमात्मायत्तं पत्यादिप्रियत्वं[1] प्रसिद्धवदाचक्षीत । तद्बोधपरत्वे चास्य वाक्यं भिद्येत । आत्मार्थतया प्रियत्वमन्यस्यात्मनः प्रियतमत्व च सर्वसिद्धमनूद्यात्मश्रवणादिविधौ च न स दोषः । न चैवं भोक्त्रात्ममः प्रक्रमोऽन्यस्य द्रष्टव्यत्वमिति विषयभेदः, प्रक्रमेऽप्यात्मशब्दस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वे तस्य कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यसंबन्धादिति वाच्यम् । ब्रह्मात्माभेदस्य विवक्षितत्वात् । तथाच सूत्रम्— 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' (ब्र० १. ४. २२) इति । तस्मादात्मार्थमेव प्रयोजनं युक्तम् । गुरुतरदयास्नेहनिभृतानामपि गुरुपित्रादीनामात्मदुःखनिवृत्त्यतिशयाधानेच्छयैव शिष्यसुतादिदुःखनिवृत्तौ प्रयत्नः, कृपालोः स्निग्धस्य च परदुःखेन दुःखितादर्शनात्। परदुःखादुःखिनं हि निर्दयमस्निग्धं च कर्कशमाचक्षते । तथाच तान्त्रिकाभियुक्तवचनं —

> "मत्पापक्षपणाय योजयसि चेद् घोरेण दण्डेन मां
> रङ्गाधीश्वर! केवलाघकरणाद् दुःखं महत् स्यान्मम ।
> तद् दृष्ट्वा भवतोऽपि दुःखमतुलं घोरं दयालो! भवेत्
> तस्मात् तेऽपि सुखाय मत्कृतमिदं सर्वं त्वया क्षम्यताम् ॥"

इति । तस्मादात्मशेषतयैव सेश्वरं विश्वमुपादेयमिति न जगद् ईश्वरस्य शेषः । एतेन स्वव्याप्त्या नियन्तृत्वादिशरीरि[2]त्वमपि व्याख्यातम् । तस्माद् न जगदीश्वरयोः शरीरशरीरिता ॥

अनेनजीवेनेतिश्रुत्यर्थः ।

'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये'ति नेयं तृतीया कर्त्रर्था, येन जीवशरीरकेण मयेति व्याक्रियेत । तथा सत्यनन्वयात् । न तावद् व्याकरवाणीति संबन्धः, तिङभिहिते कर्तर्यनभिहिताधिकारविहिततृतीयानुपपत्तेः । नाप्यनुप्रविश्येति संबन्धः, कृदभिहिते कर्तरि तदनुपपत्तेः । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वः स्मरणात् स्थानिवच्चादेशः । नन्वत एवार्थभेदानुशासनादनभिहितः कर्तेति

---

१. 'त्वं सि' ख. पाठः. २. 'र' क. पाठः.

चेद्, एवं तर्हि 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' (३. ४. ७०) इति च 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' (३. ३. १६३) इति च कृत्या भावकर्मणोर्विध्यादौ चानुशिष्यन्ते। तत्र यदि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति विधिः प्रतीयेत, न कर्म, ततश्चानभिहिते कर्मणि द्वितीया स्यात्, स्वाध्यायमध्येतव्यमिति। अथ कर्म प्रतीयेत, विधौ तर्हि यत्नः स्यात्। तत्र वाचकरूपभेदाभावेऽपि यदि कृत्यानामनुशासनादुभयार्थता, किम्पुनरिह कृदिति च क्त्वेति च वाचकरूपभेदे सति तदुभयार्थता नेष्यते। अथ विध्युपाधितया कृत्येषु भावकर्मणोरर्थप्राप्तेस्तादर्थ्यमुपचर्येत, तर्हीहापि क्रियापूर्वकालत्वोपाधितयैव समानस्य कर्तुरर्थप्राप्तिरुपगम्यताम्। यद्येवं साक्षादनभिधानादिह कर्तरि तृतीया स्यात्, तत एवान्यत्र कर्मणि द्वितीया कस्मान्न भवति। अथासन आस्ते, प्रासादे प्रसीदतीति ल्युडाद्यभिहितेऽप्यधिकरणे सप्तमी दृश्यते। किमङ्ग पुनरनभिहिते कर्तरि तृतीया। अतिप्रसङ्गे पुनरप्रयोग एव शरणमिति चेत्। न। साधनादिभेदेन ल्युडादिप्रकृत्यन्तर्गतक्रियान्यत्वादाख्यातक्रियायास्तदधिकरणेऽनभिहित एव सप्तमी स्यात्। अप्रयोगस्तु द्वितीयाया इव कर्मण्यर्थप्राप्ते कर्तर्यपि तृतीयाया न विशिष्यते। प्रकृतस्तु प्रयोगो नानन्यथासिद्धः। अपि चाहमिमा अनुप्रविश्य व्याकरवाणीति संबन्धेऽनभिहिते[2] प्रवेशकर्तर्यर्थलभ्ये तृतीयानुपपत्तिः[3]। न खल्वहं मयौदनं भुक्त्वा ग्रामं व्रजामीति साधुः प्रयोगः। तत् कस्य हेतोः, भोजनकर्तुरार्थिकत्वात्। अनेनेति चायुक्तम्, आत्मनि पराग्वचनानुपपत्तेः। अयमहमस्मीत्यादाविव कथञ्चिदुपपत्तावपि तदानर्थक्याद्, जीवद्वारकनानाप्रकारानुसन्धानस्यात्मनि व्याकरणानुपयोगित्वात्। अथापि जीवविषयैव तृतीया कर्त्रर्था स्यात्। न स्यात्, नामरूपव्याकरणस्य परमात्मकर्तृकत्वात्। अनुप्रवेशस्य च तत्समानकर्तृकत्वावगमात्। अत एव प्रयोज्यकर्तरि तृतीयेति निरस्तं, जीवस्य साक्षान्नामादिव्याकर्तृत्वासंभवात्। अनुप्रविश्य व्याकरवाणीति प्रयोजकव्यापारलक्षणाप्रसङ्गाच्च। नापि करणार्था। न खलु तक्ष्णो वास्यादिवदीश्वरस्य व्याकरणे करणं जीवः, सङ्कल्पमात्रकारित्वात्। न च विविधविचित्रत्रसस्थिरसन्निवेशनामरूपव्याकरणे जीवकर्मसा-

---

१. 'ध आस', २. 'तेऽपि क', ३. 'त्तिः ख. पाठः.

पेक्षत्वाद् 'अनेन जीवेने'ति हेतुतृतीयेति युक्तम्, अन्यदीयहेतुतोपचारेण लाक्षणिकत्वापत्तेः । नापि सहयोगार्था, जीवस्य नामादिव्याकरणे तुल्ययोगित्वाभावात् । तत्र

"सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी"

इत्यादिवदप्रयोजनमेव सहवचनं स्यात् । तस्मादित्थंभावे तृतीया । तत्र चानुप्रवेशेन स्वयमेव जीवः सम्पद्यत इत्यात्मनेत्युच्यते । तद्रूपस्य सङ्कल्पेन बुद्धिसन्निहितत्वादनेनेत्युक्तिः । न चैवं प्राक् सृष्टेर्जीवाभावप्रसङ्गः, अनादित्वात् । नहीह प्रलयावसानसमया सृष्टिर्विवक्षिता, 'तम आसीत् । तमसा गूढमग्रे प्रकेतमि'त्यादाविव

"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥"

इति स्मृत्यनुवर्णितप्रलयोपक्रमाप्रतिपत्तेः, यतः सृष्ट्वा जगदनुप्रविश्य जीवभावे तस्य प्रागसत्त्वं शङ्क्येत, किं तर्हि निर्विशेषाद्वितीयात्मतत्त्वं कथं नाम नैसर्गिकनानात्वदृष्टिरयं बोध्येतेतीदंप्रथममिव स्वर्गं कृत्वा ब्रवीति—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्यादि, निर्विशेषोपादनात् । अग्रे चेदं वक्ष्यते । अस्यां च विवक्षायां यदि जीवस्येदमादित्वमाहार्येत, न कश्चिद् दोषः । एवं जीवभावेनानुप्रवेशो यद्यपीश्वरस्य न जगन्नामरूपव्याकरणशक्तिनिर्वाहकतयोच्यते, निसर्गनिरूढशक्तित्वात्, 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकीति' श्रुतेः । तथापि भोक्तृभावे भोगार्थनामादिव्याकरणं विफलं मा शङ्कीति तदभिधानमर्थवदेव । एवञ्च 'तदनुप्रविश्य, सच्च त्यच्चाभवदि'ति जीवभावापत्त्या तादात्म्यपरं, न तु नियमनार्थानुप्रवेशेन तच्छरीरकत्वपरमिति व्याख्यातम् ॥

शरीरश्रुत्यन्यथासिद्धिः ।

न च श्रुत्यादौ शरीरव्यपदेशमात्रेण जगद् आत्मनो मुख्यं शरीरं, 'तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम्' 'अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरमि'त्यादावपि प्रसङ्गात् । गौणस्तु व्यपदेशः, परमात्मना व्याप्तत्वे सति नियाम्यत्वादेव । मुख्ये तु शरीरभावे भोगायतनत्वं तादात्म्याभिमानश्च प्रयोजकः । न चैवमपि शरीरत्वो-

पचारस्य फलं विमृश्यमानं शरीरशरीरिभावनिबन्धनविशिष्टाभेदपरसामानाधिकरण्यसिद्धिरेव, फलान्तराभावादिति वाच्यम् । जगन्नियन्तुर्नियाम्यातिरिक्तशरीरानपेक्षत्वसिद्धिफलस्योक्तत्वात् ।

हिरण्यश्मश्रुकेशादिशरीरः परमेश्वरः ।
उदितः सर्वपाप्मभ्यश्छान्दोग्ये यद्यपि श्रुतः ॥
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षमिति चान्यत्र स श्रुतः ॥
तथापि तादृशं सन्तमुपासीतेति नेष्यते ।
ईश्वरं तादृशाकारमुपासीतेति चोद्यते ॥
एकस्य न द्विर्व्यापारो वाक्यस्यैवं प्रसज्यते ।
नेतुर्मायामयं देहं साधकानुग्रहोन्मुखम् ॥
साक्षाद्भवन्तं निध्यानविपाकेनाह भाष्यकृत् ।
ईशोऽनभिनिविष्टात्मा मायाविष्कृतवर्ष्मणि ॥
नैति प्रियादिसंस्पर्शमशरीरपदोदितम् ।
अभोगसाधने मायामूर्छनाभाविते घने ॥
सन्निवेशविशेषेण शरीरव्यपदेशनम् ।
माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ! ॥
सर्वभूतगुणैर्युक्तमित्यार्षमपि दर्शनम् ॥

अथवा —

हिरण्यश्मश्रुकेशादिसूर्यदेहोपलक्षितः ।
परमात्मेह पाप्मभ्य उदितः समुपास्यते ॥
सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
इति जैवशरीरेण सर्वात्मेशो हि वर्ण्यते ॥

एवं सत्यशरीरश्रुतिरपि न सङ्कोचनीया । प्रज्ञानघनशब्दोऽपि ज्ञानैकरसतामाचष्टे, घनशब्दस्य नैरन्तर्यपरत्वाद्, निरवयवात्मन्यवयवमूर्छनारूपमूर्तिपरत्वानुपपत्तेः । 'न प्रज्ञानघनमि'ति प्रतिषेधाच्च । अपिच जीववदेव शरीरित्वे परमात्मनः प्रियादिसंश्लेषप्रसङ्गः । तादात्म्यानभिमाने च गौणमेव

शरीरित्वम्। अवान्तरमुक्तानां स्वच्छन्दशरीराणामपि मात्रया प्रियादिसम्बन्धापरिहाराद्, ऐश्वर्यन्यूनत्वपारतन्त्र्यादिनिमित्तदुःखस्य दुर्निवारत्वात्। एवं सति 'आत्तो वै सशरीरः' इत्यादिकर्मनिर्मितशरीर इति नाधिकावापेन सङ्कोचनीयम्। तस्माद्

मुक्तोऽप्युपासनाकर्मनिर्मितानेकविग्रहः।
न प्रियाप्रियसंस्पर्शमतिवर्तितुमर्हति॥

ब्रह्मणोऽशरीरत्वानुमानम्।

प्रयोगश्च — परमात्मा न स्वविशेष्यकाहंभावगृहीतशरीरविशिष्टप्रमाविषयः, स्ववृत्त्यवच्छिन्नभोगशून्यत्वाद्, वाय्वभ्रादिवत्। देवदत्तो देवदत्तेतरशरीरित्वानाधिकरणचेतनान्यः, चेतनत्वाद् यज्ञदत्तवदिति॥

जीवांशत्वान्यथासिद्धिः।

अत एव न जीवपरयोरंशांशितापि, शरीरशरीरिभावादिनिरासेनाविशिष्टैकदेशत्वाद्, अनवयवावयवित्वाच्च। अंशत्वव्यपदेशश्च जीवेषु परमात्मन एवौपाधिकखिल्यभावेनानेकत्वे सति तदेकदेशत्वोपचारात्, स्फुलिङ्गेष्वग्निकणत्वव्यपदेशवत्। 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति दर्शनात्। न खलु विषयवृत्त्युपाधिकखिल्यभावादृते सत्तातावन्मात्रस्वरूपानन्दस्य मात्रालेशो नाम भवति। 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति च विश्वविवर्तस्येयत्तापरिमितस्य स्वाधिष्ठानखिलीकारनान्तरीयकात्मलाभतया व्यपदेशमात्रम्, उक्तगत्या वास्तवतदेकदेशत्वानुपपत्तेः।

तदेवं प्रकारप्रकारितया जीवपरयोरितरेतराविशिष्टपृथगर्थवृत्ततत्त्वमादिपदसामानाधिकरण्यं जीवपरस्वरूपा[1]भेदपरमेव युक्तमिति॥

जीवपराभेदे तत्प्रकरणादिविरोधोद्धारः।

यत्त्वत्र तत्प्रकरणादिविरोध इति। तन्न। नह्यत्र प्रकरणे जीवस्वरू-

---

1. 'वपरस्व' ख. पाठः.

पाभेदविरोधिब्रह्मरूपं प्रतिपिपादयिषितं, प्रकरण्यात्माभेदविरोधिपरत्वानुपपत्तेः । पदार्थौ हि जगत्कारणतया संसारितया च तत्र तत्र मङ्गलामङ्गलगुणाभ्यामुपवर्ण्येते । तच्च प्रधानभूतवाक्यार्थाविरोधेन नेयम् । अङ्गिविरोधेनाङ्गवृत्त्यनुपपत्तेः । कारणरूपोपन्यासश्च तदविघातायैव । अन्यथाद्वितीयस्वरूपाभेदबोधनानुपपत्तेः । अत एव न प्रकरणान्तरविरोधोऽपि । न च स्ववाक्ये किञ्चिद् विरुध्यते, विरुद्धविभक्तिसमभिव्याहाराभावात् । अर्थविरोध इति चेत्, कस्य नु भोः । पदानां हि यथास्वमर्थौ न विरुध्यते । वाक्यार्थोऽभेदो विरुध्यत इति चेत्, कथं नु । पदार्थयोर्विरुद्धविशेषणत्वादिति चेत् । कुतः पुनरिदमधिगतं भवता । आगमादिति चेत् । किमिदं प्रमत्तगीतं 'तत्त्वमसी'ति । तथाप्युपपत्तिरनुसर्तव्येति चेद्, ननूभयथोपपत्तिः संभवति । दृश्यते ह्येक एवाकारो ह्रस्वो दीर्घश्चोदात्तोऽनुदात्तश्च । एकमेवाकाशं तारशब्दसमवायि मन्द्रशब्दसमवायि च । संयोगी चासंयोगी चैको वृक्षः । दृश्यते च विरुद्धविशेषणानां भेदो दहनतुहिनादेः ॥

विरोधविवेचनम् ।

आत्यन्तिको विशेषणविरोधो विशेष्यभेदप्रयोजक इति चेत्, कोऽयमात्यन्तिकविरोधो विशेषणानाम् । एकतरावच्छेदाधिगते धर्मिणि तदैवेतरस्य तदवच्छेदानुभवाहेतुत्वं श्यामरक्तस्नानानुलेपनतदेतद्देशादीनामपीति श्यामरक्तस्नातानुलिप्तादिभेदापत्तिः इतरेतराश्रयाभेदधीविरोधिधीविषयत्वमितरेतरस्य विरोध इति चेत् । न । धीविरोधस्य विषयविरोधाधीनत्वेनान्योन्याश्रयत्वात् । अनुमितिव्यभिचारधियोरिव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकताविरोधो धियां विषयविरोधानपेक्षो विज्ञायतइति चेत् । न । तादृशविरोधस्य सिद्धानुमित्योरिव स्वविषयाश्रयभेदाप्रयोजकत्वात् । सिसाधयिषायां सिद्धेरप्रतिबन्धकतापीति चेद्, अन्यत्रापि दोषे तदभेदधीसंभवेन सर्वथा विरोधाभावात्, तमःप्रकाशाद्यविरोधप्रसङ्गाच्च । य एव तमस्वी स एवेदानीं प्रकाशवानिति तदाश्रयाभेदधियस्तमआदिधियानिवृत्तेरप्रतिबन्धाच्च । यदि चान्यान्यविशिष्टरूपेणेतरेतराश्रयाभेदधीत्यादि विवक्ष्येत, पूर्वदोषानुवृत्तिः । नीलत्वोत्पलत्वादीनामपीतरेतरविशिष्टाभेदधीवि-

रोधिधीविषयतयातिप्रसङ्गश्च । अत एव नैकावच्छेद्यरूपेण तद्धर्मिणोऽनवच्छेदकत्वमन्यस्य विरोधः, श्यामरक्तादिसाधारण्येनातिप्रसङ्गात् । गोत्वद्रव्यत्वादेरप्येवं विरोधप्रसङ्गः, व्यञ्जकसंस्थानभेदात्मरूपभेदेनैव तयोरप्यवच्छेदकत्वात्, सत्तामात्रेण च गोत्वाश्वत्वाद्यवच्छेद्यस्याप्येकत्वात् । अथ नैकरूपो विरोधः । धर्माधर्मादीनां तावत् परस्परानात्मकत्वं, स्थितिगत्यादीनामसहभावनियमः । अध्यस्ताधिष्ठानतत्त्वयोः सहानुपलम्भनियमः । ज्ञानाज्ञानादीनामुपमर्द्योपमर्दकता । गोत्वाश्वत्वादीनां भिन्नाश्रयतानियमः, सामानाधिकरण्याभावनियमो वा, परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यनियमो वा, केषाञ्चित् प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभाव इतीति चेत् । कीदृशः पुनरिह तत्त्वम्पदार्थविशेषणविरोधः, यतः स्वरूपाभेदो न वाक्यार्थः । परस्पराश्रयभेदनियतत्वादिरिति चेत् । न । तत्र तस्याधिगमोपायाभावेनासिद्धेः । विशेषणविरोधतदाश्रयभेदयोरितरेतराधीनसिद्धावन्योन्याश्रयात् । नहि तत्त्वमादिबोधनीयाभेदवस्तुस्वरूपभेदः स्वसाक्षिकोऽनुभूयते । यः पुनरहमित्यहङ्कारोपश्लिष्टरूपेण व्यावृत्तस्वभावोऽध्यक्ष्यते, यश्चेश्वररूपेण कथञ्चिद् व्यावृत्तस्वभावः श्रूयते, तद्रूपाभेदो न वाक्यार्थः । किन्तु सत्तामात्रेण वस्तुस्वरूपाभेदः । न च तत्र धर्मविरोधः शक्योऽधिगन्तुम् । न च विरुद्धधर्मवत्त्वमनधिगम्य वाक्यार्थो वस्तुस्वरूपाभेदोऽनधिगन्तुं शक्यः । न चाहमित्येवात्मनो रूपं, येन तद्रूपविवेकेन भेदोऽधिगम्येत । अहङ्कारातिरेकश्चात्मनो वक्ष्यते ।

अथ स्वभावविशेष एव विशेषणानां विरोधो नाम, अस्तु तावदेवम् । तथापि सोऽयमित्यादौ कालभेदसमाहितविरोधतत्तेदन्ताविशिष्टाभेदप्रत्ययमुपयतस्तव तत्त्वमादावपि कथञ्चिदवच्छेदकभेदेन विशेषणविरोधसमाधाने विशिष्टाभेदप्रत्ययाविघातात् । नित्यसमुदाचरत्स्वभावसार्वज्ञ्यादिकल्याणगुणमयेऽपि ब्रह्मणि तद्विपरीतगुणस्याप्यवच्छेदभेदेनानादिसिद्धत्वेनापर्यनुयोज्यत्वात् ॥

श्रीरामादीनां जीववैलक्षण्यम् ।

अपिच ब्रह्मणः सत्यसङ्कल्पत्वादेव जीवभावापत्तिरुपपद्यते । उपा-

ल्यायते हि कुतोऽपि हेतोरीश्वरस्यैव मानुषत्वाज्ञत्वादिसंकल्पनेन[1] तथैव श्रीरामादिरूपेणाविर्भावः

"कथं देवगणश्रेष्ठं नात्मानमवबुध्यसे"

इति तदज्ञानानुवादिदेववचनात् ।

"आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्"

इति तदीयवचनाच्च । न चायमप्यन्यतमो जीव एव,

"भवान् नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः"

इत्यारभ्य

"सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः !"

इत्यन्ततद्विषयब्रह्मवचनानाञ्जस्यप्रसङ्गात् ।

"एतत्तदुक्तमव्यक्तमक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
वेदानां परमं गुह्यं सौम्य ! रामः परन्तप ! ॥"

इति दर्शनाच्च । असाधनाधीनातिशयितज्ञानशक्त्याद्याविर्भावातिशयेन स्वच्छन्दोपात्तलीलादिग्रहयोगितया च तस्य संसारिभ्यो विशेष उपपद्यते । श्रूयते च ब्रह्मणः स्वसङ्कल्पनिबन्धनो जीवभावः 'सेयं देवतैक्षत' 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति' । इत्थंभावे च तृतीयेत्युक्तम् । किमेवं कर्माविद्यावृतसर्वज्ञत्वादिगुणको जीवः शास्त्रीयेण विज्ञानेन तद्गुणकं ब्रह्मैव सम्पद्यत इति जगत्कारणमप्यस्तु । किञ्चातः, जगज्जन्मादिकारणत्वं मुक्तस्यापीति न ब्रह्मलक्षणं स्यात् । न, सुप्तादेरिव ब्रह्मसम्पन्नस्य मात्रयापि पृथग्भावाभावात् । ब्रह्मोपदेशेन श्रीरामस्येव श्रुत्युपदेशेन जीवस्य ब्रह्मभावपर्यवसानात् । उपासकानां तु सत्येव मात्रयाविद्यावरणेऽपहतपाप्मनामाविर्भूतज्ञानादिगुणानामवान्तरमुक्तानां ब्रह्मलोके जगद्व्यापारवर्जमीश्वरेण भोगमात्रसाम्यमिष्यते, परममुक्तानां 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति ब्रह्मभावापत्तिश्रवणात् । वस्तुतस्तु यद्यपि कारणात्मनः सर्वज्ञादिरूपस्य जीवभावानुप्रवेशो गम्यते, तथाप्यात्मनेति विशेषणादुभयानुगताभिदुरस्वरूपेऽनादिसिद्धाविद्यानिबन्धनो जीवेश्वरविभागो व्यवस्थितसर्वज्ञत्वकिञ्चिद्ज्ञत्वाद्यनुबन्धश्च । तान्त्रिकस्यापि ह्यव्यपदेश्यपरमात्मातिरेकस्वरूपाचिच्छक्त्युपाधिककारणब्रह्मैकान्तिकं सर्वज्ञत्वादि

1. 'दिक' ख. पाठः.

सम्प्रतिपन्नम् । जीवस्यापि कर्माविद्याद्युपाधिनिबन्धनमेव किञ्चिज्ज्ञत्वादि । तदेवं सति तत्त्वंपदाभ्यां विरुद्धविशेषणविशिष्टपरामर्शेऽपि प्रहीणविशेषण-स्वरूपाभेदो वाक्येन बोध्यते । न कश्चिद् विरोधः । मानसिद्धं विरुद्धमविरुद्धं वा विशेषणमस्मदिच्छया न हातव्यमिति चेद्, न, नहि वयमिदानीमात्मनि वान्यत्र वा विशेषणं स्वरूपेण परिसंख्येयमाचक्ष्महे, किं तर्हि, वाक्यमनवगाहितविशेषणमेव विशेष्यस्वरूपतावन्मात्राभेदं बोधयतीति । समस्तहेयप्रत्यनीके ब्रह्मणि जीवत्वादिसंसारो नोपपद्यत इति चेद् । नहि वयं ब्रह्मणो जीवभावमुपपादनीयं मन्महे, किन्तु जीवस्य ब्रह्मभूयं, त्वं तदसीति तस्य ब्रह्मभावे पर्यवसानात् । न खलु तत् त्वमस्तीत्याह, येनात्र ब्रह्मणो जीवभावो वाक्यार्थः स्यात् । उभयथाप्यभेदे वाक्यार्थे को विशेषः । न कश्चित् । किं तर्हि, पूर्वत्र ब्रह्मभावावगमः प्रत्यगात्मनो जीवत्वादिसकलसंसारातीतस्वरूपापरोक्षानुभवपर्यवसायी, प्रतिभासमानशबलरूपेण समस्तहेयास्पृष्टब्रह्मभावानुभवायोगात् । परत्र तु परोक्षस्यैव सतः कारणात्मनः कथञ्चित् तद्रूपावस्थिति-विषयाप्यधिगतिः स्याद्, जगदाकारावस्थित्यधिगतिवत् । ततश्च 'निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते', 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः....तस्मिन् दृष्टे परावर' इत्यादिश्रुतामृतत्वहेतुब्रह्मसाक्षात्काराय विधेयध्यानादियत्नान्तरेऽनुसर्तव्ये 'तत्त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिस्वरूपोपदेशमात्रपर्यवसायिनो वेदान्ता विरुध्येरन् ॥

सत्यादिश्रुतेः स्वरूपमात्रपरत्वम् ।

अथ कथं सत्यज्ञानादौ तत्त्वमादौ वा पदाद् विशिष्टार्थोपस्थितौ विशेष्यस्वरूपतावन्मात्राभेदो बोध्येत, वाक्यस्य पदोपस्थितरूपान्वयबोधित्वात् । अन्यथा अग्निना सिञ्चेदित्ययोग्यं न स्यात् । कथञ्चित् क्रियाकारकान्वयसम्भवात् । 'ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यत्रापि हि पदोपस्थापितरूपेणैव श्रुत्यवगते विनियोगे तन्निर्वाहाय पदार्थसामर्थ्यकल्पनाश्रीयते । प्रकृते च पदो[1]पस्थापितरूपमेव विशिष्टमभेदबोधविरोधीति कस्य निर्वाहाय विशेषणहानेन पदार्थसामर्थ्यं कल्प्येतेति । नैवम् । वाच्यविशेषानुगतविशेष्यस्वरूपतावन्मात्रलक्षणया

१, 'पस्थित' ख. पाठः.

तदभेदबोधोपपत्तेः । अथैवमग्निर्माणवक इत्यादौ लक्ष्यस्यानग्नित्वादिकमिवाज्ञानादित्वमात्मनः स्यादिति चेद्, न, नहीहान्यत्रेव वाच्यानन्तर्गतमत्यन्तमन्यदेव लक्ष्यमुपेयते । यद्यपि गौर्नित्येत्यादौ शक्यैकदेशोऽपि गोत्वं लक्ष्यमाणमगौरिव, तथापि तत्र लक्षणीयस्य विशेषणस्यातथाभावेऽपीह विशेषणानुगतविशेष्यस्वरूपमेव लक्ष्यत इति वैषम्यम् । न चायमस्ति नियमो लक्षणीयं शक्यादत्यन्तविलक्षणमिति, सामान्यविषयेण गोशब्देन लक्षणीयस्य खण्डादिविशेषस्यागोत्वाभावात् । तत्र सत्यशब्दस्तावद् यद् यथा प्रतीतमस्ति तत् सत्यं, यथा हट्टादौ रजतम् । इतरदनृतं, यथा शुक्त्यादौ । तदेव बाध्यमानमिति व्यवहारेण विशिष्टसत्ताव्युत्पन्नस्तेषु तेषु विशेषेषु व्यावर्तमानेष्वनुगतसत्ताव्यभिचारी ब्रह्मणि ज्ञानादिशब्दसामानाधिकरण्याविघाताय निर्विशेषसत्तामात्रं लक्षयति । यदि हि विशेषान्तरवैशिष्ट्येनैव सत्यशब्दो ब्रह्मणि वर्तेत, तस्य विशेषस्य ज्ञानत्वाभावात् सामानाधिकरण्यं भज्येत । एवं करणव्यापारानुविधायिवृत्तिविशिष्टे प्रकाशे गृहीतशक्ति ज्ञानपदं तत्र तत्र विशेषे[1] व्यावर्तमाने तदनुयायिप्रकाशरूपाव्यभिचारि तथैव[2] सत्यादिपदसामानाधिकरण्याय प्रकाशमात्रं लक्षयति । विशेषस्य व्यावर्तमानतया रज्जौ सर्पधारादिवत् सत्यत्वानुपपत्तेः । एवमानन्दपदमपि विषयसंश्लेषजवृत्तिविशिष्टेऽनुकूलस्वभावानुगते सुखे गृहीतशक्ति तत्स्वरूपमात्रं लक्षयति, विशिष्टस्य व्यावृत्तस्य ज्ञेयस्य सत्यज्ञानाभेदायोगात् । तथा ब्रह्मशब्दोऽपि नानाविशेषपरिच्छेदे बृहत्त्वे गृहीतशक्तिर्ज्ञानादिसामानाधिकरण्याय सर्वानुगतबृहत्त्वस्वरूपमात्रं लक्षयति । नहि विशेषान्तरपरिच्छिन्ने ब्रह्मशब्दार्थे ज्ञानादिसामानाधिकरण्यं युज्यते । व्यावृत्तस्य ज्ञेयस्याल्पस्यानृतत्वादज्ञानत्वादसुखत्वाच्च । नह्यत्र ज्ञानादिकं स्वप्रधानं, येन ब्रह्मपदेन तद्गतं सर्वविषयत्वादिकं बृहत्त्वमुच्येत । ब्रह्म तु स्वप्रधानं, 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्युपक्रमात् । तदभिसमभिव्या[3]हृतज्ञानाद्यभेदाविघाताय निरुपाधिकबृहत्वतावन्मात्रं लक्षयतीति ॥

सत्यादिपदानामपर्यायत्वम् ।

यत्त्वेवमेकार्थत्वे पदानां पर्यायतया सहप्रयोगो न स्यादिति । तन्न । विशिष्टार्थशक्तिभेदेन पदानामपर्यायत्वात् । न चैवमप्युपस्थितविशेष्यस्वरूपाभे-

१. 'ष', २. 'थै', ३. 'पि स' ख. पाठः,

दबोधनाय तेन तेन पदेन तावन्मात्रलक्षणायां कृतकरणानर्थक्येन पदान्तरवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । परं प्रत्यबोधकतया पदमात्रस्याप्रयोज्यत्वात् । पदमात्रस्य विशिष्टार्थविरोधाभावेन लक्षणानुत्थितौ प्रकाशानन्दसत्तामात्रब्रह्मबोधकत्वायोगाच्च । अथापि तस्यैवार्थस्य तेन चान्येन च पदेन बोधने किं प्रयोजनं, यदेकेन बोधने सम्भावितं कैवल्यम् । किमर्थं तर्ह्यनेकपदोपादानगौरवाश्रयणम् । अनतिशङ्कनीयस्याम्नायस्य खल्वेष दोषः, नास्माकम् । अपिच तत्तद्भ्रमप्रसञ्जनीयानेकासद्विशेषसंसर्गावभासविरोधिस्वरूपनिर्भासिविज्ञानाय विशेषणान्युपसंह्रियन्ते । तत्रास्थूलानण्वादिविशेषणान्याहत्यैव स्थूलादिनिषेधेन वस्तुस्वरूपमुपलक्षयन्ति । तत्रैकस्य निषेधेनोपलक्षितेऽपि ब्रह्मणि रूपान्तरविभ्रमानिवृत्तेर्विशेषणान्तरमुपादेयम् । सत्यज्ञानादिकं तु विधिमुखेनानृतजडाद्यविवेकावभासविरोधिस्वरूपं लक्षयति । एवमन्यान्यपि विशेषणान्यविधिसमभिव्याहृतानि तत्तद्विपरीतविभ्रमनिवृत्त्या स्वरूपमात्रलक्षकाणि योजनीयानि ॥

सत्यादिलक्ष्यस्वरूपविवेकः ।

यत्तु — यदि सत्यादिपदं स्वार्थविपरीतरूपव्यावृत्त्यवच्छिन्नं ब्रह्म लक्षयेद् व्यावृत्तिश्च स्वरूपादतिरिच्येत, विशिष्टार्थता पुनरापन्ना । अथ विशदः श्यामः, अरक्तोऽपीतोऽकृष्णः शुक्लिमेत्यादौ विशेषान्तरासंभवेन तदसंभिन्नश्यामशुक्लिमस्वरूपमात्रमिव सत्यं ज्ञानमस्थूलमनण्वित्यादावपि ब्रह्मस्वरूपमात्रं लक्ष्येत । स्वरूपमात्रज्ञानस्याविशेषे कथं भ्रान्तिर्निवर्तेत । शुक्लिमादेश्च स्वस्वाश्रयव्यावर्त्तकस्वभावतयोपलब्धमात्रस्यैव भ्रमविरोधितया युज्यते स्वत एवेतरव्यावृत्त्यात्मकत्वं, न ब्रह्मणः, सर्वभ्रमसहस्वभावत्वोपगमादित्यादि । तदसारम् । दूराद् दृश्यमानेऽनवसितवर्णविशेषे नीलत्वहरितत्वधूमलत्वादिनानाविशेषसंसर्गावभासाविरोधिरूपे गुणे भासमाने तमुपसर्पतो नीलस्वरूपविज्ञानमात्रेण निरुक्तविभ्रमनिवृत्तेरानुभविकत्वात् । नहि तत्र तदितरव्यावृत्तिवैशिष्ट्यं प्रागप्रतीतमिदानीं प्रतीयते, नीलस्वरूपमात्रानुभवात् । न च नीलत्वमेव नीलस्येतरव्यावृत्तिरुपस्तस्य प्रतीयत इति वाच्यम् । प्रतीयमानस्यापि प्रतियोगिनिरपेक्षावभासस्य नीलत्वस्येतरव्यावृत्तिरूपेणाप्रतीयमानत्वात् । शुक्लिमासङ्कीर्णबुद्धिप्रयोजकतया प्रागपि नीलत्वानुभवावश्यंभावाच्च । नहि शुक्लव्यावृत्तं हरितादिसाधारणमुक्तबुद्धिप्रयोजकमुत्प्रेक्षितुं शक्यम् । अत एव शुक्लिमसंशयाद्यभा-

(वात्? वः), तदनुसन्धानानियमेन तदन्यरूपत्वेन सामान्योपस्थित्यसंभवात्। प्रथमं रूपत्वेन सामान्योपस्थितेरननुभवहतत्वात्। दूरोत्पातिनि पतगे कपोतादौ वा रूपसंशये धर्मिज्ञानादिकमहेतुरित्यन्यदेतत्। अतः स्वरूपावधारणहेत्वभावे दोषाद् नीलस्यैव ज्ञानं प्रागनवधारणात्मकं संशयादि सहते। अनन्तरमवधारणरूपं तदेव तद्विरोधि। एवं दोषवशादनेकासद्विशेषसंसर्गावभाससहस्वरूपावभासस्यैव ब्रह्मणः स्वरूपावधारणे सर्वविभ्रमनिवृत्तिरुपपद्यते। एतावांस्तु विशेषः जातिर्वा गुणो वा प्रत्यक्षतः सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपोऽवधार्यते, शब्दतस्तु ब्रह्म। तदवधारणं चापरोक्षात्मनि स्वरूपानुभवावसानमेव। एवञ्चकृत्वा न सत्यज्ञानादिपदस्य लक्षितानृतादिव्यावृत्तिविशिष्टवृत्तिरुपेयते, येन वरं सत्यत्वादिविशिष्टवृत्तिरुपगतेति पर्यनुयुज्येत। किन्तु सर्वत्र पदाभिधेयविकल्पितभावाभावविशेषोपलक्ष्यस्वरूपमेवानृतादिस्थूलादिविरोधिस्वभावमवबोध्यत इति विशदः श्याम इत्यादवपि समानोऽयं चर्चः, तत्र जातिभेदविशिष्टावबोधेऽपि तस्यैव लक्ष्यस्वरूपतया पदाभिधेयरूपबहिर्भावेनाभिहितरूपविशिष्टाभेदवृत्त्यसिद्धेः। सर्वपदलक्षणा च वाक्यार्थतात्पर्यानुगुणा गुण एवेति न दोषः। एवं विशेष्यस्वरूपस्यालक्ष्यत्वपक्षे च विशिष्टाभेदबोधायोगेन तदभिधानस्वारस्यहानिरदोषः॥

वाक्ये सर्वपदलक्षणा।

यत्तु तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं तात्पर्यविषयान्वयानुपपत्तिर्वा। नान्वयानुपपत्तिमात्रम्। यष्टीः प्रवेशयेत्यादावभावात्। वाक्ये सर्वपदलक्षणायां चान्यतमशक्योपस्थितिव्यङ्ग्यस्य तात्पर्यस्याध्यवसाये बीजाभावान्न लक्षणैवोत्तिष्ठेदिति। तन्न। विषं भुङ्क्ष्वेत्यादाविवान्यतोऽपि तात्पर्यस्यावसेयत्वात्। प्रथितं चोपक्रमोपसंहारादि निर्विशेषतात्पर्यलिङ्गमशेषोपनिषत्सु। यत्तु वाक्ये सर्वपदलक्षणा न दृष्टचरीति। तन्न। वाक्यार्थतात्पर्याविरोधे हि नैकस्यापि सा दृष्टचरी। तात्पर्यानुपपत्त्या तु सैकस्मिन्निव सर्वस्मिन्नपि न दुष्यति। विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्राभोज्ये भोजननिषेधे च लक्षणादर्शनात्। न च विधिप्रत्ययस्तत्र मुख्यः। नहीह 'नेक्षेते'त्यादाविव पर्युदासलक्षणया विधिपर्यवसानमेषित-

---

१. 'तु' ख. पाठः.

,व्यम् । प्रसक्तनिषेधोपपत्तेरनिष्टसाधनताया लक्षणीयत्वात् । गुरुणा च लौकिक-वाक्ये सर्वपदानां क्रियाकार्ये लक्षणोपगमाच्च ॥

लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वम् ।

एवं सर्वाविरोधे सति लाक्षणिकं नानुभावकमिति केषाञ्चित् कुलधर्म-मात्रमनादरणीयम् । समभिव्याहृतानां संभूयकारित्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया ग-ङ्गायां घोष इत्यादावनुभावकत्वावश्यंभावात् । अन्यथा शक्त्या लक्षणया वा पदैः पदार्थोपस्थितौ मनसैव संसर्गानुभवोपपत्तौ पदमात्रस्यैवाननुभावकत्वप्रस-ङ्गात् । अग्निर्माणवक इत्यादौ लाक्षणिकैकपदे पदमात्रस्य प्रमाकरणत्वे

"पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशेष्यते"

इति पदान्तरेण संभूय वाक्यविधया प्रामाण्याभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गाच्च । एवं पदमात्रस्यानुभावकत्वे द्वारमित्यादावपि कथञ्चिदुपस्थितपिधानान्वयानुभवोपपत्तेः पदाध्याहारो न स्यात् । पदार्थोपस्थितिरेव हि शाब्दबोधाङ्गं, न पदजन्यत्ववि-शेषिता, गौरवात् । तथाच प्रकरणोद्भूतशब्दबोधितैदमर्थ्यस्य मन्त्रेषु शाब्दा विनियोगभेदाकाङ्क्षाया लिङ्गतः श्रुतितो वा तदुपस्थितावुपशमे शब्दकल्पना-पेक्षाभावेनार्थविप्रकर्षाभावात् तुल्यबलतया श्रुतिलिङ्गविरोधे विनियोगविकल्पः प्रसज्येत । संभूयकारित्वे तु शब्दानां नायं दोषः । शब्दान्तरानध्याहारे कारणाभावादेवान्वयाननुभवेनाकाङ्क्षानुपशमात् । तदेवं जहदजहत्स्वार्थलक्ष-णया पदोपस्थापितस्वरूपाभेदो वाक्येन बोध्यत इति सम्प्रदायः ॥

वाक्यलक्षणा ।

अन्ये मन्यन्ते — यद्येकैकेन पदेन यथावगमनीयं ब्रह्मस्वरूपमुपलक्ष्येत, पदान्तरवैयर्थ्यम् । एकेनैवाशेषविभ्रमविरोधिस्वरूपावभासात् । अथ पुरुषदो-षादन्यत्रानवधारणमित्युच्येत, एकैकांशो लक्ष्येत । तत्र व्यवस्थितलक्ष्यताव-च्छेदकापेक्षया विशिष्टोपस्थितौ सैव वाक्यार्थाभेदबोधानुपपत्तिः । न चावच्छे-दकभेदमन्तरेण स एव तावन्मात्रस्वभाव एवोपतिष्ठते नोपतिष्ठते चेति संभ-

---

१. 'मा', २. 'दाविव क' ख. पाठः.

वति । तस्माद् यथास्वमितरेतरानपेक्षया पदैरेव विशिष्टार्थस्मरणे सत्यभेदव्यु-त्पन्नसमानविभक्तिसमभिव्याहारावगतपदार्थाभेदतात्पर्यानुपपत्त्या संभूय लक्ष-णया स्वरूपतावन्मात्राभेदो वाक्येन बोध्यते ॥

विशिष्टाभेदभङ्गः ।

एवञ्च यदिदं परेणोच्यते — पदवृत्त्या विशिष्टोपस्थितौ समानविभ-क्तिसमभिव्याहारेण विशेष्यैक्यमेव वाक्येन बोध्यत इति न विशेषणसाङ्कर्या-दिप्रसङ्ग इति, तदपास्तम् । विशेषणव्यावृत्तरूपेण विशेष्याभेदबोधानुपपत्तेः । सूचीपाशाकाशयोरिव तद्रूपेणाभेदासंभवात् । अत एव 'प्रदानवदेव तदुक्तम्' (ब्र० ३. ३. ४६) इति सूत्रवृत्तौ परेणैव 'गुणिनः स्वरूपैक्येऽपि तत्तद्गुणवि-शिष्टाकारभेदादावर्तनीयं पृथक् कामादिविशिष्टानुचिन्तनमि'त्युक्तम् । अत एव च 'इन्द्रायाधिराजाय', 'इन्द्राय स्वराज्ञे' इत्यादौ देवताभेदात् प्रदानभेद इष्य-ते । स्वरूपमात्राभेदबोधोपगमे तु वाचोयुक्त्यन्तरेणास्मन्मतानुज्ञैवेति ॥

वाक्यार्थलक्षणोपपत्तिः ।

ननु वाक्यार्थो न लाक्षणिको युक्तः । कोऽयमभिप्रायः । पदस्य वृत्ति-र्लक्षणा, न वाक्यस्येति । न खलु पदेभ्यो वाक्यमतिरिच्यते, अखण्डवाक्यस्य स्फोटसंज्ञस्य मानाभावेनानभ्युपगमात् । विभागे सति साकाङ्क्षाणां पदानामेवैका-र्थकारित्वोपाधिना वाक्यत्वे च न युक्तं पदस्य वृत्तिर्लक्षणा न वाक्यस्येति । अथा-यमभिप्रायः — समभिव्याहृतानेकपदैरेकार्थो न लक्षणीय इति । कोऽत्र विरो-धः । पर्यायता हि नापतति, पदानां विशिष्टार्थभेदात् । नापि वैयर्थ्यमन्यतमस्य, संभूयकारित्वात् । अथ स्मर्यमाणशक्यसंबन्धः तत्स्मृतिर्वा लक्षणा, स्वरूपसत-स्तस्य शब्दवृत्तित्वायोगात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । तत्र यदि प्रागतो वाक्यात् तदर्थो विज्ञातः, वाक्यानर्थक्यम् । अथाविज्ञातः, न लाक्षणिकत्वमिति चेद् । ननु शक्तिरपि वाक्यस्याविज्ञाते वाक्यार्थे दुर्ग्रहा । यद्युच्येत — न शक्त्या वाक्यमर्थं बोधयति न वा लक्षणयेति, तर्हि वाक्यार्थानवबोध एव । वृत्तिं विना शब्दस्याबोधकत्वात् । सर्वस्यैव प्रमाणस्य संबन्धावबोधित्वात् । अन्यथा तस्या-शाब्दत्वप्रसङ्गात् । शब्दोपजीवनमात्रेण शाब्दत्वे न्यायोपजीव्यनुमितेरतिदे-

शोपजीव्युपमितेश्च शाब्दत्वप्रसङ्गात् । तदेवं सति पदसमाहारेष्वभेदस्यान्यस्य वा वाक्यार्थस्यानादिवृद्धव्यवहारेण पदार्थविशेषमनपेक्ष्य सामान्यतो योग्यपदवृत्तिविषयसंबन्धमात्राधिगत्युपपत्तेस्तत्तत्पदवृन्दसमभिव्याहारसाचिव्येन लक्षणयानधिगतचरवाक्यार्थविशेषसिद्धिरुपपद्यते ।

अन्ये तु —

"वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति च स्थितिः"

इत्यभियुक्तोक्तेः शब्द वृत्तिं विना च शाब्दत्वानुपपत्तेरगत्या वाक्यार्थलक्षणायां स्वरूपसत्संबन्ध एव तन्त्रमित्याहुः ॥

वाक्यार्थे पदशक्तिः ।

अपरे तु वाक्यार्थे पदानां स्वरूपसती शक्तिरुपयुज्यते । सा हि समभिव्याहारोपाधिकं तत्प्रतीतिजननसामर्थ्यमेवेति मेनिरे ।

अत्र पक्षेऽपि शक्तेरग्राह्यतया प्रवृत्तिनिमित्तवैशिष्ट्यानवबोधनादखण्डार्थत्वमविरुद्धम् ॥

वाक्यार्थतच्छेषौ ।

अथ लाक्षणिको वाक्यार्थशेष एव दृष्टो न स्वतो वाक्यार्थः, अर्थवादपदकदम्बकलक्षितस्यापि प्राशस्त्यस्यान्यशेषत्वादिति चेद् । ननु पदशक्योऽप्यर्थो वाक्यार्थशेषो दृष्टः । तत्र लाक्षणिकत्वमतन्त्रम् । अतोऽधिगतमात्रस्य पदोपस्थितस्य वाक्यार्थशेषता । अर्थवादस्यापि स्तुतिलक्षणया पदैकवाक्यत्वोपगमात् । वाक्यैकवाक्येष्वपि पर्यवसितवृत्तेरवान्तरवाक्यार्थस्य पदार्थकक्ष्यामारूढस्यैव पुनः स्मृतस्य महावाक्यार्थशेषत्वात् । यथास्वमवान्तरवाक्यार्थबोधापर्यवसाने चान्योन्यमाकाङ्क्षानुन्मेषादेकवाक्यत्वानुपपत्तेः । अवसितवृत्तेराकाङ्क्षानुरोधेनैकवाक्यत्वकल्पने च पदवृत्तिकक्ष्यानतिपातात् । यद्वा शब्दोपस्थितः

---

१. 'वि' ख. पाठः.

साकाङ्क्षो वाक्यार्थशेषः । अतथाभूतस्तु लाक्षणिकोऽन्यो वा वाक्यार्थ इति तत्त्वम् । नन्वेवं सति स्वार्थप्रहाणं दोषः । न । तात्पर्यानुरोधेन 'अर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि', 'गच्छ गच्छसि चेत् कान्ते'त्यादाविव मुख्यार्थासंभवे तस्यादोषत्वात् । लाक्षणिकस्यैव स्वरूपाभेदस्य ससंसर्गस्य वा स्वार्थतया वाक्यस्य तत्प्रहाणाभावाच्च । नन्वेवमपि गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्याद्याप्तवाक्ये कथमविशिष्टार्थसामानाधिकरण्यं, पदान्तरसमभिव्याहारोत्थाना हि लक्षणा । ततश्च वाक्यार्थबोध एव धुर्यत्वजवनत्वविवेकित्वादिविशिष्टविषयो जायेत । तत्र विशिष्टाभेदप्रतीत्यविरोधे च नापराधो नीलोत्पलादौ सत्यादौ चेति । मैवम् । द्विरेफो नील इत्यादाविव लक्षितलक्षणया अविशिष्टार्थसामानाधिकरण्याविघातात् । अपिच वाक्यार्थानुगतपदार्थोपस्थितिद्वारैव पदानामर्थबोधकत्वात् प्रथमं प्रतिपदलणाया अप्याश्रयणीयतया वाक्यावृत्त्या पुनर्वाक्यार्थलक्षणायामदोषः ।

"अरविन्दे मकरन्दं झङ्कुर्वन् पिबति चञ्चरीकोऽयम्"

इत्यादावप्रसिद्धचञ्चरीकपदव्युत्पत्त्यपेक्षया वाक्यावृत्त्यैव तदर्थप्रतीतेरवश्यवाच्यत्वात् । एवं सर्वत्र संसर्गस्य विशिष्टस्याभेदस्य वा वाक्यार्थस्य लाक्षणिकत्वे साधारणे मुक्तगौणमुख्यग्रहणव्यवस्थापनं पदार्थविषयं दविष्ठविषयं वावतिष्ठते । एतेन तत्त्वमस्यादावपि सद्वितीयत्वपारोक्ष्यादिविशेषसंसर्गावभासविरोधिस्वरूपाभेदलक्षणया सामानाधिकरण्यं व्याख्यातम् । एवञ्च,

"नातत् तन्मन्यसे तावद् न तत् तदपि मन्यसे ।
सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते ॥ "

इति खण्डनमपास्तम् । वाच्यरूपभेदेन पदानामर्थस्वरूपमात्राभेदवृत्त्या सामानाधिकरण्याविरोधात् ॥

पदार्थविशेषणवाक्यार्थविरोधे बलाबलचिन्ता ।

यत् पुनरत्र तान्त्रिकवाचाटेन रटितं समानाधिकरणपदसमाहारे विशेषणपरिहाणौ को हेतुः । समानविभक्त्यवगम्यमर्थैक्यमिति चेत्, प्रातिपदिकावगतविशेषणान्वयादैक्यमेव । विभक्त्यर्थस्त्यज्यताम् । सञ्जातविरोधितयास्य दुरधिगमत्वात् । 'अदितिः पाशान् प्रमुमोक्तु,' 'ग्रहं संमार्ष्टी'त्यादौ

प्रातिपदिकार्थप्राधान्योपगमेन विभक्त्यर्थबहुत्वादिपरित्यागाश्रयणात् । प्रयोगप्रतीत्योर्विशेषणान्वये विशेष्ये च परोक्षेऽपरोक्षे च साधारण्ये सत्यैक्यमेव शाब्दं, विशेषणान्वयः प्रात्यक्षिक इति नियमानुपपत्तेश्चेति ।

तत् तुच्छम् । 'अदितिः पाशानि'त्यादौ हि बहुत्वानादरो न प्रातिपदिकार्थविरोधात् । किं तर्हि, प्रकृतकर्मणि बहुपाशाभावेनासमवेतार्थतया मन्त्रस्य विनियोगरूपवाक्यार्थं प्रति पदार्थभावेनाङ्गस्य सतो गुणभूतबहुवचनार्थस्य प्रधानभूतवाक्यार्थविरोधाद्, 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्याद्' (जै० १२. २. २५) इति न्यायात् । तथाच पाशानिति प्रकृतिप्रत्ययमुख्यार्थत्वे विनियोज्यसामर्थ्यानुरोधेन पूषानुमन्त्रणमन्त्रवदुत्कृष्य बहुपाशककर्मनिवेशेन विनियोगे प्राप्ते प्रकृत्यर्थानुगमेन प्रकरणविनियोगोपपत्तये 'गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वाद्' (जै० ९. ३. १९) इत्युच्यते । ग्रहैकत्वमपि प्रधानवाक्यार्थभेदप्रसङ्गादेव त्यज्यते । तथैवेहापि समानविभक्त्यवगमनीयैक्यस्य वाक्यार्थतया प्रधानत्वात् तदङ्गभूतपदार्थैकदेशो विशेषणं तद्बोधविरोधात् त्यज्यत इति विपरीतमुदाहरणम् । न च गोत्वाश्वत्वादेरिव सत्यज्ञानादौ नीलोत्पलादौ च विशेषणानामविरोधादत्याग एवास्तामिति वाच्यम् । यतो न वयमर्थतो विरोधं ब्रूमः, किन्तु प्रतीतितः । नहि विशिष्टोपस्थिताभेदः प्रमातुं शक्यते, अतिप्रसङ्गादित्युक्तम् । एतेनैक्यं यदि स्वरूपमात्रं न विशेषणान्वयविरोधः । तस्यानेकविशेषान्वयदर्शनात् । अथातिरिच्येत, न वाक्यमखण्डार्थमिति प्रत्युक्तम् । विशेषणविच्छेदेन स्वरूपमात्रैक्यबोधासम्भवात् ॥

अखण्डार्थत्वानुमानम् ।

तस्मात् सिद्धं सत्यादिवाक्यं तत्त्वमादिवाक्यं वा अखण्डार्थं, स्वपदस्मारितविशेषणसंसर्गानवगाहिस्वपदार्थप्रमितिपरं वा, तादृशप्रमितिपर्यवसायीति वा, संसर्गागोचरप्रमितिपर्यवसायीत्येव वा । तेन न विशिष्टार्थप्रमितिपरत्वेनार्थान्तरता । तत्राप्यर्थाक्षिप्तविशेषणसम्बन्धावगाहनं, यावद्वाक्यस्यापर्यवसानात् । लक्षणवाक्यत्वादभेदपरवाक्यत्वात् समानाधिकरणवाक्यत्वाद् वा, *प्रकृष्टादिवत्, सोऽयमित्यादिवद् नीलमुत्पलमित्यादिवच्च । यदि समभिव्याहृतैकप्रातिपदिका-

१. 'यमादि' ख. पाठः.

* प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः ।

र्थाधिकविषयप्रमितिजनकं स्यात्, समानाधिकरणवाक्यं न स्यात्। गामानयेतिवत्। यदि व्यधिकरणपदविधुरत्वे सति स्वपदस्मारितविशिष्टार्थविषयप्रमितिजनकं स्यात्, समानाधिकरणपदं न स्यात्। शुक्लां गामानय, 'अरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणाती'त्यादौ सत्यन्ताभावाद् न व्यभिचारः। यदि व्यधिकरणसंसर्गाद्यबोधकत्वे सति स्वपदस्मारिता[1]विशिष्टार्थप्रमितिपरं न स्याद्, वाक्यमेव न स्यात् पदमात्रवत्। यदि स्वपदस्मारितविशेषणपरिच्छिन्नार्थविषयप्रमितिपरं स्यात्, स्ववृत्तिविषयाभेदप्रमितिपरं न स्यात्। स चायं चाभिन्नः, स एक इत्यादौ च वाक्यार्थभूतस्वरूपतावन्मात्राभेदविषयवाक्यजन्यप्रमितेरतिरेकविकल्पितपदस्मारिताभेदपरिच्छिन्नाविषयत्वान्न व्यभिचारः। यदि स्वव्यापारनिरपेक्षविज्ञेयस्वार्थवैशिष्ट्यतात्पर्याभावविधुरं स्याद्, लक्ष्यविषयकस्वार्थवैशिष्ट्यप्रमितिपरं वा स्याद्, लक्षणवाक्यं न स्यात्। अज्ञातस्य लक्षणत्वायोगाद् ज्ञाते च तात्पर्यवैधुर्यादिति विपक्षे बाधकस्तर्कः॥

प्रमाणशब्दत्वं च प्रत्यनुमानमप्रयोजकम्। व्यधिकरणवाक्यत्वस्य स्वार्थभेदाप्रमापकवाक्यत्वस्य वोपाधित्वात्। उक्तयुक्त्या बाधितविषयत्वाच्च। यत्तु—एकप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वे समानाधिकरणवाक्यं न स्यादिति, तद् विरुद्धतया निरस्तम्। विशिष्टवृत्तावेवार्थभेदे सति सामानाधिकरण्यायोगात्। यदपि स्वरूपमात्रप्रमितिपरत्वे संशयविरोधिज्ञानजनकं न स्यादिति, तदप्यवधारणानवधारणविभागेनाप्रयोजकतया प्रत्युक्तम्॥

सत्यादिवाक्यस्य लक्षणवाक्यत्वम्।

ननु सत्यादिवाक्यस्य लक्षणवाक्यत्वमसिद्धम्। सत्यज्ञानादिस्वभावस्यापूर्वत्वेनाधुनैव बोध्यत्वात्। अपिच नायमिहान्वयो ब्रह्म नाम सत्यं ज्ञानमनन्तमिति, 'यो वेदे'ति सापेक्षत्वापत्तेः। तदित्यधिकावापप्रसङ्गाद् वा। अत एव 'यो वेदे'त्यन्विताभिधायितया न समानाधिकरणवाक्यत्वमपीति चेद्। न। यतोऽवान्तरवाक्यभङ्ग्या समानाधिकरणवाक्यत्वं तावदुपपद्यते। लक्षणवाक्यत्वमपि पदवृत्त्या अतिरेकविकल्पोपस्थितसत्तादेरेव लक्षणत्वात्, तस्यैव चैकरस्येन लक्ष्यतया स्वरूपलक्षणत्वप्रवादानपवादाच्च। यत्तु जगज्जन्मादिका-

---

१. 'त' ख. पाठः.

रणं तद् ब्रह्मेत्यत्र जगत्कारणरूपेण स्वरूपेण चानुवाद्यतया तदुपस्थापकसत्यज्ञानानन्दादिपदपर्यायकल्पेन यत्पदेन सत्यादिपदानां तुल्ययोगक्षेमतयादोदशायामार्थिकस्य लक्षणवाक्यत्वस्योपपत्तेश्च । यद्यपि 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादौ ब्रह्मान्तर्भावेन तथैवात्र यदित्यनुवाद्यं प्राप्नोति, तथापि सितमुत्पलं नीलमुत्पलमित्यादावुत्पलान्तरमिवान्यदन्यद् ब्रह्म मा शङ्कीति ब्रह्मेति विभज्य निर्दिश्य यदिति सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणमुच्यते । अत एवार्थिकस्य समानाधिकरणवाक्यत्वस्यापि नासिद्धिः । एवं चास्यां दशायां सत्यादिमात्रस्यानुवादकतापत्तावपि ब्रह्मपदान्तर्भावेन प्रमितिजनकतया बाधाप्रसङ्गः ।

यत्तु—सत्यादिवाक्यमखण्डार्थमिति प्रतिज्ञावाक्यस्याखण्डार्थत्वे न किञ्चित् प्रतिज्ञातं स्यात् । विशिष्टार्थत्वे तत्रैव समानाधिकरणवाक्यत्वहेतोरनैकान्त्यमिति । तन्मन्दम् । अखण्डार्थत्वे सत्येव बाधकाभावेन पदस्मारितविशेषस्यापि तत्र भानोपगमात् । अत एव 'नियतात्मा महावीर्यः' इत्यादिषु प्रशंसाद्यवगतिरुपपद्यत इत्युक्तम् ।

अथापि स्यात् । नीलमुत्पलं सोऽयमित्यादाविव प्रतिपन्नाभिन्नस्वरूप एव प्राप्तप्राप्तव्यस्यातिक्रान्ताध्वावमर्शन्यायप्राप्तो विशेषणसंबन्धावभासः सत्यादौ तत्त्वमादौ चानुगम्येत, ततो न ब्रह्मनिर्विशेषता । न वार्थो ब्रह्मविद्यया, जीवस्य संसारित्वादिविशेषानपायात् । न खलु प्रतिपन्नपदार्थविशेषणप्रत्याख्यानेन स्वरूपाभेदो वाक्येन बोध्यते । नीलत्वादेरप्रत्याख्येयत्वात्, सकृत्प्रयुक्तस्य वाक्यस्य युगपत् क्रमेण वा व्यापारद्वयायोगाद्, अर्थभेदे वाक्यभेदापाताद्, विरम्यव्यापारगौरवाच्च । न च नान्तरीयको विशेषणबाधः, अभिन्नस्वरूप एव कथमपि संभवात् । स्वरूपप्रत्ययस्य बाधमन्तरेणासंभवदर्थाभावात् । प्रत्यक्पराग्भावस्यापि शरीराद्याकारपरिणतांशेषु भूतेष्विवाविरोधादिति ।

मैवम् । आनन्त्योपलक्षणीयनिश्शेषविशेषसंसर्गावभासविरोधिस्वरूपसत्यज्ञानानन्दात्मकवाक्यार्थे सत्यत्वादिधर्मवैशिष्ट्यावभासानुपपत्तेः, तस्य वाक्यार्थस्वरूपावगमनान्तरीयकबाधात् । संसा(रे?री)श्वरभावादिकं चौपाधिकमव्यपदेश्यस्वरूपाभेदात् । चिच्छक्तिविशिष्टकारणैकान्तिकं सर्वज्ञत्वादि कि-

१. 'नान्तनान्तरी', २. 'का' ख. पाठः.

श्चिज्ज्ञत्वादि च कर्माविद्योपाधिविशिष्टनियतमिति तान्त्रिकस्यापि सम्प्रतिपत्तेः। तत्रोपाधिसत्यत्वे तदसत्यत्वे वा तन्नियतमीश्वरत्वादि च तथैव स्यात्। इदमि सदसत्सर्पत्वोपाधिनियतोत्फणत्वभीषणत्वादिवत्। तथाचावच्छेदकभेदेनैकस्मिन्नेव सम्भवतोऽपि जीवेश्वरभावादेः स्वरूपाज्ञाननिमित्ततया तत्स्वरूपाभेदावभासबाध्यत्वाद् न ब्रह्मविद्यानर्थक्यम्। यदि हि प्रतिषिद्धाशेषविशेषं ब्रह्मतत्त्वं शास्त्रेषु तात्पर्यतो न प्रतिपिपादयिषितं स्यात्, स्वाभाविका विशेषाः स्वरूपाभेदावगमेऽपि कथञ्चिदनुबध्येरन्। प्रतिपिपादयिषितं तु तत् तथा शास्त्रेषु ॥

सर्वज्ञत्वादिभिः कारणत्वानुप्रवेशः।

ये हि तावद् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सत्यकामत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं सर्वेशो जगदुदयस्थितिलयान्तःप्रवेशनियमनकर्मविद्याफलदातृत्वमित्येवमादयो विशेषा आम्नायन्ते, सर्वे जगत्कारणत्वशरीरानुप्रविष्टा एव। 'तदैक्षत', 'यः सर्वज्ञः', 'सोऽकामयते'त्यादिषु कारणरूपानुबन्धेनैव तदुपपादकतया तेषामाम्नानात्। उपपत्तेश्च। जगतो निमित्तमुपादानं च ब्रह्मैवेति हि वेदान्तमर्यादा। तत्रोपादानत्वं सर्वभावशक्तियुक्तस्यैव स्यात्। अन्यथा सिकतादेरिव तैलादावुपादानत्वायोगात्। तदिदमाम्नायते 'किं कारणं ब्रह्मे'ति विमृश्य 'अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति। स्मर्यते च, 'ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः' इति। निमित्तत्वं च कर्तृत्वापरपर्यायमुपादानस्वरूपफलसम्प्रदानविनियोगादिविवेकसङ्कल्पादिविधुरस्योदासीनस्यासम्भवि, लोकेऽदर्शनात्। धारणनियमनपोषणादयश्च निमित्तत्वविकल्पना एव, नातिरिच्यन्ते।

तदिदं कारणरूपं सामान्यतो विशेषतश्च प्रत्याख्याय स्वतो निर्विशेषस्वभावं ब्रह्माम्नायते 'तमसः परस्तात्', 'अक्षरात् परतः परः', 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते'। करणं कार्यानुकूलव्यापारः।

"न तस्य कार्यं करणं क्रिया रूपं च विद्यते"

इति सौरोपबृंहणात्। 'तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरं', पूर्वं कारणमस्य न विद्यत इत्यकार्यम्। अपरं कार्यमस्य न विद्यत इत्यकारणमित्यर्थः। अथवा, अकार-

---

१. 'त्या ए' ख. पाठः.

णमकार्यमित्यर्थः । 'एष सर्वज्ञ' इति तमस्विनमुक्त्वा 'नान्तःप्रज्ञं नबहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं नप्रज्ञं नाप्रज्ञं नप्रज्ञानघनं' सर्वविषयासंस्पृष्टप्रकाशमात्रम्, अत एवातीतोपाधिपथतया नानोपाधिसंभेदविवृत्तप्रज्ञारश्मिसम्मूर्छनारूपप्रज्ञानघनं न भवति, न सर्वज्ञमित्यर्थः । 'अयमात्मा अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे'ति च निरन्तरज्ञानैकरस्यमेवोच्यते । अन्यथा 'न प्रज्ञानघनमि'ति निषेधविरोधात् । 'अतिच्छन्दा अपहतपाप्मा', 'अकामरूपं', 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च', 'उपशान्तोऽयमात्मा', 'प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मैव', 'स एष नेति नेत्यात्मा', 'अथात आदेशो नेति नेती'ति, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह', 'तमेवैकं जानथ आत्मानमि'त्यादिषु निर्विशेषस्वरूपावगमात् । स्मृतिषु च

"अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते"
"प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसाम्"

इत्यादिषु निर्विशेषं प्रतीयते । तथारूपं च ब्रह्मोपसंहर्तव्यम् । 'तत्त्वमसी'त्यादिषु सर्वशाखाप्रत्ययन्यायात् । तस्मिंश्च प्रतिषिद्धाशेषविशेषेऽपरोक्षसत्तासंविदानन्दैकरसस्वरूपाभेदे बोध्यमाने पदवृत्त्युपजीव्यमपि यत् किमपि विशेषणजातं तत् स्वरूपाविद्याविलसितमिति सर्वशो नान्तरीयकबाधविषयतामापद्यते । अबाधिते तस्मिंस्तद्रूपब्रह्मात्माभेदानुभवप्रतिष्ठायोगात् ॥

विषयव्यवस्थायां परोक्तन्यायद्वयम् ।

ननु च

"उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥"

तच्चेदं 'सदेवे'त्यादिषु सविशेषविषयमुपलक्ष्यते न तु तत्र विरुद्धं किञ्चिदित्युक्तम् । तच्च सविशेषमेव सर्वत्रोपसंहर्तव्यमिति विपरीतः सर्वशाखाप्रत्ययन्यायः । ननु दर्शितानि निर्विशेषविषयाणि वचनानि । न च तदेव निर्विशेषं सविशेषं वा वस्तु विकल्प्यते, विरोधात् । वक्तव्या तावद् व्यवस्थेति । उक्तैव व्यवस्था । गुणसामान्यनिषेधाश्छागपशुन्यायेन पाप्मादिप्राकृतहेय-

गुणनिषेधविषया उपसंह्रियन्ते। अथवा पाश्वलम्भविधौ सति हिंसासामान्यनिषेधवत् सर्वज्ञत्वादिगुणविधौ सत्युत्सर्गापवादन्यायेन विहितेतरविषये सङ्कोच्यन्ते, उभयाबाधोपपत्तेरिति। सति चोपक्रमादिलिङ्गेन सर्वज्ञसत्यकामादिगुणमयजगत्कारणैदम्पर्ये वेदान्तानां 'स कारणं करणाधिपाधिपः', 'तत् कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमि'त्याद्याम्रेडने च 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते', 'अपूर्वमनपरमि'त्यादि न कारणत्वनिषेधपरं युक्तम्। किन्तु जगदात्मना करणीयमुपादानमन्यच्च साधकतमं तस्य न विद्यते कुविन्दस्य तन्तुवेमादिवत्, तस्यैव सङ्कल्पमात्रेण जगद्रूपापत्तेः। देशादिकृतपरत्वापरत्वमस्य सदा सर्वात्मनो न विद्यत इत्येवंपरमेव। अत एव कारणरूपभेदसर्वज्ञत्वादिनिषेधासम्भवाद् 'नान्तःप्रज्ञम्', 'अतिच्छन्दा' इत्यादि कथञ्चिदस्मदादिवैलक्षण्यपरं व्याख्येयं बाधकल्पनानौचित्यादिति॥

कारणनिर्विशेषयोस्तात्पर्यातात्पर्ये।

मैवम्। कारणरूपस्य शास्त्रतात्पर्याविषयत्वात् प्रतिपिपादयिषितब्रह्मलक्षणत्वेन यत्र जगत्कारणं तद् ब्रह्मेति प्रसिद्धवन्निर्देशात्, प्रतिपाद्ये च 'य आत्मा अपहतपाप्मे'त्यादावपूर्वत्वेन 'यदाग्नेयोऽष्टाकपाल' इत्यादाविव प्रसिद्धवृत्तित्वबाधात्, 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष' इत्यादाविव शास्त्रदृष्ट्यपेक्षया प्रसिद्धवन्निर्देशोपपत्तेर्वा, 'एष आत्मा अपहतपाप्मे'त्यादिदहरविद्याधिगतस्य संनिहितस्य प्रत्यगात्मानन्यत्वविधानाय प्रत्यवमर्शाद्वा। प्रतिपाद्यत्वे च कारणरूपस्यानधिगतस्य ब्रह्मलक्षणत्वायोगात्। आगमाधिगतमेव तल्लक्षणं भविष्यतीति चेत्। कस्य नु भोः। कारणात्मकं हि ब्रह्माधिगतमेव, निर्विशेषं तु तव नेष्यते। अपि च लाघवानुगृहीतकार्यत्वाद्यनुमानेनानिर्धारितस्वभावविशेषनियन्त्रुपादानसिद्धौ यत् तदुपादानं यश्च स नियन्ता तत् सत्ताद्येकरसं ब्रह्मेत्येतावत्येव शास्त्रतात्पर्ये लाघवादन्यथासिध्यति कारणत्वसर्वज्ञत्वादौ तत्कल्पना गौरवहता। न च कारणत्वादि तस्य स्वभावः प्रकाशानन्दादिवत्। नहि परोपाधिकं च तत् स्वाभाविकं चेति युक्तम्। न खलु स्त्रैणपौंस्नादि वा बाल्ययौवनादि वात्मनः स्वभावः। किं कारणं, देहोपाधिनिबन्धनत्वात्, तादृ-

गेतत् । न च नित्यानपायिस्वात्मविवेकासहशक्तिभूततमश्शरीरकस्वभावमेव ब्रह्म, येन तस्य कारणत्वादि स्वभावः स्यात् । 'तमसः परस्तात्', 'क इत्था वेद यत्र सः', 'अक्षरात् परतः परः' इत्यादिकारणोपाधिविवेकाम्नानात् ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति न्यायः ।

अपिच कार्यविषयोपचयापचयोपाधौ उपचितापचितरूपं कारणत्व-सर्वज्ञत्वादि न ब्रह्मणः स्वभाव इति शक्यमुपगन्तुम् । यतः प्रियमोदा-दीनामुपचितापचितरूपाणामभिन्नैकरूपब्रह्मस्वभावबहिर्भावाद् मा भूदानन्दा-दिवत् सर्वविद्यासूपसंहार इत्याह सूत्रकारः—'प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयाप-चयौ हि भेदे' (ब्र० ३. ३. १२) इति । न च प्रियादयो ब्रह्मणो निरति-शया एव, विषयोपाधिमनपेक्ष्य तद्भेदानिरूपणात् । विषयाणां चोपचिता-पचितरूपत्वे तदुपधेयभेदानां तेषामपि तन्नियमात् ।

योऽप्याह — प्रियशिरस्त्वादीनामाध्यानाय ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपणा-न्तर्गतत्वादप्राप्तिः । अन्यथा शिरःपक्षाद्यवयवभेदे सति ब्रह्मणो ह्युपचयापचयौ प्रसज्येयाताम् । नात्र वृद्धिह्रासौ प्रसञ्जनीयौ । विग्रहविशेषनित्यत्वोपगमविरो-धात् । नाप्यवयवोपगमापगमौ, भगवन्नित्यविग्रहे व्यूहविभवाद्युपगमापगमयोः प्रामाणिकत्वात् । अत एव तत्रैच्छिकपरिमाणतारतम्यमिष्टमेव । तदंशविग्रहेषु बाल्ययौवनादिदर्शनात् । किन्तु कालभेदानपेक्षौ प्रकोष्ठाङ्गुल्योरिव स्थूलकृशा-भावौ ब्रह्मस्वरूपे अस्थूलादिश्रुतिनिषिद्धाविति ।

तस्यापि प्रियमोदादयः कारणत्वसर्वज्ञत्वादयोऽन्ये च सर्वत्र किं नो-पसंह्रियेरन्, जगत्कारणत्वोपलक्ष्यब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्त्यनुबन्धिन आनन्दादय उपसंह्रियन्ते नान्य इति चेद् । न । ब्रह्मसामानाधिकरण्याम्नानाविशेषे विशेष-जातस्य तदनुबन्धित्वाननुबन्धित्वव्यवस्थाहेत्वभावात् । 'यतो वा इमानी'त्या-दिनिर्देशात् कारणत्वस्येव ज्ञाप्यस्वरूपानन्तर्गतत्वमपहतपाप्मत्वादेरपि 'य आत्मापहतपाप्मे'त्यादिनिर्देशात् स्यात्, क्वचिज् ज्ञापककोटिनिवेशाविशेषात् । तस्मात् प्रियादयः कारणत्वादयोऽन्ये वा परोपाधिका उपचयापचयरूपकाश्च

न स्वाभाविका इत्येव सर्वत्रानुपसंहार्या इति युक्तमुत्पश्यामः । एवं च ब्रह्मणो नित्यविग्रहो व्यूहोपगमादिरैच्छिकपरिमाण इत्यादि वेदबाह्योत्प्रेक्षैवेति ॥

आत्मनो मायामयोपाधिः ।

तच्चेदमात्मनो जगत्कारणत्वादिकमन्यसव्यपेक्षमनन्तविचित्रस्थिरत्रसरूपावभासक्षममायोपाधिकमेषितव्यम् । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते', 'मायी सृजते विश्वमेतत्', 'संभवाम्यात्ममायये'त्यादिश्रुतिस्मृतिदर्शनात् । सैषानादिसिद्धाचिच्छक्तिरात्मनः कारणत्वसर्वज्ञत्वादिकमावहन्ती माया योनिः प्रकृतिरित्यदिभिरभिलप्यते । सैव तस्य स्वरूपावरणेन देवतिर्यगादिभूतसङ्घाततादात्म्याभिमानसंसारविभ्रममापादयन्ती तमोऽज्ञानमाविद्येत्यादिभिरभिधीयते । अत एव माया चाविद्या च स्वयमेव भवति ।

"तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन् निवेशिते ।
योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥
नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।
अनिर्वाच्या ततो ज्ञेया भेदबुद्धिप्रदायिनी ॥
मायैवाज्ञानशब्देन शब्द्यते मुनिसत्तमाः! ।"

इत्यादौ मायाविद्यासामानाधिकरण्यमुपपन्नम् । सोऽयमात्मा मायोपाधेरारभ्यान्यात् कार्यात् कारणात्मा तादात्म्यापत्त्यानुप्रवेशेन मृदिव घटमणिकमल्लिकाद्यात्मत्वमशेषजगद्रूपत्वमापद्यते । तदेतदाम्नायते — 'तत् सृष्ट्वा', 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादि । स एष सङ्घातविशेषाकारपरिणतेषु तादात्म्यमात्मनश्चेतयमानोऽनादिप्रवृत्ताविद्याकामकर्माशयमयलिङ्गात्मा जीवः संसारीत्युच्यते । यत्रेदमाम्नायते 'तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः',

"समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः "

'तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः' इत्यादि । अन्यः पुनः चिदचिदात्मकसकलजगत्प्रसवबीजमायोपाधिनिमित्तसर्वज्ञत्वादिगुणवत्तया स्रष्टा सकलजगतो

मायोपाधिप्रमुखस्य तच्छरीरतया नियन्ता चेतनानां कर्मज्ञानफलाभ्युदयाप-वर्गहेतुरीश्वर इत्युच्यते। यद्विषये 'मायी सृजते विश्वमेतत्', 'स कारणं करणाधिपाधिपः', 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, 'यः पृथिवीमन्तरो यमयति', 'भीषास्माद् वातः पवते', 'चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' इत्याद्याः श्रुतयस्ताविमावधिकृत्य 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशा'वित्याद्याः प्रवर्तन्ते। एवमियमनादिरेषा कल्पना। कल्पनात्वेऽप्यनादित्वमग्रे वक्ष्यते॥

परोक्तोपक्रमादिभङ्गः।

न च सविशेषे ब्रह्मण्युपक्रमादिलिङ्गं, येन कारणत्वादिनिषेधः कथञ्चिद् नीयेत। यत् तावद् 'उत तमादेशमप्राक्ष्यः' इति प्रथमतरमेव प्रशासितोपक्रान्त इति। तत् तुच्छम्। आदेशशब्दस्य घञन्तस्य कर्तरि वृत्त्यनुपपत्तेः। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३. ३. १९) इति स्मरणात्। न च कर्तर्येव करणत्वोपचारकल्पना। हेत्वभावात्। नहि प्रकृत्यर्थः प्रधानं, येन तत्स्वारस्यमनुरुध्येत। 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत' इति हि शाब्दाः। उपचारे चासिरिछनत्तीत्यादौ कर्तुरिवात्र प्रशासनकरणस्यैव प्रत्यये कर्तुरधिकस्याक्षेपप्रसङ्गाद्, उपदेश्यत्वस्य फलसाधनसाधारण्येऽपि व्यपदेशस्य प्रधानविषयत्वोपपत्तेः। ससाधनफलस्य विधेयत्वेऽपि कर्मणो विधेयत्वव्यपदेशवत्। अनूचानमानिन उपायान्तरविज्ञेयतयान्यथासिद्धिपरिहारेणोपदेश्यत्ववचनस्य प्रष्टव्यत्वोक्त्यपेक्षितत्वेन तदर्थसिद्ध्यनुपपत्तेश्च। प्रशासितृत्वं पुनरनपेक्षितमवक्तव्यम्। न खलु तदुक्तावप्युपादानान्यत्वे सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा समर्थ्येत। 'बहु स्यां प्रजायेये'ति तस्योपादानत्वमग्रे वक्ष्यत इति चेद्, निमित्तत्वमपि तस्य 'तदैक्षतेति' वक्ष्यते। तत्र च नादेशशब्दस्योपचारो युक्तः। यत्पुनरादेशशब्दस्य प्रशासने प्रसिद्धिरिति। सत्यमेवम्। किन्तु ब्रह्मणः शास्यत्वानुपपत्तेः कर्तरि च शब्दासाधुत्वाद् विधिरुपदेशो वा प्रकृते विवक्षितव्यः। न चाप्रसिद्धिः। 'एष आदेशः', 'आदेश आत्मा', 'गुह्या आदेशा मधुकृतः', 'तदादिष्टेन वर्त्मने'त्यादिवेदलोकयोरप्रशासनेऽपि बहुलं प्रयोगदर्शनात्। एवं चाङ्पूर्वो दिशिर्नियोक्तृप्रयोजनवचन इति शासनेऽपि प्रयोगदर्शनाभिप्रायं व्याख्येयम्।

उपसंहारश्च 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं', 'तत्त्वमसी'ति नान्तर्याम्यभिप्रायः, सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरुक्तत्वात्। 'तदैक्षते'ति च न सविशेषाभ्यासः। तद्धि मृषोपाधिविकल्पमात्रमिति वक्ष्यते। न चापूर्वता, कारणरूपस्यानुमानाद्यवसेयत्वात्। फलं च स्वरूपप्रतिष्ठा कैवल्यं निर्विशेषज्ञानादेवेत्युक्तम्। सविशेषोपपत्तिस्तु नास्त्येव। अत्रैवोपक्रमादिलिङ्गेन निर्विशेषतात्पर्यावगमात्। न्यायगम्ये कारणात्मन्युपदेश्यत्वोपक्रमविरोधात्। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि'ति स्वरूपावधारणाविरोधाच्च। यत्तु—अत्र न्यायिसम्प्रतिपन्नासत्त्वव्युदासेन कार्यप्रपञ्चस्य कारणावस्थायां सत्त्वमवधार्यते इदं सदेवासीदिति। न त्वन्यासत्त्वेन निर्विशेषं ब्रह्म। इदमग्रादिशब्दसमभिव्याहारविरोधादित्याद्युक्तम्। तदयुक्तम्। यदि हि ह्यो घटः सन्नेवासीदित्यादाविव इदं सदेवासीदिति सत्पदमिदमर्थवृत्तं स्याद्, न ब्रह्मप्रत्ययः स्यात्। ब्रह्मपरत्वे चास्य न कार्यसत्त्वावधारणपरत्वप्रतीतिः। 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदि'त्यादिना चैकार्थ्यं युक्तम्। न च तत्राप्यात्मशब्दस्तमश्शरीराविभक्तकारणावस्थात्मविषयः, इहैव तु निष्कृष्टात्मविषयत्वप्रसिद्धिहानौ हेत्वभावाद्। मोक्षफलाय हि विज्ञेयवस्तुस्वरूपं प्रस्तुत्य तदुपलक्षणतया कारणरूपं परत उपक्षिप्यते 'तदैक्षते'ति। अत एव तत्र तत्रेदंप्रथम इव जीवभावो व्यपदिश्यते 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य', 'स एतया द्वारा प्रापद्यत', 'तस्य त्रय आवसथाः', 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि'त्यादिना। 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमि'त्यादौ च निर्विशेषमुपक्षिप्य 'यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इत्यादिना तस्य लक्षणमुच्यते। नहि तस्य नित्यत्वविभुत्वादयो गुणा विवक्ष्यन्ते, अदृश्यत्वाग्राह्यत्वविरोधात्॥

तद्धेदं तर्हीत्यादेर्निर्विशेषविषयता।

'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदि'त्यत्र तु मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति कार्यावारकप्रागवस्थारूपमृत्युशब्दिततमस्संभिन्नात्मप्रक्रमात् तद्विषयत्वमुपेयताम्। यद्वा नात्र तस्याव्याकृतत्वं विधीयते तदव्याकृतमासीदिति, इदम्पदानन्वयात्। नापि तस्याव्याकृतस्य सत इदम्भावः, विरोधात्। नाप्यस्याव्याकृततद्भावः

तस्यैव प्राधान्यात्, प्रकरणस्य च तत्परत्वात् । अस्मिंस्तद्भावस्य तस्मिन्नव्याकृतभावस्य च युगपदेकवाक्येन प्रतिपत्तुमशक्यत्वाच्च । तदयमर्थः — 'ओं तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मण' इति स्मृतेस्तद् ब्रह्मेदमात्मना प्राङ् न व्याकृतमासीत्। किन्तु स्वरूपकैवल्य एव स्थितमासीदिति। तद् निर्विशेषात्मविषय एव तत्रापि प्रक्रमः । अत एव 'स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः' 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवती'ति तस्येदंप्रथममिव जीवभावं व्यपदिशति ॥

सदेवेत्यादिश्रुत्यर्थः ।

तस्यैव त्वेवमवस्थत्वादिदंसामानाधिकरण्येन सत् तद्रूपापवादेन केवलस्वरूपमवधार्यते सदेवेदमासीद् नेदमासीदिति । अन्यथा एवकारवैयर्थ्यात् सत्त्वोक्त्यैव कार्यसत्त्वसिद्धेः तदसत्त्वस्य पृथङ्निरस्तत्वाच्च । न चात्र 'अग्र आसीदि'ति कालसंबन्धोऽपि विवक्षितः । 'नैतं सेतुमहोरात्रे तरतः', 'यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते', 'अन्यत्र भूताच्च भव्याच्चे'ति तस्य कालातीतत्वश्रवणात् । किन्तु सत एवेदमिति सन्निहितकालजगद्रूपनिर्देशापेक्षया विकल्प एवाग्र आसीदिति । अथवा 'ज्ञः कालकालः', 'कालः कलयतामहम्' इत्यादिशास्त्रादात्मानमेव कालं जगद् वर्तमानत्वोपाधिना भूतरूपमुपचर्य 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित' इत्यादाविव भेदोपचारेणाग्र आसीदिति बुद्धिसौकर्यायोपदिश्यत इति युक्तम् ।

परमते तु यद्यग्र इदमासीदिति संबन्धः, प्रलयविरोधः । इदं कार्यावस्थं ब्रह्म सदेव कारणावस्थमेवासीदिति संबन्धस्तु स्यादुपपन्नः। कारणात्मनि कार्यप्रागवस्थारूपभेदस्य भूतत्वात् । किन्तु तद्रूपविशिष्टस्य सत 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि'ति प्रकृतालम्बनेनैतदावमृश्य सार्वात्म्योपदेशविरोधः, कार्यकाले तदवस्थाभावात् । तथाच कारणात्ममात्रमेव सदिति तस्य भूतत्वावगमाविरोध इति ॥

एकमेवाद्वितीयम्।

तस्यैतस्य सतः स्वरूपमभिधीयते 'एकमेवाद्वितीयमि'ति। तत्र सजातीयादिभेदव्युदासपरत्वं युक्तम्। यद्यपि प्रागपि सृष्टेरस्ति जीवादि। तथापि निष्कृष्टात्मतत्त्वनिरूपणेन पुरुषार्थलम्भनायेदंप्रथममिव सर्गं कृत्वा ब्रवीति—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि'ति। अथवा सत एव जगन्निमित्तोपादानत्वं वक्तव्यम्। अन्यथा विकारमृषात्वेन प्रतिज्ञातनिर्विशेषपरिच्छेदायोगात्। तत्र परमाणुवाद इव न सजातीयसंयोगेनारम्भः। नापि प्रधानवाद इव गुणवैषम्यविमर्देन परिणामः। न वा निमित्तान्तरापेक्षा, सजातीयाभावादेकरसत्वाद् द्वितीयाभावाच्चेत्येतद् विवक्षित'मेकमेवाद्वितीयमि'ति। परस्य तु सदेवेत्यवधारणादेवाव्यक्तनामरूपत्वाकाशाद्युपसंहारसिद्धा'वेकमेवे'त्यादिवैयर्थ्यम्। मध्येऽपि च 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यमि'ति च। 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमे'ति च प्रतिज्ञातं निर्विशेषमेव परामृश्य 'आत्मैवेदं सर्वमि'त्युपसंहरति। न च विशिष्टविषये सामानाधिकरण्यम्, अन्यरूपनिषेधपरैवकारविरोधात्। बाधपर्यवसायि चोपादानोपादेयभावनिबन्धनं सामानाधिकरण्यं निर्विशेषमेवोपसंहरति। जगद्रूपविवृत्तात्मवृत्तजगद्वाचिपदस्यात्मपदसामानाधिकरण्येन स्वरूपाभेदे बोध्यमाने 'आत्मैवेदं,' 'नेदमि'ति स्वशब्दाद् 'नेह नानास्ती'त्यादेश्चावगतबाधस्य नान्तरीयकतया च न बाधलक्षणादोषः। अत एवाचेतनवर्गस्योपादेयतया सन्मात्रकैवल्येऽपि नित्ये जीवे पृथग्भूते सति विवक्षितनिष्कैवल्यं मा भूदनुपपन्नमिति 'तत्त्वमसी'ति तावन्मात्रतामुपदिशति। पदवृत्तिनिमित्तभेदस्य नान्तरीयकबाधोपपत्तेः॥

वाचारम्भणवाक्यार्थः।

मृदादिदृष्टान्तेनापि हि निर्विशेषमेवोपपाद्यते। 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमि'ति प्रतिपिपादयिषितब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रतिज्ञातेऽन्यविज्ञानेनान्यविज्ञानासम्भवशङ्कायां मृदादौ दृष्टान्तिते तत्रापि कथम्भावे दृष्टान्तसिद्ध्ये विकारमृषात्वेन कारणस्वरूपसत्यत्वमवधार्यते 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि'ति। वाचा वागिन्द्रियेणारभ्यते। रला-

भेदः । स्पृश्यत इत्यारम्भणम् । नामधेयापेक्षया क्लीबता । अथवा वाचाया आरम्भणमालम्बनमित्यर्थः । किं तद् विकारो घटशरावोदञ्चनादिः । ननु वागालम्बनं नाम, नार्थः । सत्यम् । विकारोऽपि नामधेयमेव । किमेवं रूपधेयनामधेयैकत्वम् । अथवा रूपधेयस्यात्यन्तासत्त्वमेव । नोभयथापि, तयोर्ग्राहकरूपकार्याणामत्यन्तवैलक्षण्यात् । नैवं, मृत्तिकेत्येव सत्यं न विकारः । नहि वयमत्यन्तासत्त्वं विकारस्य नामधेयैक्यं वाचक्ष्महे, किन्त्वनृतत्वम् । विकारो हि न पुरस्ताद्, न परस्ताच्च । मध्ये कथमसदुत्पद्यताम् । सद्वा कथमभावमापद्यतामिति विचारविशरारुतया मृषात्वेन नामधेयमित्युच्यते । सुत इति नामधेयमित्यकार्यक्षमत्वादिनिबन्धनव्यवहारदर्शनात् । नचैवं नामधेयमित्यस्यानृतत्वे लक्षणाप्रसङ्गो दोषः, विकारो नामधेयमिति शक्यमात्रसामानाधिकरण्यासम्भवेन लक्षणाया अवश्यवाच्यत्वात् । तत्र च 'मृत्तिकेत्येव सत्यमि'ति वाक्यशेषानुरोधेनानृतत्वस्यैव लक्ष्यत्वात् । न चैवं मृत्तिकैव सत्येति स्याद्, न त्वित्येव सत्यमितीति वाच्यम् । इतिना हि मृत्स्वरूपावमर्शिनानृतकार्यसव्यपेक्षं कारणत्वमपि मृषेत्यवबोध्यते । अपरे तु वाचा व्यवहार आरभ्यतेऽस्मिन्निति वाचारम्भणं विकारो घटादिः । नामधेयं विकल्पमात्रं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यत्रेतिशब्दो वाक्यार्थपरामर्शीत्याहुः ।

दार्ष्टान्तिके च 'एवं सोम्य स आदेशो भवती'त्यत्र विवक्षितविशेषमुपसंहरति 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' । कथं पुनरन्यस्यान्यात्मत्वम् । 'तत् सत्यम्' । अनृतमितरत् । स च तस्याधिष्ठानमात्मा सर्पस्येव रज्जुरिति । यत्त्वेवमपि मृत्तद्विकारयोस्तुल्यसत्ताकत्वे[1] न मृत्सत्यत्वावधारणासंभव इति । तन्न । तुल्यसत्त्वेऽपि स्वप्ने शुक्तिकादि सद् रूप्यादि मृषेति तादात्विकसत्यासत्यविभागदर्शनात् । विकारो हि न पुरस्ताद्, न परस्ताच्च । मध्ये च वागालम्बनं नामधेयमात्रमसत्कल्पमनिर्वचनीयं मिथ्यैव ॥

नासतो विद्यते भाव इतिस्मृत्यर्थः ।

स्मर्यते चायमर्थः—

"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः"

---

१. 'त्वेन न' ख. पाठः.

इति । यदसत् तत् सर्वदा असदेव । सच्च सदा सदेव । मात्रास्पर्शास्त्विन्द्रियविषयाः कादाचित्कत्वादुभयविलक्षणा इत्यनिर्वाच्या मृषेत्यर्थः । य 'असतः कादाचित्कस्य देहस्य न विद्यते भावः सतो नित्यस्यात्मनो नाभावो विद्यत' इति व्याख्यानम् । तदसत् । 'अविनाशि तु तद् विद्धि', 'अन्तवन्त इमे देहाः' इति पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । न चोक्तोपव्याख्यानं तुना प्रकृतविच्छेदात् । यदप्यसतो भाव उत्पत्तिः सतश्चाभावो नाश इत्युभयमात्मनो नेत्युच्यते नासत इत्यादिनेति । तदपि न । सदसदुपादानवैयर्थ्यात् । न च प्रतियोग्यनुपादाने सत्त्वासत्त्वनिषेध इति स्यात्, तच्च विरुद्धम्, आत्मनः सत्त्वादिति वाच्यम् । अत एव विरोधेन भावाभावशब्दयोरुत्पत्तिविनाशार्थकत्वापत्तेः[1], आत्मन इत्यकस्मादध्याहारगौरवाच्चेत्यास्तां तावत् । मृत्तिका पुनः पुरस्तात् परस्ताच्च सती मध्येऽपि तथैवेति घटाद्यपेक्षया सत्येत्युच्यते 'मृत्तिकेत्येव सत्यमि'ति ॥

मृदि घटादिबाधः ।

नन्वेवं मृदि घटादिबाधः स्यात् । आम् । तथाहि—

यदा यद्रूपनिर्भासे यस्य भावोऽवभासते ।
तदा तद्रूपनिर्भासे बाधस्तत्प्रतिषेधधीः ॥

मृद् घटो मृच्छरावोऽयमिति बुद्धी परस्परम् ।
व्यावृत्तवस्तुविषयनिर्भासे सर्वसाक्षिके ॥

नायं घटः शरावोऽयं न शरावो घटोऽसकौ ।
इति व्यावृत्तिबुद्धिश्च मृदालम्बैव जायते ॥

तेन तद्रूपनिर्भासे मृद्वस्तुनि निषेधधीः ।
तथैव[2] न कथं बाधो घटादेरुपगम्यते ॥

नन्ववच्छेदभेदेन न बाधः प्रतिषेधधीः ।
न हि देशान्तरे भूमौ बाधो घटनिषेधधीः ॥

---

१. 'र्थत्वा', २. 'दै' ख. पाठः.

नैवं यतो न बाधः स्यान्नेदं रजतमित्यपि ।
इदं रूपेऽनवच्छिन्ने[1] भातं हि-रजतं पुरा ॥
रूपान्तरपरिच्छिन्ने परतः प्रतिषिध्यते ।
इदं रूपं च मृद्रूपं द्वयोस्तुल्यवदन्वयि ॥
इदं रूप्यमियं शुक्तिर्मृद् घटो मृच्छरावकः ।
इति प्रत्ययतुल्यत्वे विशेषो न तवोभयोः ॥

तथाच,

अवच्छेदकताटस्थ्ये निषेधमतिगोचरे ।
न बाधस्तदताटस्थ्ये[2] बाध इत्यवतिष्ठते ॥
तत्र देशान्तरे भूमौ बाधो घटनिषेधधीः ।
शुक्त्यात्मनीदमर्थे च बाधो रूप्यनिषेधधीः ॥
एवमन्यात्मनि मृदि बाधोऽन्यप्रतिषेधधीः ।
बाधबुद्धेरभावस्तु मृदन्यान्यत्वविभ्रमात् ॥
इदं रजतमित्येकमियं शुक्तिरितीतरत् ।
इति विभ्रान्तचित्तस्य यथा सत्ख्यातिवादिनः ॥
रजतव्यवहारस्य कुण्ठितत्वेन बाधधीः ।
नेदं रजतमित्येवमिष्टा सत्ख्यातिवादिना ॥
घटबुद्ध्युपपाद्यस्य व्यवहारस्य सिद्धितः ।
न बाधधीर्घटो नायमिति बुद्धावपीष्यते ॥

न च मृदि घटादौ प्रतियोगिनि सति कथं तदभावः, प्रतियोगितदभावयोरेकदैकत्र विरोधात् । अविरोधे वा घटवति घटो नास्तीति ब्रुवन् प्रतारकोऽप्याप्त इति तदीयवाक्यं प्रमाणं स्यात् । नेदं रजतमिति ज्ञानं चेदं रजतमिति भ्रमबाधकं न स्याद्, अविरोधादिति वाच्यम् । प्रतीतिबलेनैव प्रतियोगितदभावयोरेकदैकाश्रयत्वरूपाविरोधस्याप्रत्याख्येयत्वात् । न च प्रतारकवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः, असद्विषयत्वात् । नेदं रजतमिति ज्ञानं तु तद्भ्रमबाधकमेव । इयदेव हि तस्य बाधकत्वं यदुत, प्रतिपत्त्युपाधौ प्रतियोगिका-

---

१. 'नं', २. 'स्थ्य' ख. पाठः.

लीनतया तदभावावभासनेन तद्रजतबुद्धावनाश्वासमूलकस्वकार्याक्षमत्वापादनं, तद्रजतस्य विधिनिषेधप्रत्ययानर्हत्वापादनं वा । तत्र च निषेधनिरूपकरूपावच्छिन्नस्वविषयविरोध एव मूलं, न तु तत्रैव तद्विषयविरोधः । तत्रैव सदसत्त्वाध्यक्षनिर्विषयत्वायोगात् । दोषमूलतयान्यथासिद्धिसम्भावना च विशेषः । एवं प्रपञ्चस्य निषेधनिरूपकवियदादिरूपावच्छिन्नस्य व्यवहारदशायामेव विरोधावगमेन तज्ज्ञानस्य ब्रह्मणि 'स एष नेति नेत्यात्मे'त्यादिनिषेधज्ञानबाध्यताप्युपपादिता भवति । नायं घटः शराव इति च मृदि घटकालीनतया तदभावावभासेऽपि घटादिबुद्धावनादिप्रवृत्ततथारूपव्यवहाराविसंवादेन बाधाभावविभ्रमः । न च मृदि घटादिज्ञानविभ्रमत्वं तस्य चाबाधज्ञानविभ्रमत्वमित्यादिकल्पनागौरवम्, प्रतिपत्त्युपाधौ तत्कालनिषेधप्रतियोगिरूपावच्छिन्नविषयत्वलक्षणभ्रमत्वस्याकल्पनीयत्वात् । यथादृष्टव्यवहारिणां च तत्राबाधज्ञानस्य शुक्तिरजतादिज्ञानवैलक्षण्यमात्रविषयत्वाच्च । न चैतावता सर्वभावाभावाविरोधः प्रसज्यते । सर्वत्रैव परस्परानात्मत्वविरोधोपगमात् । प्रतीतितो बाध्यबाधकभावविरोधस्य भावाभावसहभावेऽप्युपपत्तेः । एकत्रासहभावनियमो भिन्नाश्रयतानियमो वा विरोधस्तु न, भावाभावमात्रस्य बाध्यभावाभावसहभावोपपादनात् । किन्तु समसत्ताकयोरेव तयोः, विरोधितावच्छेदकगौरवस्य प्रामाणिकत्वात् । अग्रे चेदं वक्ष्यते । एतेन विश्वस्यापि सत्तायां बाधो व्याख्यातः । नहि मृत्तिकादिसत्यत्वमनवधिकमवधार्यते, विवक्षितार्थविरोधात् । किन्तु स्वविकारावधिकमेव । तद्दृष्टान्तेन तु निरवधिसत्यं ब्रह्मैव विवक्षति 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मे'ति ॥

घटादेर्मृदज्ञानकार्यत्वतज्ज्ञानबाध्यत्वे ।

यद्येवं घटादेर्मृदज्ञानकार्यत्वप्रसङ्गः । को दोषः । मृद् घट इति मा प्रतिभासिष्ट । नन्विदं रजतमिति प्रतिभासते इति चेत् । किं पुनरिदमिति । शुक्तित्वं न प्रतिभासते इति चेत् । किमतः । नहि शुक्तित्वालम्बनं रजतज्ञानं, शुक्तिकालम्बनं तु तत्तदज्ञानोपाधिकमेव । भ्रमस्याज्ञातालम्बनविपरीताकारावभासित्वनियमात् । सा च भासते इदं रजतमिति । तत्र विपर्ययगृही-

तत्वेनाज्ञातत्वाविरोधे मृद्घटादावपि तुल्यम् । एतेन 'मृत्तत्त्वज्ञानाद् घटादि बाध्येते'ति निरस्तम्, इष्टत्वात् ॥

घटादिसत्यत्वमृज्ज्ञानानिवर्त्यत्ववादिमिश्राभिप्रायः ।

यत्तु घटादीनां वस्तुत्वं मृज्ज्ञानानिवर्त्यत्वं च मिश्रैरुक्तं वाक्यान्वयाधिकरणे — 'न हि मृद्विकारः शरावादिः शतशोऽपि मृद् मृदिति चिन्त्यमानस्तज्जन्मना मृद्भावसाक्षात्कारेण शक्यो निवर्तयितुम् । तत् कस्य हेतोः । तस्यापि मृदो भिन्नस्य¶ तात्त्विकत्वात् । वस्तुनश्च ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वादि'ति । तत्तु लौकिकदृष्ट्या व्यवहाराविसंवादेन, मृत्तुल्यसत्ताकत्वात् । इदन्त्वेनेव रजतस्य मृत्त्वेनैव घटादिविकारस्य गृहीतत्वाच्च । नहि भ्रमग्राह्यतावन्मात्रसाक्षात्कारेण तन्निवृत्तिः । स्वस्यैव स्वविरोधेन भ्रमाभावप्रसङ्गात् । किन्त्वसद्विशेषावभासविरोधिस्वरूपसाक्षात्कारेण । स च निर्वितर्कसमाधया रचनाभेदसंस्थितमृदतिरिक्तावयविदुर्निरूपत्वोपपत्तिसङ्घटितया यदि कस्यचिज्जायेत, बाध्यत एव तस्य मृत्तत्त्वसाक्षात्कारेण विकारप्रतिभासः । यदि च वस्तुवृत्त्यैव मृदो भिन्नत्वं तात्त्विकत्वं वा विकारस्याभिप्रेयात्, स युक्त्या न सङ्गच्छेत । नहि मृदो विविच्यमानो विकार आत्मानं लभते, तादात्म्योपगमात् । 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वमि'त्यादिश्रुतेः ।

"शिबिकादारुसङ्घातरचनास्थितिसंस्थितिः ।
अन्विष्यतां नृपश्रेष्ठ! तद्भेदे शिबिका त्वया ॥"

इत्यादिस्मृतेश्च । अन्यथा ब्रह्मात्मसाक्षात्कारादपि तदनिवृत्तिप्रसङ्गे कृत्स्नं च शास्त्रं विप्लवेत ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम् ।

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं चैवमवकल्पते नान्यथा । यदि हि सर्वात्मतया सर्वप्रकारके ब्रह्मणि विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीत्युच्येत, सर्वस्मिन्

¶ 'भिन्नाभिन्नस्य' इति मुद्रितभामतीग्रन्थे दृश्यते ।

विज्ञाते सर्वं विज्ञातमिति व्यर्थं वचनम् । अथ प्राधान्यविवक्षाभेदः प्रयोजनं सर्वप्रकारके ब्रह्मणि विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति, एवं हि स्वरूपान्वाख्यानमात्रमिदं स्याद्, न प्रकृतोपयोगः । अयथादृष्टान्तं च स्यात् । मृत्तद्विकारादेरात्मात्मीयभावासम्प्रत्ययात् । अथ कारणात्मनि तस्मिन् विज्ञाते तदनन्यत्वादन्यदवगतं भवतीति विवक्ष्येत । कथं पुनरकार्यभूता जीवा विज्ञाते तस्मिन् विज्ञायेरन् । न खलु जीवा ब्रह्मैवेति भवतेष्यते । न चाविभक्तनामरूपचिदचित्समष्टिमयातिसूक्ष्माव्यक्तशरीरस्य कारणात्मनः प्रविभक्तनामरूपचिदचिद्विकासावस्थैव कार्यमिति प्रतिसञ्चरे प्रलीनोपाधिवृत्तितया शक्तिमात्रस्य निकामसङ्कुचितस्ववृत्तिविज्ञानस्य जीवस्य ज्ञानविकासोपाधिना ब्रह्मकार्यत्वसम्भवेन तस्मिन् विज्ञाते विज्ञातत्वं युक्तम् । स्नेहदशाधीनप्रभासङ्कोचविकासवतो दीपस्य तज्ज्ञानेऽप्यज्ञानात् । अनन्तगरुडादिषु नित्यमुक्तेषूक्तगत्यसम्भवाच्च । तत्र यदि कथञ्चिद् ब्रह्माणि विज्ञाते तज्ज्ञानमुपपाद्येत, आकाशनित्यत्वेऽपि तथैव तदुपपाद्येतेति 'प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात्' (ब्र० २. ३. ६) इति तदुत्पत्तिहेतुः सौत्रोऽसङ्गतः स्यात् । मृदादिदृष्टान्तवशात् कार्यतया हि तत्राव्यतिरेको विवक्षितः । अपिच कारणरूपे विज्ञाते किं तदवस्थाभेदाः स्वप्रकारभेदैर्विज्ञायेरन् । तथा सति ब्रह्मविदो मेरुगुहान्तरितार्थसंशयाभावप्रसङ्गः । अथ कारणात्मनैव तत्र यदि कारणमेव विज्ञायत इत्यभिप्रायः, येन विज्ञातेन विज्ञातमित्यनर्थकं विज्ञातान्तराभावात् । एतेन प्रागेवायं मया ज्ञात इत्यादिवदनुगतस्वरूपविज्ञानमेव सर्वविज्ञानमिति निरस्तम् । पृथग्विवक्षावैफल्यात् । अथायमभिप्रायः — कारणात्मना विज्ञातेन तन्निरूपकतया तदन्तर्गतं सर्वमेव विज्ञातं भवतीति । तर्हि तस्मिन् विज्ञाते विज्ञातमेव विज्ञातमिति 'अविज्ञातं विज्ञातं भवती'ति न सङ्गच्छेत । अथैषोऽभिप्रायः — येन विज्ञातेनाविज्ञातं विज्ञातं भवति न विज्ञातव्यमत्राशिष्यत इति । कुतः पुनरिदमविज्ञातव्यम् । यदि परमविज्ञातमवतिष्ठेत संशयनिवृत्यादि च प्रयोजनं सम्भवति । अपवर्गाय तु नापरमवशिष्यते विज्ञातव्यम् । तथापि श्रुतहानिरश्रुतकल्पना चापद्येत । अपिचैवं 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (ब्र० १. ४. २३) इति विरुध्येत । उक्तविवक्षायामेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञया ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वासिद्धेः । एष तु भवेदभिप्रायः — यदविज्ञातं विज्ञायते तद् येन विज्ञाते विज्ञातं भवति नान्यथेति । तत्पुनरुपपादयितव्यम् । अविज्ञातेऽपि तस्मिन्

भूमिरुदकं तेज इत्यादि विज्ञायते । अथेदं सादिदं सादिति सदनुविद्धमेव सर्वमवभासते। सच्च ब्रह्मेति तस्मिन् विज्ञात एव सर्वमन्यद् विज्ञातमित्युच्येत । 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैः', 'सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः', 'न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्ये'त्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणो मानान्तराविषयत्वोपगमविरोधः। अपिच व्यञ्जकालोके विज्ञात एव रूपादि विज्ञातं भवति न चासौ तस्य प्रकृतिरिति । नैषापि प्रतिज्ञात्मनः प्रकृतिभावं प्रयोजयति । एतेन प्रागात्मवत्तया अविज्ञातं परमात्मनि विज्ञाते सर्वं तेनैवात्मवत्तया विज्ञातं भवतीत्यभिप्रायः प्रत्युक्तः । अधिकावापात् । प्रकृतिभावाप्रयोजकत्वाच्च । न हि जीवेनात्मवत्तया शरीरं गम्यत इति तस्य प्रकृतिरात्मा भवति । अत एव निवृत्तकर्माविद्यावरणेन निरङ्कुशविकासेन नित्यविज्ञानेनात्मनि विज्ञाते तेनैव सर्वं विज्ञातं भवतीत्यप्ययुक्तम् । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमि'त्यनन्वयाच्च । अथ तस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यनया वचनभङ्ग्या रसाले विदिते स्कन्धशाखोपशाखादि सर्वं विदितमित्यादाविव तदेवेदं नान्यदिति विवक्षितमित्युच्येत, ब्रह्मणः सर्वमानवेद्यत्वमनिष्टमापद्येत । चक्षुरादिग्राह्यस्य तावन्मात्रत्वोपगमात् । स्वेन रूपेण ब्रह्म न मानान्तरगम्यमिति चेत् । किमिदं जगदस्वरूपम् । तथा सति तदेवेदमिति व्याहन्येत । कारणावस्थस्य मानान्तरागोचरत्वेऽपि कार्यावस्थस्य तद्गोचरत्वमिष्टमिति चेत् । कार्यावस्थाभेदस्य ततोऽतिरेके तदनन्यत्वविरोधः । अनतिरेके च तदेव मानान्तरगम्यत्वमापन्नम् । न च भेदाभेदस्तत्रापि सम्प्रतिपन्न उपपन्नो वा । इदमिदं भवतीदमिदं न भवतीत्यादिविरोधात् । मृद् घट इत्यादि सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्यानेकविशेषानुगतवस्त्वभेदालम्बनत्वेन भेदाभेदासमर्पकत्वात् । भेदे सति तदेकोपलम्भनियमस्यापि परमते प्रकारप्रकारिभावोपपाद्यत्वात् । सिद्धान्ते च विषयारोप्यभावनिबन्धनत्वात् ॥

ब्रह्मणोऽपरिणामित्वम् ।

तस्माद् ब्रह्मणः स्वरूपेण मानान्तराविषयत्वं प्रपञ्चस्य तदनन्यत्वं चाभिलषता तस्यैवा(न)न्यतया विकारभावापत्तिरेषितव्या । तस्यैवावस्थाविशेषं विकार इत्यनिरूप्यार्थवचनायोगात् । न च तस्यायं स्वभावपरिणामः, विकारापत्तेः । 'अविकार्योऽयमुच्यते' इत्यादिविरोधात् ।

अविभक्तनामरूपादिसूक्ष्मैकीभूततमोऽव्यक्तशरीरेण ब्रह्म विभक्तनामरूपप्रपञ्चाकारेण परिणमत इति हि परस्यापि प्रक्रिया। न च तमसोऽपि स्वभावान्यथाभावः सुनिरूपः, कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषप्रसङ्गात्। न च शक्तिभेदैस्तमः सावयवमेवेति वाच्यम्। यतो येनैकदेशेन पर्यणंस्त तदन्यदेशशरीरं ब्रह्माकारणमवतिष्ठेत। तथाच तव जगत्कारणत्वलक्षणाव्याप्तिः। न चावयवोपाधिः परिणामः, अवयव्युपाधि च लक्षणमिति युक्तम्, असिद्ध्यापत्तेः परिणाम्युपाधिकस्यैव कारणत्वात्। 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि'

"विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगद्"

इति चात्मन एवास्पृष्टविकारस्वरूपाभिप्रायम्। अनंशस्य ब्रह्मणः कार्षापणादेरिवांशकल्पनामात्रत्वात्। सृज्यविकल्पानामल्पतया तादात्म्येन स्वरूपविच्छेदकल्पनात्। न खलु तमश्शरीरः प्रकृतः पुरुषः, येन 'पादोऽस्य विश्वा भूतानी'ति विशिष्टैकदेशविषयं कल्प्येत। न वा पुरुषशब्दो विशिष्टवृत्तिरेव विज्ञायते। 'अव्यक्तात् पुरुषः परः', 'अव्यक्तात् तु परः पुरुषः' इत्यादिव्यतिरेकाम्नानात्। तस्माद् ब्रह्मण एव यथावस्थितस्वरूपावरणेनान्यथाभावो विकारभावापत्तिः। सोऽयं विवर्त इत्युच्यते रज्ज्वा इव सर्पभावः॥

विवर्तकार्यक्रमाविरोधः।

हन्तैव'माकाशाद् वायुरि'त्यादिविरोधः। न च तत् क्रमपरमिति युक्तम्। अनन्तरमित्यध्याहारगौरवात्। 'आत्मन आकाशः सम्भूतः', 'पृथिव्या ओषधयः' इति प्रकृतिपञ्चमीसन्दंशाच्च। न च श्रुतसम्भवे ब्रह्मणि लाक्षणिकमाकाशादिपदं युक्तम्। अन्यथा 'तेजोऽतस्तथा ह्याह' (ब्र० २. ३. १०) इति न्यायविरोधात्। ननु स्यादाकाशादिभावापन्नाद् ब्रह्मणो वाय्वादिरिति। न स्यात्, परिणामो हि नेष्यते। विवर्तश्च न विवर्तान्तरोपादानम्। न ह्यहिभावापन्नायाः स्रजो धारादिर्विवर्तः। न चाकाशं वायुर्वायुस्तेज इत्यभातमधिष्ठानम्। अतिप्रसङ्गात्। अपिच कस्यायमारोपः। न जीवस्य, तदा शक्तिमात्रसत्त्वेनासामर्थ्यात्। नेशस्य, अविद्याभ्रान्तिमलातीतत्वात्। तस्मात् 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यादितदभिध्यानाल्लिङ्गाद् ब्रह्मात्मकादाकाशादेः परिणामो वाय्वादि-

रिति युक्तम् । न च मृद् घट इत्यादिवदाकाशं वायुरित्येवमभातं कथं परिणामि स्यादिति शङ्क्यम् । सत्तया हि परिणामः, यथा गोमयादेर्वृश्चिकादिः । भानेन तु विवर्तः, यथा शुक्त्यादे रूप्यादिः । दर्शनस्य नियामकत्वादिति ।

उच्यते—विवर्तो हि नामाज्ञानविषयतयान्यथाभावः । स च कश्चिन्मानसंबन्धार्हः, यः प्रमातृकरणविषयदोषानधीनसम्भवः । यथा अगृहीतः सन् गगनादिः । कश्चिन्न, यः प्रमात्रादिदोषाधीनसम्भवः । यथा प्रातिभः स्रगह्यादिः । तद्भावापन्ना च स्रगुत्फणनादिविवर्तोपादानं स्याद् न धारादिविवर्तोपादानं, हेतुताग्राहकस्य नियामकत्वात् । एवमाकाशादिभावापन्नं ब्रह्म वाय्वादिविवर्तोपादानमिति श्लिष्टम् । किमुक्तं भवति । आकाशाद्युपगृहीतसत्त्वैव वाय्वाद्यधिष्ठानमिति । अत एव क्रमनियमोऽपि स्यात् । ब्रह्मजत्वं च 'तज्जलानि'ति । एवमाकाशादिकमलाक्षणिकं च स्यात्, सामान्यविशेषात्मवस्त्वभिधानोपगमात् । यत् तु नाभातमधिष्ठानमिति । तत्र वदामः—नाभातमुपादानमेवेति वक्तव्यम् । मृद् घट इत्यादिवदभातस्योपादानत्वेऽतिप्रसङ्गात् । न हि गोमयबीजादि तद्रूपमेव वृश्चिकाङ्कुराद्युपादानम् । किन्तु तदनुगतस्वावयवभेदमेव । ते चावयवा वृश्चिकोऽङ्कुर इत्येव भासन्ते । यस्य हि हेतुताग्रहे रूपभेद उपलभ्यते यथा मृत् पिण्ड इति, तस्य रूपभेदेन पृथग्ग्रहणमुपादेये स्याद् मृद् घट इति । नान्यस्य तरुकरकादाविव भूजलादेः । एवमाकाशादेर्वाय्वादावभानमित्यवश्यं वाच्यम् । सोऽयं न्यायो विवर्तेऽपि स्यात् । न च विवर्ते पृथग् रूपभाननियमः, परस्योदाहरणाभावात् । अहङ्कारकेशोण्डूकस्वप्नगन्धादिविवर्तेषु व्यभिचाराच्च । इदं रजतमित्यादावपि न पृथग्रूपभानं, रजतादिविवर्तस्यैव पराक्त्वेन विशेषकाभावात् । अथवा सामान्यात्मना सत्तारूपभेदेनाकाशादि वाय्वादौ भासमाने भासत एवेति नाधिष्ठानत्वविरोधः । ननु मृद्भावापन्नसदात्मोपादानो मृद् घटः सन् इत्यवभासते । एवमाकाशं वायुः सन्निति भासेत । परिणामेऽपि भासेत । अन्यथातिप्रसङ्गाद्, गोमयादिनिदर्शनं च निरस्तम् । यत्तु कस्यायमारोप इति । तत्र वदामः—येनाज्ञातमात्मतत्त्वं तस्येति । ननु तदा जीवोऽज्ञोऽव्यक्तवृत्तिरसमर्थ इत्युक्तम् । दुरुक्तं तत् । न ह्यारोपैकसम्भवत्वमाकाशादेः । अगृहीतसत्त्वोपगमात् । किन्तु जीवस्य परतोऽव्यक्तव्यक्तवृत्तेस्तद्विषयविज्ञानमात्मतत्त्वदर्शनापेक्षयारोप इत्यु-

च्यते । तस्मादाकाशादिसम्भिन्नमर्यादादात्मनो विवर्तो वाय्वादिः । अत एव तदुपहितमर्यादात्मालम्बनं 'तत्तेज ऐक्षते'त्यादिलिङ्गदर्शनमप्युपपन्नम् । न तु ब्रह्मशरीरादाकाशादेः परिणामो वाय्वादिः । ब्रह्मजत्वश्रुतिविरोधादित्यनन्तरमेव स्फुटयिष्यते ।

एवमेव मृदादिदृष्टान्तोऽप्यनुगुणो भवति, तद्विकारमृषात्वव्यवस्थानात् । अनादिरविद्या तमोवरणमात्मनोऽतात्त्विकान्यथाभावोपाधिराक्षिप्यते। न च तस्यैवायं परिणामः । सावयवत्वादिभिरनिरूप्यत्वात् । न चास्मिन् परिणममानेऽपि तच्छरीरस्यापि ब्रह्मणः परिणामः प्रकृतिभावो वावकल्पते । शरीरविकारस्य बाल्यादेरपि शरीरासंस्पर्शोपगमात् । अन्यथा ब्रह्मणः सकलहेयसम्बन्धप्रसङ्गात् । परिणामप्रकृतित्ववदन्यस्यापि दौवारिकसम्बन्धोपपत्तेः । जगत्कारणत्वाम्नानेष्वपि ब्रह्मात्मादिशब्दस्य केवलवृत्तितया दौवारिकविकारभावासम्प्रत्ययाच्च । न चैवं ब्रह्मणोऽपहतपाप्मत्वादिविरोधः, अविद्याप्रमुखानर्थस्य ब्रह्मण्येवोपगमादिति वाच्यम् । सर्वस्यैवाविद्यामात्रतया स्वभावाप्रच्यवात् । तस्य चास्य विकारस्य ब्रह्मणो निष्कृष्यमाणस्य निःस्वरूपत्वाद् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मे'ति तद्विज्ञानेन प्रागविज्ञातयाथात्म्यं स्वात्मना विज्ञातं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यते । नन्वेवमपि तस्मिन् विज्ञाते तदेव विज्ञातमित्युक्तं स्यात् । सत्यम् । येन विज्ञातेनाविज्ञातं विज्ञातं भवतीत्यादि तु विज्ञेयानतिरेकेऽपि वैकल्पिकविषयभेदव्यपदेशापेक्षो निर्देशभेद एव । अनया वचनभङ्ग्या प्रपञ्चमृषाभावः सेत्स्यतीति । एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सर्वविकाराविकल्पाधिष्ठानतया ब्रह्मणः प्रकृतिभावमुपपादयितुं क्षमते ।

यद्यपि सर्वज्ञत्वादिगुणमयस्यैवोपादनत्वं युक्तम् । निमित्तोपादानाभेदोपगमात् । तथाप्यविद्यातमोमाया निसर्गादेव ब्रह्मसत्तामात्रमनुबध्नती जीवेशविभागं सर्वज्ञत्वादिकमनन्तविचित्रजगद्रचनां च पर्यायेण शक्तिवृत्तिसंस्थानामुद्भावयन्त्येवानुबध्नाति । तथाच सर्वज्ञत्वादिजगद्रचनयोरितरेतरैकान्तिकतया तदालम्बनं ब्रह्म ज्ञानादिमत्तया निमित्तं जगद्रचनाश्रयतयोपादानं च गीयते । न तु सर्वज्ञानादिमदेव सद् ब्रह्म जगदात्मनात्मानं रचयति, निर्विषयसर्वज्ञानाद्यसम्भवात् । यद्यपि जगद्रचना शक्त्या वृत्त्या वा सन्तन्यमानानादिरेव । तथापि विज्ञ इव निष्कृष्यात्मानमुपदिशन्ती श्रुतिरघतनीमिव तां कृत्वोपदिशति ।

अन्यथा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीद्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदि'त्यादिनिरङ्कुशावधारणायोगात्।

एवं च 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत् तेजोऽसृजते'त्यादिव्यपदेशा लोकदृष्ट्या बोध्यबुद्ध्यवतारफला एव। मा भूदद्वितीयात्मतत्त्वोपदेशाग्रहणम् उपदेश्यस्य लोकदृष्ट्या निमित्तान्तरवितर्केणेति निमित्तान्तरव्यवच्छेदफला वा। अथवा सदेवेति निष्कृष्यात्मतत्त्वं प्रतिज्ञाय तल्लक्षणाय जगत्कारणत्वे वक्तव्ये निसर्गसिद्धाविद्यामायोपसर्गेण मृषैव नामरूपविवृत्त्या व्याक्रियमाणस्य तस्यैव प्रागपि शक्तिवृत्तनामरूपसम्बन्धात् सर्वविषयविज्ञाने सति तद्रूपोपादानेन 'तदैक्षत', 'तत्तेजोऽसृजते'ति व्यपदिश्यते। प्रकृतावमर्शिन्यपि तत्पदे श्रुत्यन्तरावगतापेक्षितदेवात्मशक्तेरविद्याया उपक्षेपात् 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति, स इमान् लोकानसृजत', 'सोऽकामयत', 'इदं सर्वमसृजत',

"यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः।
तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते॥"

इत्याद्याश्च तथैवोपपद्यन्ते। तद्रूपापेक्षयैव च 'तत्तेजोऽसृजत', 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यादिस्वातन्त्र्यव्यपदेश उपासनोपयोगात्।

अथवा इयदेव तस्य सर्गे स्वातन्त्र्यं, यत् सृज्यशक्त्युपधानात्मकं सन्निधानं, कुविन्दादेरिव ब्रह्मणोऽविक्रियस्यातिरिक्तकारकप्रयोजनव्यापारासम्भवात्। विशिष्टस्यापि स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। अत एव जगत्सर्गे सन्निधानातिरिक्तव्यापाराभावं ब्रह्मणः स्मरति पराशरः —

"यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते।
मनसो नोपकर्तृत्वात् तथासौ पुरुषोत्तमः॥"

इति। तच्च विवर्तपक्षेऽप्यक्षतमेव। 'परिणामात्' (ब्र० १. ४. २६) इति सूत्रं चान्यथाभावमात्राभिप्रायम्। तावतैव साधनीयप्रकृतिभावसाधनात्, प्राग्रूपोपमर्देनान्यथाभावानुपपत्तेरुक्तत्वाच्च। एवमविशेषात्मन्यमतिमूलायामपि जगद्रचनायाम् *इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिचोद्यं सौत्रं सर्वज्ञेशव्यपाश्रयमुपपन्नम्। तदुपाधौ बुद्धिपूर्वकारित्वोपगमात्। न चैवं तदनन्यत्वानु-

* (ब्र० २. १. २१.)

च्यते । तस्मादाकाशादिसम्भिन्नमर्यादादात्मनो विवर्तो वाय्वादिः । अत एव तदुपहितमर्यादात्मालम्बनं 'तत्तेज ऐक्षते'त्यादिलिङ्गदर्शनमप्युपपन्नम् । न तु ब्रह्मशरीरादाकाशादेः परिणामो वाय्वादिः । ब्रह्मजत्वश्रुतिविरोधादित्यनन्तरमेव स्फुटयिष्यते ।

एवमेव मृदादिदृष्टान्तोऽप्यनुगुणो भवति, तद्विकारमृषात्वव्यवस्थानात् । अनादिरविद्या तमोवरणमात्मनोऽतात्त्विकान्यथाभावोपाधिराक्षिप्यते । न च तस्यैवायं परिणामः । सावयवत्वादिभिरनिरूप्यत्वात् । न चास्मिन् परिणममानेऽपि तच्छरीरस्यापि ब्रह्मणः परिणामः प्रकृतिभावो वावकल्पते । शरीरविकारस्य बाल्यादेरपि शरीरासंस्पर्शोपगमात् । अन्यथा ब्रह्मणः सकलहेयसम्बन्धप्रसङ्गात् । परिणामप्रकृतित्ववदन्यस्यापि दौवारिकसम्बन्धोपपत्तेः । जगत्कारणत्वाम्नानेष्वपि ब्रह्मात्मादिशब्दस्य केवलवृत्तितया दौवारिकविकारभावासम्प्रत्ययाच्च । न चैवं ब्रह्मणोऽपहतपाप्मत्वादिविरोधः, अविद्याप्रमुखानर्थस्य ब्रह्मण्येवोपगमादिति वाच्यम् । सर्वस्यैवाविद्यामात्रतया स्वभावाप्रच्यवात् । तस्य चास्य विकारस्य ब्रह्मणो निष्कृष्यमाणस्य निःस्वरूपत्वाद् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मे'ति तद्विज्ञानेन प्रागविज्ञातयाथात्म्यं स्वात्मना विज्ञातं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यते । नन्वेवमपि तस्मिन् विज्ञाते तदेव विज्ञातमित्युक्तं स्यात् । सत्यम् । येन विज्ञातेनाविज्ञातं विज्ञातं भवतीत्यादि तु विज्ञेयानतिरेकेऽपि वैकल्पिकविषयभेदव्यपदेशापेक्षो निर्देशभेद एव । अनया वचनभङ्ग्या प्रपञ्चमृषाभावः सेत्स्यतीति । एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा सर्वविकारविकल्पाधिष्ठानतया ब्रह्मणः प्रकृतिभावमुपपादयितुं क्षमते ।

यद्यपि सर्वज्ञत्वादिगुणमयस्यैवोपादनत्वं युक्तम् । निमित्तोपादानाभेदोपगमात् । तथाप्यविद्यातमोमाया निसर्गादेव ब्रह्मसत्तामात्रमनुबध्नती जीवेशविभागं सर्वज्ञत्वादिकमनन्तविचित्रजगद्रचनां च पर्यायेण शक्तिवृत्तिसंस्थानामुद्भावयन्त्येवानुबध्नाति । तथाच सर्वज्ञत्वादिजगद्रचनयोरितरेतरैकान्तिकतया तदालम्बनं ब्रह्म ज्ञानादिमत्तया निमित्तं जगद्रचनाश्रयतयोपादानं च गीयते । न तु सर्वज्ञानादिमदेव सद् ब्रह्म जगदात्मनात्मानं रचयति, निर्विषयसर्वज्ञानाद्यसम्भवात् । यद्यपि जगद्रचना शक्त्या वृत्त्या वा सन्तन्यमानानादिरेव । तथापि विज्ञ इव निष्कृष्यात्मानमुपदिशन्ती श्रुतिरघतनीमिव तां कृत्वोपदिशति ।

अन्यथा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीद्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदि'त्यादिनिरङ्कुशावधारणायोगात् ।

एवं च 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत् तेजोऽसृजते'त्यादिव्यपदेशा लोकदृष्ट्या बोध्यबुद्ध्यवतारफला एव । मा भूदद्वितीयात्मतत्त्वोपदेशाग्रहणम् उपदेश्यस्य लोकदृष्ट्या निमित्तान्तरवितर्केणेति निमित्तान्तरव्यवच्छेदफला वा । अथवा सदेवेति निष्क्रष्यात्मतत्त्वं प्रतिज्ञाय तल्लक्षणाय जगत्कारणत्वे वक्तव्ये निसर्गसिद्धाविद्यामायोपसर्गेण मृषैव नामरूपविवृत्त्या व्याक्रियमाणस्य तस्यैव प्रागपि शक्तिवृत्तनामरूपसम्बन्धात् सर्वविषयविज्ञाने सति तद्रूपोपादानेन 'तदैक्षत', 'तत्तेजोऽसृजते'ति व्यपदिश्यते। प्रकृतावमर्शिन्यपि तत्पदे श्रुत्यन्तरावगतापेक्षितदेवात्मशक्तेरविद्याया उपक्षेपात् 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति, स इमान् लोकानसृजत', 'सोऽकामयत', 'इदं सर्वमसृजत',

> "यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः ।
> तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ॥"

इत्याद्याश्च तथैवोपपद्यन्ते । तद्रूपापेक्षयैव च 'तत्तेजोऽसृजत', 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यादिस्वातन्त्र्यव्यपदेश उपासनोपयोगात् ।

अथवा इयदेव तस्य सर्गे स्वातन्त्र्यं, यत् सृज्यशक्त्युपधानात्मकं सन्निधानं, कुविन्दादेरिव ब्रह्मणोऽविक्रियस्यातिरिक्तकारकप्रयोजनव्यापारासम्भवात् । विशिष्टस्यापि स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । अत एव जगत्सर्गे सन्निधानातिरिक्तव्यापाराभावं ब्रह्मणः स्मरति पराशरः —

> "यथा सन्निधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ।
> मनसो नोपकर्तृत्वात् तथासौ पुरुषोत्तमः ॥"

इति । तच्च विवर्तपक्षेऽप्यक्षतमेव । 'परिणामात्' (ब्र० १. ४. २६) इति सूत्रं चान्यथाभावमात्राभिप्रायम् । तावतैव साधनीयप्रकृतिभावसाधनात्, प्राग्रूपोपमर्देनान्यथाभावानुपपत्तेरुक्तत्वाच्च । एवमविशेषात्मन्यमतिमूलायामपि जगद्रचनायाम् *इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिचोद्यं सौत्रं सर्वज्ञेशव्यपाश्रयमुपपन्नम् । तदुपाधौ बुद्धिपूर्वकारित्वोपगमात् । न चैवं तदनन्यत्वानु-

* (ब्र० २. १. २१.)

पपत्तिः। न खल्वात्यन्तिकमसत्त्वं मिथ्यात्वं, येन ब्रह्मणो विकाराणामन्यत्वमनन्यत्वं वा न सङ्गच्छेत। नापि विकाररूपेणैव तदनन्यत्वमुच्यते, येन विरुध्येत। किन्तु मृषाविकाराणामधिष्ठानात्मैव तत्त्वमिति याथात्म्येन। परस्यैव तु तदनन्यत्वानुपपत्तिः। कार्यकारणावस्थाविशिष्टभेदावश्यम्भावाद्, वस्तुस्वरूपानुगतिमात्रस्य कार्ये कारणानन्यत्वानुपपादकत्वाच्च॥

निरधिष्ठानभ्रमायोगः।

यत्त्वेवमनृतस्य प्रतिभैकशरीरतया पूर्वसत्त्वायोगादसत्कार्यवादापत्तिरिति। तन्न। अधिष्ठानरूपस्यैव विकारात्मावभासित्वेन तदात्मना प्रागपि सत्त्वाविरोधात्। न हि निरधिष्ठानविभ्रमः सम्भवति। इदं रजतमयं सर्पः अहं मनुष्योऽहं गौर इत्यादिसाधिष्ठानत्वानुभवात्। स्वप्नकेशोण्ड्रकादिविभ्रमस्यात्मतेजोवयवाद्यधिष्ठानत्वात्। सर्वस्यैव सदनुविद्धप्रत्ययस्य तदधिष्ठानत्वोपपत्तेश्च। अपिच स्वविषयाज्ञाननिबन्धनो भ्रमो न निरधिष्ठानो भवितुमर्हति, अज्ञातस्यैवाधिष्ठानत्वात्। अपिच विषयबाधे विभ्रमो विपरीतप्रमा च बाधो न निरधिष्ठानविभ्रमवादे स्यात्। निर्विषयप्रमासम्भवात्। न चाभावविषयैव सा, प्रतियोगिनिरूप्यभावान्तरानात्मनस्तस्य तुच्छत्वात्। यच्च तत्र किञ्चिद्विभ्रमनिषेधात्मना प्रतीयते, तदेव तस्याधिष्ठानम्। एतदुक्तं भवति — कार्यबीजशक्तिमदज्ञानविषयतया यदधिष्ठानसत्त्वं, तदेव कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमिति। 'आत्मैवेदं सर्वमि'ति च बाधायां सामानाधिकरण्यमुक्तम्। न हि बाधायां सामानाधिकरण्यमिति निषेधबोधकमित्यर्थः, लक्षणापातात्। किन्तु प्रतिपादनीयाभेदोपपत्तये पदोपस्थितबाधविमर्शापेक्षतया तथा व्यवहारः। तेन न 'बहु स्यां प्रजायेये'त्यादिसृष्टिप्रतिपत्तिर्विरुध्यते। विवक्षिताद्वितीयवस्तुसिद्धये ब्रह्मणो जगद्रूपविवर्तोपदेशतयाहत्यात्र भेदस्याप्रतिपादनीयत्वात्। तदेवं विकारमृषाभावात् तदात्मभूतब्रह्मात्मतत्त्वविज्ञानमेव सर्वविज्ञानमिति,

> "न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्।
> सर्वं ह[1] सर्वः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः॥"

---

१. 'ह पश्यः पश्यति' मुद्रितच्छान्दोग्योपनिषत्पाठः।

इत्यादिव्यपदेशाः । न वस्तुवृत्त्या विकारविषयमेव सर्वविज्ञानमिति, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्', 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादि-विरोधादिति ।

यत्पुनरेवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासम्भावनाय 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादि'ति सिद्धवदुपन्यासो न स्यात् । यथादृष्ट-व्यवहारिणः श्वेतकेतोः प्रागस्मादुपदेशाद् विकारानृतत्वबुद्ध्यभावादिति । तन्न । प्रसाध्याङ्गत्वेन युक्त्यैव विकारासत्यत्वमापाद्य निदर्शनोपपत्तेः । सैषा युक्तिरु-च्यते वाचारम्भणमित्याद्या । परस्यापीयमेव शैली समाश्रयणीया । अन्यथा प्रसिद्धवदुपन्यासायोगाद्, मृद एवावस्थाभेदो घटादिविकार इत्यलोकसिद्धत्वात् । प्रत्युत मृदो घट उत्पद्यते, एरकाभिः कटं करोतीत्युपादानविकारान्यभावस्यैव लोकसिद्धत्वात् । अतो दृष्टान्तोपपादनायैव वाचारम्भणमित्यादि । परन्तु पर-स्य वाचेति व्यवहारोपलक्षणत्वकल्पनं स्वरसावगतस्वरूपहेतुत्वातिलङ्घनेनोद्दे-श्यतया हेतुत्वकल्पनं, मृत्पिण्डेनेत्यनुषङ्गकल्पनं, विकारो नामधेयं चेत्यश्रुतस-मुच्चयकल्पनं, मृत्तिकेत्येवेति मृदभेदप्रमाणपरत्वकल्पनमित्यादिदोषा अधिका इति । तदेवमुपक्रमोपसंहारादिभिः 'तरति शोकमात्मवित्', 'भूमैव सुखम्' इत्या-दिफलार्थवादेन च प्रकरणस्य निर्विशेषाद्वितीयवस्तुमात्रैदम्पर्ये[1] पर्यवसिते तत्त्व-मसीति तच्छब्देन प्राकरणिकनिर्विशेषवस्तुपरामर्शसम्भवेऽपि कारणत्वमुखेन तस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् । पदवृत्तेश्च प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टविषयत्वात्, तत्र भागत्यागलक्षणावाचोयुक्तिराचार्याणामविरुद्धा, नान्तरीयकबाधविवक्षा च । मृषा-र्थैनिरूप्यकारणत्वादेरपि मृषाभावात् ॥

ब्रह्मवल्ल्या निर्विशेषपरत्वम् ।

तथा 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यनुपसृष्टब्रह्मपदेन सर्वविधाल्पत्वविरोधिभा-वमात्रोपक्रमादानन्त्याम्नानात्, सविशेषे च वस्तुपरिच्छेदेन निरुपचरितानन्त्या-नुपपत्तेः । यत्तु स्वरूपतो गुणतश्चानन्त्यमिह विवक्षितं,

---

1. 'विषयाद्वि' ख. पाठः.

"नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तो हि स स्मृतः"

इत्यादिस्मृतेरिति । तन्न । तस्यानियन्तर्थनन्तपदभक्तिपरत्वोपपत्तेः । न चैव-मिहानन्त्यस्यापि निषेधे पुनरन्तवत्त्वप्रसङ्गः, दग्धेन्धनाग्नेरिव निषिद्धान्त-वत्त्वस्यैवानन्त्यस्याभावेऽपीन्धनस्येव पुनरन्तवत्त्वस्योज्जीवनानुपपत्तेः। उपसंहारे च 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति निर्णयानन्दरूपस्य 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्, यदेष आकाश आनन्दो न स्याद्'त्याम्नातस्य 'सैषानन्दस्य मीमांसा' इति मीमांसामवतार्य 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इति परिहृताशेषविशेषमभेदेनोपसंहारात् । तद्विषये च श्लोके

"यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह"

इति निर्विशेषावबोधनात् । अन्यथा विशेषनिमित्तेन वागादिविषयत्वोपपत्तेः । अप्राप्य निवर्तन्ते इति वचनव्यक्त्या हि ब्रह्मणि तावत् प्रवृत्तिरवगम्यते । वाङ्मनसयोः प्रवृत्तिश्चाभिधानं प्रत्यायनं च । न च तस्मिन् प्रवृत्तस्य तत एव निवर्तनं सम्भवति । न च विदूरपातिनि पतत्रिणि प्रवृत्तस्य नयनस्य तमप्राप्य निवृत्तिवदिह स्यादिति शङ्क्यम् । नयनगतिवद् विषयप्राप्त्यतिरिक्तप्रवृत्तेरिहासम्भवात् । तत्र ब्रह्मानन्दमभिदधाना एव वाचस्तदियत्तामप्राप्य निवर्तन्ते इति तवाध्याह्रियेत । प्रवृत्तिनिवृत्त्योरेकार्थनिरूप्यत्वस्वारस्यमुल्लङ्घ्य भिन्ननिरूप्यता च कल्प्येत । ततश्च ब्रह्मण्येव मृषाविशेषनिमित्तप्रवृत्ते एव वाङ्मनसे तदेवाप्राप्य निवर्तेते । सर्वप्रवृत्तिनिमित्तमृषात्वादेवेति युक्ततरम् ।

यत्तु 'भीषास्माद् वातः पवते' इतीश्वरमुपक्रम्य मानुषानन्दादारभ्य क्षेत्रज्ञानन्दोत्तरोत्तरोत्कर्षक्रमेण परमोत्कर्षे 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः' इत्युपसंहृते सङ्ख्यानप्रसञ्जितमियत्तापरिच्छेदानुशयं भगवदपरिमितानन्दगुणस्य समुच्छिन्दद् 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादि तदानन्त्यपरमेव । अपिच 'युवा स्यात् साधु युवाध्यायकः' इत्यादिगुणगणं, 'तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्याद्' इत्यादिविभूतिपौष्कल्यं चोक्त्वा, 'स एको मानुष आनन्दः' इति तत्समुदायमेवानन्दं निर्दिश्य, तस्यैव परमोत्कर्षोपसंहारे परमेश्वरगुणविभूतीनामेव परमोत्कर्षं प्रतिपादयति 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति । न चायं कार्यब्रह्मण आनन्द उच्यते । तत्रैतदवसानं वैषयिकानन्दातिशयमुपन्यस्य 'स यश्चायं पुरुषे', 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति सर्वानुगतस्वरूपमशेषविशेषशून्यतया वाङ्मनसाविषयं मुक्तप्राप्यं परमानन्दं गुणै-

श्चर्यविविक्तमेव ब्रवीतीति युक्तम् । ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि मुख्यत्वात् । अस्मिन् प्रकरणे च तस्य 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादौ सर्वत्र परविषयत्वात् । श्लोके च 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इति विभक्तिभेदेऽपि ब्रह्मण आनन्द इत्येतावतः प्रत्यभिज्ञानाच्च ॥

ब्रह्मण आनन्दगुणकत्वशङ्का ।

तत्र च भेदनिर्देशादानन्दगुणकं ब्रह्म । न च 'आनन्दो ब्रह्मे'ति श्रुतेरानन्दात्मकस्यानन्दगुणत्वासम्भवः । श्रुतिबलेनैवानन्दस्य स्वातन्त्र्यवदानन्दित्वस्यापि लौकिकव्याप्तिबाधेन स्वीकार्यत्वात् । 'ब्रह्मण आनन्द' इति निर्देशागौणत्वात् । अन्यथा निर्विशेषविवक्षायामानन्दगुणस्योत्तरोत्तरापकर्षेणाभावावसानैव श्रुतिवृत्तिः स्याद्, न तु तस्य परमोत्कर्षावसाना । प्रक्रमेऽपि हि, 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह, ब्रह्मणा विपश्चिते'ति ब्रह्मणा सह मुक्तप्राप्याः कामाः काम्यमाना गुणा ब्रह्मसमभिव्याहाराद् योग्यत्वाच्च ब्रह्मसम्बन्धिन आम्नायन्ते । तच्च निर्विशेषपरत्वे विरुध्येत । अत्र फले गुणप्राधान्यमिष्टम्, उपासने गुणप्राधान्यस्य विवक्षितत्वात् । तथाच लिङ्गम्— 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति' इति । 'तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्', 'य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्' इति दहरविद्यायां दर्शनाद्, 'यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती'ति फलोपासनयोरेकप्रकारत्वाम्नानाच्च । तेन 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (२. ३. १९) इति ब्रह्मणोऽप्राधान्यमविरुद्धमिति ॥

ब्रह्मण आनन्दगुणत्वनिरासः ।

अत्र वदामः— प्रकरणिविषया तावदानन्दमीमांसा, न तु सन्निहितेश्वरविषया तद्गुणविषया वा । न हि 'स एको मानुष आनन्द' इति गुणविभूतिविषयं तदुपाधिकानन्दविषयं वा । 'युवा स्याद्' इति गुणविभूतिमत एव प्रकृतस्य तदा परामर्शात् । स तु स्वरूपानन्दोऽविद्यापिहितः क्षेत्रज्ञस्य गुणविभूतिसम्पदायत्ताभिव्यक्तिक इति तदुपन्यासः । न हि मानुषानन्दादिरति-

रिच्यते, 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रां (विषयवृत्तिपरिच्छेदम्) उपजीवन्ति' इति श्रुतेः। तमिमं गुणविभूत्युत्कर्षाधीनपरमोत्कर्षं स एको ब्रह्मणो भगवतोऽप्रतिघज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिगुणस्य हिरण्यगर्भस्यानन्द इत्याम्नाय गुणैश्वर्यविषयोत्तीर्णं निकर्षोत्कर्षादिविशेषानाघ्रातं समस्वभावं परमानन्दतावन्मात्रमुपसंहरति 'स यश्चायं पुरुषे' इत्यादीति युक्तम्। ब्रह्मण आनन्द इत्येव मुक्तप्राप्यपरमानन्दविवक्षायां तत्पर्यायश्रुतश्रोत्रियाकाम्यत्वविरोधात्। न च पूर्वपूर्वाकामहतस्योत्तरोत्तरानन्दः, अत एव मानुषानन्दपर्याये 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति नाम्नायत इति वाच्यम्। साधनक्लेशाद्यभावसुखवृत्तिभ्यां तुल्यायव्ययन्यायेन तत्तद्विषयविरक्तस्यैव तत्तदानन्द इत्यौचित्यात्। प्रथमपर्याये तदनाम्नानस्यापकर्षेणोपेक्षयार्थसिद्ध्या वान्यथासिद्धेः। अत एव वाजसेनयके मनुष्यपितृगन्धर्वकर्मदेवानन्दपर्यायेषु बहुषु 'यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतश्चे'ति नाम्नायतेऽर्थसिद्धेरेव। भाष्यकृतस्तु वैराग्योपयोगितया साधनक्लेशाद्यभावमुपगच्छन्तो ब्राह्मपदविरक्तस्य परमानन्दभागिनोऽर्थसिद्धिं च मन्वानाः पूर्वपदविरक्तस्योत्तरानन्द इति व्याचख्युः। वयं तु पूर्वपदसिद्धिनिबन्धनक्लेशाभावस्य तदानन्दवृत्तिशेषतयोत्तरानन्दवृत्त्यपेक्षया स्वभावफल्गुतया चातुल्यतामाश्रित्य तत्पदसिद्धिनिबन्धनक्लेशस्याधिकतया ततो विरक्तस्य तत्क्लेशाभावस्तदानन्दवृत्तितुल्यकक्ष्यः स्यादपीति, तत्तदकामहतस्य तत्तदानन्द इति व्याचक्ष्महे। ब्राह्मपदविरक्तस्य तु समस्तसांसारिककामातिवृत्त्या परमानन्दोऽपीत्युपपद्यते। यदि च ब्रह्मविदः सर्वकामाष्ट्युपपादनमाश्रित्य सर्वत्रैव समस्तसांसारिककामानुपहतत्वं विवक्ष्येत, तथापि तव मुक्तस्य ब्राह्मलौकिकस्य परमानन्दभागिनः प्राकृतवजन्यमानुषानन्दादिभागित्वमयुक्तम्। अन्तर्भावविवक्षायामपि 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः, स एको ब्रह्मण आनन्दः' इति परिच्छेदाम्नाते पर्यवसानायोगात्। 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादेरन्यथोपपादितार्थत्वात्।

यत्तु

"अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च।
ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च॥
रोमकूपेष्वनन्तानि ब्रह्माण्डानि भ्रमन्ति ते।"

---

१. वं मयन्तो' ख. पाठः.

इत्यादिवचनात् तेषु च प्रकृतप्रजापतिशब्दितचतुर्मुखानन्त्येन तत्तद्विषयशत-गुणितसर्वानन्दोपादानेन 'स एको ब्रह्मण आनन्दः' इति निरतिशयानन्दवि-वक्षैवेति। तन्न। प्रजापतेरेकवचनानुपपत्तेः। मनुष्यगन्धर्वाणां देवगन्धर्वा-णामित्यादौ बहुत्वे बहुवचनप्रक्रमानुरोधेन प्रजापतीनामिति बहुवचनप्रसङ्गात्। ब्रह्मशब्दस्य च 'एतद् वै सत्यकाम! परं चापरं च ब्रह्मे'त्यादावपरेऽपि दर्शनात्। प्रकरणे च तस्य परमात्मविषयत्वेऽपि बहुविरोधात् 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति न्यायेन ब्रह्मण आनन्द इति ब्रह्मशब्दस्यैकस्यापरविषयत्वोपपत्तेः। 'तस्माद् विराडजायत, विराजो अधिपुरुषः' इत्यादौ प्रजापतिहिरण्यगर्भभेदप्रसिद्धेः

"ततश्चापि प्रजापतिः।
"हिरण्यगर्भोऽपि ततः पुंसः शक्त्युपलक्षितः"

इति प्रजापतेरतिरिक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानानन्दाद्यतिशयस्मरणाच्च 'स एको ब्रह्मण आनन्दः' इति हिरण्यगर्भविषयं युक्तम्। एवं च प्राकरणिकब्रह्मतावन्मात्र-निर्विशेषपरमानन्दविषयस्य 'आनन्दं ब्रह्मणः' इत्यस्य ब्रह्मण आनन्द इत्यैकार्थ्य-प्रत्यभिज्ञानं शब्दसादृश्यमात्रनिबन्धनो विभ्रम एव। भेदनिर्देशश्च शिलापुत्र-कस्य शरीरमित्यादिवद् व्याख्येयः। अन्यथा 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति वेदने ब्रह्मप्राधान्यप्रक्रमविरोधात्। ब्रह्मगुणानामनन्तानामानन्दत्वोपगमेन तव'अश्नुते सर्वान् कामानि'ति ब्रह्मगुणविषयं व्याकुर्वत आनन्दमित्येकवचनासामञ्ज-स्यात्। आनन्दो ब्रह्मेत्यभेदोपसंहाराच्च। प्रक्रमानुगुणे च भेदनिर्देशगौणत्वे ब्रह्म नानन्दि, आनन्दत्वाद् विषयानन्दवदित्यनुमानाबाधाच्च। अत एव नि-र्विशेषविवक्षायामानन्दस्योत्तरोत्तरापकर्षणाभावावसानैव श्रुतिवृत्तिः स्यादिति निरस्तम्। ब्रह्मण एव तावन्मात्रतया तदभावावसान उपदेशे शून्यवादप्रस-ङ्गात्॥

सोऽश्नुत इतिश्रुत्यर्थः।

न च 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान्' इति काम्यमाना ब्रह्मगुणा उच्यन्ते, तेषां पृथङ्मुक्तप्राप्यत्वे 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति मन्त्रवृत्तिविषयसूत्रविरोधात्। किन्तु सर्वेषामपि हिरण्यगर्भावसानानन्दानां विषयवृत्तिपरिच्छेदोपाधिकब्रह्मा-नन्दलेशरूपत्वाद्, 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति

श्रुतेः, वैजात्यादेरयोग्निवदुपाधिभेदोपपाद्यत्वाद्, अतिरेके मानाभावाच्च, ब्रह्मानन्दमश्नुवानस्तदविभक्तस्वभावान् सर्वानेव कामान् युगपदश्नुत इत्युच्यते, सर्वनदीनदसम्भेदमये सरस्वति स्नात इव सर्वत्र स्नातः । आहिरण्यगर्भानन्दादात्मविदकामहतश्रोत्रियसम्बन्धबोधनस्य ब्रह्मविदः सर्वकामाप्तिवाक्यार्थप्रपञ्चनपरत्वोपपत्तेः । 'तस्माद्वा' इत्यादिकृत्स्नप्रकरणस्यापि 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादिऋगर्थप्रपञ्चमात्रपर्यवसायित्वात् । निरस्तसमस्तविशेषानन्दप्रकाशसत्तामात्रकैवल्येऽपि मोक्षे सह सर्वान् कामानश्नुत इत्युपन्यासस्तु मोक्षे सर्वानन्दराशिरूपं परमानन्दसामान्यं लभ्यते । मा कामेषु मनः कार्षीः, मोक्षविरोधादित्येवमर्थम् । एवं च मुक्तावपि गुणप्राप्त्यभिधानात् सगुणं ब्रह्मेति निरस्तम् ॥

अदृश्येऽनात्म्ये इतिश्रुत्यर्थः ।

'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने' इति च सर्वविशेषनिषेधात् । न चात्र दृश्यादचेतनादात्मीयवतः शरीरिणो बद्धादन्यदपि देवादिनिरुक्तिमतो मुक्तात् परमात्माश्रयाद् नित्यमुक्ताच्च व्यावृत्तिरुच्यते । विशेषग्रहणहेत्वभावात् । अनिलयन इत्येव परमात्माश्रयसर्वव्यावृत्तिसिद्धौ शेषवैयर्थ्यात् । अतोऽदृश्य इति दृश्यत्वनिषेधप्राप्तं द्रष्टृत्वं निषेधति । अनात्म्य इति आप्नोति विषयानादत्ते वात्मा । आत्मैवात्म्यं, तद्भावो वा । न आत्म्यं ना(त्म्यम)स्येति वा(ना)त्म्यम् तस्मिन्, अद्रष्टरीत्यर्थः । किं तर्हि विषयविच्छिन्नं दर्शनम् । न । इदं तदित्यनिरुक्ते । तर्ह्यभावः प्राप्तः । न । अनिलयने नितरां लयो निलयनं ह्यभावः इति । अथवा 'इदं सर्वमसृजत', 'तद(नु)प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि'ति विकारयोगितया शरीरितया सदादिनिरुक्तवत्तया चोक्तस्य कारणात्मनस्तदपवादेनाविशेषस्वरूपमभिधीयते । आत्म्यमात्मीयं शरीरम् । निलीयते तस्मिन्नन्ते विकारजातमिति निलयनं कारणम् । अनात्म्ये अनिलयन इति तदपवाद इति ।

वार्त्तिककृतस्तु —

"स्याद्वा जाग्रदवस्थेयं
विराडात्मान्नमयकोशः ।

दृश्यत्वेन प्रसिद्धितः ।

कोशत्रयमिहात्म्यं स्याद्

प्राणमयादि ।

आत्मार्हत्वसमन्वयात् ।

पञ्चमोऽत्र निरुक्तः स्यात् पारिशेष्यात् फलात्मकः ।

आनन्दमयः । अयं त्वम्पदवाच्योऽर्थः ।

अथ लक्ष्यः—

अत्यानन्दमयं ब्रह्म त्वनिरुक्तं परं पदम् ।

तत्पदार्थस्तु—

निलीयते जगद् यस्मिन् निलीनं जायते यतः ।
निलयनं तत् परं ब्रह्म कोशपञ्चककारणम् ॥
सच्चत्यच्चादिनापेक्ष्यनिषेधोऽयमिहोच्यते ।
सामानाधिकरण्याच्चाभेदो गम्यत (इत्या ? इत्यतः) ॥"

इत्याहुः ॥

उदरमन्तरं कुरुते इतिश्रुत्यर्थः ।

'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवती'ति गुणतोऽपि भेददर्शनापवादाच्च ।

यत्तु — नात्र भेददर्शनं भयहेतुरुच्यते, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'ति सामानाधिकरण्येन देवमनुष्यतिर्यगादिनानारूपजगदात्मत्वानुसन्धानस्यैव शान्तिहेतुत्वाभिधानाद् ब्रह्मणो नानारूपत्वानुसन्धानस्य चाभयहेतोर्भयहेतुत्वायोगात् । किन्तु 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवती'त्यभयहेतुतयोदितायाः समस्तचिदचिद्विसजातीये ब्रह्मण्युपास्ये प्रतिष्ठाया उपासितुर्दृढसम्बन्धरूपाया उपासनाया उपास्योपासकसम्बन्धस्योपासनारूपपर्यवसानाद्, 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्', 'यो वेद निहितं गुहायां', 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान्', 'यदैतस्मिन् प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति', 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेती'ति वाक्यानामैकार्थ्यादिह विधित्सितवेदनस्य तदर्थ-

तोपसंहाराच्च, तस्या अन्तरमवकाशं छिद्रं विच्छेदं यः कुरुते तस्य भयं भवतीत्युच्यते। तथा चार्षं दर्शनं —

"यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते।
सा हानिस्त (दहं ? न्मह) च्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया॥"

इत्यादिभयहेतोरभयहेतुप्रतियोगित्वौचित्याच्च। न खल्वेकत्वं प्रतिष्ठाशब्दार्थः। 'राजा राज्ये प्रतिष्ठितः' इत्यादौ दृढसम्बन्धरूढत्वात्। ऐकात्म्यस्य स्वरूपत्वे यदा विन्दत इति कादाचित्कशभवचनायोगाद्, विन्दतेर्ज्ञानार्थास्वारस्याच्च। तेन तत्प्रतियोगितया अन्तरं कुरुते इति भेददर्शनमुच्यत इत्ययुक्तम्। न च कुरुत इति दर्शने समञ्जसम्, मनसि कुरुते इत्यध्याहारश्चायुक्त इत्यादि।

तन्न। सर्वं ब्रह्मेत्यादिसामानाधिकरण्यस्य विवर्तबाधेन वस्तुस्वरूपाभेदपरत्वाद्, ब्रह्मणः स्वरूपेणापरिणामित्वात्, कार्यकारणावस्थाविशिष्टाभेदायोगाच्च, कार्यकारणरूपभेदाभावे च तावन्मात्रे सर्वमिदं ब्रह्मेति सहप्रयोगायोगात्, तद्रूपबाधेन वस्तुस्वरूपाभेदपरे च सामानाधिकरण्येऽभेददर्शनेनैव शान्तिर्विधित्स्येत। न चैवं 'स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः' इत्युपासनाविधिविरोधः। विमृष्टमात्रेऽपि विशेषबाधे यावन्निर्विचिकित्सनिर्विशेषापरोक्षं प्रतीतविशेषोपादानेन विध्युपपत्तेः। न चान्तरवाक्ये प्रतिष्ठाविच्छेदो भयहेतुरुच्यते, लब्धोपासनाफलपदस्य पुनस्तद्विधिवैयर्थ्यात्। उपास्ये ब्रह्मण्युपासितुर्दृढसम्बन्धो हि साक्षात्कारावधिरुपासनैव प्रतिष्ठोच्यत इति ते मतम्। न च सत्यामभयप्राप्तौ तद्विच्छेदाशङ्कात्मानं लभते, येनान्तरवाक्यं विधित्सितप्रतिष्ठाविशेषणपरं स्यात्। किञ्चैवं मुक्तस्यापि तदुपासनविच्छेदाद् भयापत्तिः। न च सोऽप्युपासीत, लब्धफलत्वात्। उपासीनस्यापि सुप्तादाववश्यं तदन्तरकारितया नियतभयत्वेन तदुपासनाविधिवैफल्यात्। अथ निरुक्तोपासनस्यैवाभावे भयमुच्यते यदान्तरं कुरुते अथ भयं भवतीति।

"इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः"

इत्यादिवदिति चेद्, न। अन्तरशब्दस्यावकाशावधिभेदादिवृत्तेरभावार्थत्वाभावात्। एतस्मिन्नन्तरं कुरुत इत्येव सामर्थ्ये प्रतिष्ठाय इत्यध्याहारस्य वि-

भक्तिविपरिणामेनानुषङ्गस्य वा असङ्गतत्वाच्च । 'यन्मुहूर्तमि'त्यादि च श्रौतार्थप्रत्यभिज्ञानादनुदाहार्यम् । तत्रैवं सत्यदृश्य इत्यादिनिरस्तनिखिलविशेषेऽखण्डैकरसे साक्षादपरोक्षे वेदनीये ब्रह्मण्यभयं यथा तथा प्रतिष्ठा वेदितुरभेदस्वरूपसाक्षात्कार एव उपासनाया आहत्याभयहेतुत्वाभावव्यवस्थापनात्, तां यदैष विन्दते लभते अथ सोऽभयं गतो भवतीत्युक्त्वा अभयहेतुभेदस्वरूपसाक्षात्कारप्रतियोगिभेददर्शनं भयहेतुरुच्यते 'एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति' इति युक्तम्, 'द्वितीयाद् वै भयं भवति'

"मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति"

इति श्रुत्यन्तरात् । एवं प्रतिष्ठाशब्दस्याभेदार्थालम्बना दोषा निरवकाशाः । ब्रह्मण्यभिन्नस्वभावे विषये गृहीते सामर्थ्यादन्तरस्य भेदस्य प्रतिभानात्त्वलाभेऽन्तरं कुरुत इति तावदुक्तं स्याद् यावद्भिन्नं कुरुते इतीति करोतेरिहादर्शनार्थत्वाद् नासमञ्जसं किञ्चित् ।

अन्ये तु—

"यदा ह्येवैष एतस्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः ।
विजानाति तदा तस्य भयं स्यान्नात्र संशयः ॥"

इति स्कान्दमनुरुन्धानाः करोतेरिहात्मनेपदिनः प्रकथनार्थत्वे कथनस्य प्रकर्षो ज्ञानपूर्वकत्वमिति कथनहानेन करोतिरिह ज्ञानपर एवेत्यप्याहुः ।

परस्यैव त्वन्तरस्य प्रतिष्ठाविच्छेदस्याभावात्मनः करोतिकर्मत्वानुपपत्तेः स्वा(पौ ? पे) च स्वभावभाविन्युपासनाविच्छेदे पुरुषस्वातन्त्र्यानुपपत्तेश्च विषयान्तरसञ्चारादिरन्तरपदार्थः कल्प्येतेत्यसमञ्जसमिति । तदेव मध्ये निर्विशेषपरामर्शात् 'तस्माद्वा' इत्यादिना 'सोऽकामयते'त्यादिना च तदुपपादनात् तद्विदः साध्वसाधुकर्मोपतापाभावाद्यर्थवादाच्च निर्विशेषपरं प्रकरणमवसीयते । न च 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्यादिभेदव्यपदेशविरोधः, जीवभावसन्निवेशसापे-(क्षा?क्षत्वा)दुपदेशस्य । 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह, ब्रह्मणा विपश्चिते'त्यत्र तु वक्ष्यामः ॥

केनोपनिषद्वाक्यार्थः ।

एवमशेषोपनिषत्सु

"अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि"

इति विदिताविदितत्वनिषेधो ब्रह्म निर्विशेषप्रकाशमात्रमभिप्रैति । सविशेषत्वे हि विशेषभेदेन कथञ्चिद् विदितमविदितं च भवेत् । तथा

"यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः"

इत्यादिव्यापकज्ञेयत्वनिषेधो व्याप्यसगुणत्वाभावमर्थादवगमयति । मतत्वामतत्वे हि विरुध्येते इति कर्तव्यो यत्नः । न च 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्याद्यपवर्गोपायज्ञानविषयत्वाज्ज्ञानाविरोधा(म्म ?दम)तत्वादिवचनमनन्तस्यानन्तगुणस्येयत्तापरिच्छेद्यत्वाभिप्रायं,

"सङ्ख्यातुं नैव शक्यन्ते गुणा दोषाश्च शार्ङ्गिणः ।
आनन्त्यात् प्रथमो राशिरभावादेव पश्चिमः ॥
यथा रत्नानि जलधेरसङ्ख्येयानि पुत्रक ! ।
तथा गुणा ह्यनन्तस्य त्वसंख्येया महात्मनः ॥"

इत्यादिदर्शनादिति युक्तम् । इयत्तया अमतमित्याद्यधिकावापदोषात् । तस्मान्मननं विज्ञानं वा क्रियमाणं प्रकाशसत्तामात्रे मतेर्मन्तरि विज्ञातेर्विज्ञातरि वा न प्रवर्तत इत्येतदवसानं क्रियते । तदिदमुच्यते 'यस्यामतं तस्य मतम्' इति । वेदनस्यापि वेदितृ ब्रह्मेत्यादिशास्त्रीयविकल्पविज्ञानस्यावभासकतया स्वयमेव निर्विशेषस्वरूपावभासाद् 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्यादिव्यपदेशाः । स्वप्रकाशानुभवात्मनोऽविषयत्वमग्रे विस्तरेण वक्ष्यते ।

एवं

"तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते"

इत्युपास्यत्वनिषेधोऽपि, सविशेषस्योपास्यत्वोपगमात् । यत्तु — नायमर्थः यदुपासते तन्न ब्रह्म विद्धि, किन्तूपास्त्यविषयमिति । यदिदमुपासत इतीदंशब्दानर्थक्यात् । यदिदमित्युपासते इतीतरध्याहारप्रसङ्गाद्वा । 'यः पुनरेतं त्रिमा(त्रे)णोङ्कारेण परं पुरुषमभिध्यायीते'ति शास्त्रान्तरविरोधाच्च । किं तर्हि, यदिदं प्रतीकमुपासते इदं न तत्, परं ब्रह्मैव त्वमुपास्स्वेतीति । तन्न । यदुपासते

तदिदं न ब्रह्म विद्धीति कुत इत्यपेक्षिते इदमिति हेतुगर्भत्वाद्, उपास्यस्य पराग्भावेन दृष्टतया भयहेतुत्वादित्यर्थः । यद्वा करणकलेबरनिदमा निर्दिशति । सर्वस्यैव नैसर्गिकात्मारोपविषयतया प्रत्यक्षत्वात् । एवं च यदिदमुपासते करणकलेबरं प्राकृतास्तदिदं न विद्धि । किन्तु तदेव ब्रह्म विद्धि यद् वाक्प्राणादिप्रणेतृप्रत्यगात्मभूतं प्रकृतम् । प्रत्यगात्मन एव करणादिप्रेरकतया प्रथमतरं तत्प्रणेतृत्वप्रत्ययात् । उज्झित्वा देहादिबहिर्दृष्टिं प्रत्यगात्मभूतं ब्रह्म जानीहीत्यर्थः । 'ओङ्कारेण परं पुरुषमभिध्यायीते'ति च तत्प्रतीकोपासनं विवक्षितम् । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया, 'प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीते'ति प्रक्रमात् । तत्प्रतीकतैव च तत्र विशेषः ॥

नेह नानास्ति किञ्चनेतिश्रुत्यर्थः ।

एवं 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादयोऽपि सकलभेदनिषेधेन स्वरसतो निर्विशेषमुपसंहरन्ति । यत्तु नेह नानाभेदनिषेधो विवक्षितः । प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणविरोधात् । अपिचैवं सर्वज्ञं ब्रह्म 'बहु स्यामि'ति सङ्कल्पेन कथमात्मनि यत्ननिवर्तनीयहेयसम्बन्धमुपाददीत । असार्वज्ञ्ये वा 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिविरोधः । अपि(च) निरसनीयत्वेनात्मनि हेयसम्बन्धं जानत् सर्वशक्ति तदेव किमि(ति) न निरस्येत् । अशक्तत्वे वा 'परास्य शक्ति'रित्यादिविरोधः । न च सर्वज्ञस्य कल्पनयापि हेयसम्बन्धः, तत्त्वज्ञानविरोधात् । नाना किञ्चनेत्युभयोद्देशेन निषेधसम्बन्धबोधे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । तस्मादिह किञ्चन नाना नेति प्रपञ्चे नानात्वनिषेध एवायम् । स्वरूपेण नानाभूते च तदसम्भवाद्, आगमिकोपादानोपादेयभावादिनिबन्धनतदनन्यत्वादिविरोधिपृथक्त्वं वा निषिध्यत इति युक्तमिति । तन्न । सप्तमीवृत्तेहशब्दपरामृष्टब्रह्मणो नानात्वं प्रति सम्बन्धितयान्वयानुपपत्तेः । अस्मादिति विपरिणामाध्याहारादिकल्पनायां च गौरवात् । उपादानोपादेयादिस्वरूपभेदे सति तन्निषेधे बाधाच्च । न चावस्थाद्वयापन्नचिदचिद्विशिष्टवस्त्वभेदे शब्दगतिरुपपद्यते । न च 'मनसैवेदमाप्तव्यमि'ति ब्रह्मणि प्रकृते इहेति प्रपञ्चविषयं युक्तम् । तथापि प्रपञ्चे नानात्वनिषेधे बाधाच्च । तत्र स्वातन्त्र्येणेत्यधिकावापे स एव दोषः । न च नानाशब्दस्याप्रयुक्तस्य स्वातन्त्र्ये शक्तिः शक्या कल्पयितुं, येनात्र स्वातन्त्र्यमेव प्रपञ्चे निषिध्येत । पृथग्भूतस्य स्वतन्त्रतया

"यथा हि कदली नाना त्वक्पत्रान्नानुदृश्यते"

इत्यादौ पृथगर्थवृत्तनानाशब्देन तल्लक्षणायां च स एव दोषः । न च पृथक्सत्तैव स्वातन्त्र्यमित्यतो नानास्तीति पृथक्सत्तामनूद्य तन्निषेधाददोष इति वाच्यम् । तथापि प्रतिसम्बन्ध्यनिरूपणात् । अत एव 'विनञ्भ्यां नानाञौ नसह' (५. २. २७) इत्यसहार्थे नानाशब्दानुशासनाद् 'नानानेकविनार्थयोः' इति नामकोशादिह विनार्थे नानाशब्द इति निरस्तम्, इहेत्यसामर्थ्यात् । द्वितीया तृतीया पञ्चमी वा स्यात् 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' (२. ३. ३२) इति । 'मनसैवेदमाप्तव्यमि'त्यतोऽर्थभेदेन मनसा विना नास्तीत्यनुषङ्गकल्पने च गौरवात् । मनोवत् प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मणि सतः स्वरूपनिषेधायोगाद्, आप्तिसाधनं नास्तीत्यध्याहारे गौरवाच्च । मनसैवेत्येव तदतिरिक्तब्रह्माप्तिसाधनप्रत्याख्यानाच्च । तस्मान्मनसैवेदमाप्तव्यम् । कथं चक्षुरादिभिराप्तव्यनानाजगदात्मकं हि तदित्यपेक्षिते तत्त्वपरिशेषाय 'नानात्ययानां वृक्षाणाम्', 'नानाशब्दादिभेदात्' (ब्र० ३. ३. ५८) 'नानात्मानो व्यवस्थातः' 'नानावीर्याः पृथग्भूताः' 'नानाशकुनिनादितमि'त्यादौ नानाशब्दस्य भिन्नत्ववृत्तिदर्शनादिह ब्रह्मणि रूपप्रकारभेदभिन्नं जगदेव निषिध्यते 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति । न च प्रत्यक्षादिविरोधः, विषयभेदादिति वक्ष्यते । सर्वज्ञस्य कल्पनानुपपत्त्यादौ च वक्ष्यामः । न च वाक्यभेदप्रसङ्गः । विशेष(ण)विशेष्याभ्यामन्यत्वेन विशिष्टस्य सकृदभावबोधनात् । अनन्यत्वेऽपि वानेकगुणविशिष्टैकक्रयवदनेकप्रतियोगिविशिष्टैकाभावबोधनात् । अभावस्य भावान्तरानतिरेकेण प्रतियोगिभेदेऽपि स्वरूपाभेदोपपत्तेः । आरुण्यादिवदवच्छेदकतया नानात्वस्य क्रयवदभावेऽपि भेदाप्रयोजकत्वाच्च । तथा च प्रसक्तयावद्विशेषनिषेधसिद्धिः । अथवा नेह किञ्चनास्तीति सामान्यनिषेधबुद्ध्यपर्यवसानं मा भूदिति नानेति विशेषणात् । अत एवा'र्तिमाच्छेदि'त्यादौ सामान्यबुद्धिपर्यवसानाय 'मृष्यामहे हविषा विशेषणमि'त्युक्तम् । न चैवमभिन्नं सर्वमस्तीत्यर्थपर्यवसानमापद्येत । जडाजडस्वरूपाभेदबाधात् । सन्मात्रतोक्तौ सिद्धान्ताविरोधात् । अथवा नाना नास्तीत्येव निषेधे किञ्चनेति स्वरूपव्यञ्जनमात्रमसङ्कोचाय निषेधबुद्धेरिति श्लिष्टम् । यत्तु मनसैवानुद्रष्टव्यम् । ब्रह्म । किं जडजीवभेदेन, नेत्याह 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति । इह दर्शनविषये किञ्चन नाना कश्चिदपि भेदो नास्ति ।

दर्शनविषयमध्यप्रविष्टभेदो न द्रष्टव्य इत्युक्तं भवतीति । तन्न । भेदस्वरूपस्यैव स्वरसतो निषेधावगमात् । अपिच यदि भेददर्शनमिह पुरुषार्थतया निषिध्येत, अपगोरणादिवदेकवाक्यता भज्येत । अथ ब्रह्मदर्शनाङ्गतया, भेददर्शनेऽनिष्टफलवचनमेव उपरुध्येत

"मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति"

इति । तस्माद् भेदस्य वस्तुसत्त्वे तद्दर्शनापवादोऽदृष्टार्थो मा भूदिति तदविद्यात्वोपहारेणापोदिताशेषभेदवस्तुस्वरूपप्रतिपादनपरो युक्तः ।

'एकधैवानुद्रष्टव्यमि'ति च नानेकात्मकस्यैकप्रकारेण दर्शनं विधीयते, येन 'नेह नाने'त्यादिर्भेदादर्शनपरं कल्प्येत । किन्तु अविद्ययैव वियदादिभेदविपर्यासगृहीतमपि वस्तुस्वरूपमेकधैवैकप्रकारमेकरूपमेव प्रकाशसत्तामात्रमनुद्रष्टव्यमुच्यते शब्दवृत्तिलाघवात् । 'एकधैवानुद्रष्टव्यमि'ति विधेयदर्शनानुवादेन विशेषणविधानापेक्षया मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यवगतसामान्यापेक्षितविशेषोपहरणेऽतिलाघवाद्, 'नेह नानास्ती'ति प्रथमावगतभेदस्वरूपनिषेधानुगुण्याच्च ॥

निर्गुणश्रुतिविचारः ।

'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति सर्वनिषेधाच्च । यद्यपि 'निर्गुणश्चे'ति सत्त्वादिगुणा एव प्रतिषिध्येरन्, गुणशब्दस्याध्यात्मशास्त्रे

"सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः"

'गुणानेतानतीत्य त्रीन्', 'विना हेयैर्गुणादिभिः', 'गुणादिदोषांश्च मुने! व्यतीतः', 'गुणकलुषस्य सनातनेन तेन' इत्यादौ 'गुणाः सत्त्वं रजस्तमः' इति नामानुशासने च स(त्याः?त्त्वा)दिगुणेषु बहुलं प्रयोगात् । तथापि कैवल्यसमभिव्याहारात् सर्वविशेषनिषेधोऽवगम्यते । न च शास्त्रे गुणविधिरस्ति ब्रह्मणः, येन तन्निषेधो विरुध्येत । सत्यज्ञानादेरखण्डार्थत्वव्यवस्थापनात्, सर्वस्यैव सर्वज्ञत्वादिगुणगणस्य कारणरूपानातिरेकात् । तस्य च ब्रह्मलक्षणस्याविधेयत्वात् । तदेवं सर्वस्यैवाम्नायस्य निर्विशेषतात्पर्ये सति कारणत्वस्य गुणसमष्टिमयस्य तद्व्यष्टिगुणानां च प्रति-

पन्नोपाधावेव ब्रह्मणि प्रतिषेधात्, कारणत्वोपाधिप्रमुखं सर्वमेव विकल्पजातं कल्पनामात्रमिति युक्तम्। 'स कारणं करणाधिपाधिपः' इत्यादावपि कारणत्वविधानानुपपत्त्या निर्विशेषस्वरूपोपलक्षणार्थत्वात्। न चातात्पर्यविषयगुणवचनमात्रेण गुणमात्रनिषेधाः †छागपशुन्यायेन वा, हिंसाविधिनिषेधन्यायेन वा, अन्यावगतपाप्मजरादिहेयगुणविशेषविषया उपसंहर्तव्याः। तात्पर्यवन्निषेधवचनस्वारस्यहानानुपपत्तेः। न हि 'पशुना यजेते'त्यादाविव विशेषमनालम्ब्य गुणसामान्यनिषेधबुद्धेरपर्यवसानं, निर्विशेषात्मनि तदवसानोपपत्तेः। 'स एष नेति नेती'ति वीप्सया प्राप्तयावद्विशेषानिषेधेन निषेधव्यवस्थानुपपत्तेश्च।

ननु चैवमपि विशेषनिषेधैरेव विशेषैर्ब्रह्मणो नात्यन्तिकी निर्विशेषतेत्यवश्यसङ्कोच्यो विशेषनिषेधो गुणवचनानुरोधेन हेयगुणविषये सङ्कोच्यतामिति चेद्। न। 'निर्विकल्पमनन्तं च', 'नेति नेत्यात्मे'त्यादिनिषेधस्यैव विकल्पसामान्यरूपेण स्वरूपेण च निषेध्यनिषेधकभावेन स्वात्मन्यपि वृत्त्युपपत्तेः। न च निषेधनिषेधे भावसंसर्गपरिशेषापत्तिर्निषेधानवस्थापत्तिर्वेति वाच्यम्। एकप्रसरेण विकल्प इत्येव सर्वनिषेधे वस्तुस्वरूपपरिशेषोपपत्तेः। जातौ व्यावर्तकधर्मनिषेधे तावन्मात्रपरिशेषदर्शनात्। भावाभावसर्वधर्मनिषेधे चाभावे निर्विशेषाभावदर्शनात्

"त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत् त्यज॥"

इति त्यागयत्नस्यापि त्यक्तव्यत्वविधौ हि केवलमौदासीन्यमेव लभ्यते, न यत्नान्तरपरिशेषः। तद्वदेष विकल्पनिषेधः प्रतिपत्तव्यः॥

निर्गुणत्वे शारीरकविरोधपरिहारः।

न चैवं परविद्यायाम् 'आनन्दादयः प्रधानस्य' (ब्र० ३. ३. ११) 'अक्षरधियां त्ववरोधः' (ब्र० ३. ३. ३३) इति च गुणोपसंहारन्यायः पीड्येतेति वाच्यम्। 'शब्दप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वात् तत्ताद्विपर्यासविरोधिस्वरूपोपल-

† 'छागो वा मन्त्रवर्णात्' (जै० ६. ८. सू. ३१)

क्षणाय तेषामुपसंहार' इत्युक्तं वाक्यार्थविवेके । ननु पुरुषार्थोपासनाविधिपरि-
गृहीतानां सत्यकामत्वादिगुणानामप्रतिषेधो युक्तः । न युक्तः । निर्विशेषब्रह्मप्र-
तिपत्त्युपयोगिकारणरूपोपाश्रयणेन हि तत्तत्फलाय, क्रममुक्तये वा, तत्तदुपाधि-
वृत्तनानागुणकब्रह्मोपासनमन्यार्थाप्प्रणयनाद्याश्रयणेन फलाय गोदोहनादिक-
मिव विधीयते । तत्पुनरन्यशेषोपाश्रयणेनैकत्र स्वरूपलाभाय, निर्विषयोपा-
सनायोगात् । अन्यत्र फलसाधनभावाय, क्रियान्तरत्वे सति निष्क्रियस्य साध-
नत्वायोगादित्येतावानेव विशेषः । एवं [illegible] सगुणत्वं प्रयोजयति,
गोदोहनविधिरिवाप्प्रणयनम् । न खल्व[illegible] गुणाः प्रतिपाद्यतयोपादी-
यन्ते, विधिपरत्वे सति वाक्यस्य [illegible] । किन्तूपा-
सनाविषयतया विधीयन्ते । [illegible] अणुत्वेनाणीयस
इव चाणीयस्त्वेन निर्गुणस्यैव सगुणत्वेन [illegible] । 'निचाय्यत्वादेवम्'
(ब्र० १. २. ७) इति न्यायात् । अत एव 'तं यथा यथोपासते' इत्यनि-
यतप्रकारमुपासनमुच्यते । अन्यथा [illegible]-
म्भवात् ।

हन्तैवं 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' (ब्र० १. २. ३) इति सूत्रमयुक्तं स्यात्,
शारीरस्यापि वस्तुसत्त्वमनपेक्ष्य सत्यसङ्कल्पत्वादिनोपास्यत्वसम्भवादिति चेत् ।
सत्यमेवम् । किन्तु यथोपन्यासं वस्तुस्वरूपे सम्भवत्यो भवन् [illegible]ऽव्यति-
रेके च तथाविषयो युक्त उपगन्तुमित्यभ्युपेयते । अत एवाणीयस्त्वादौ 'नि-
चाय्यत्वादेवमि'त्युक्तम् । यत्तु स्वरूपपरेऽपि वाक्ये सत्यकामत्वादि विज्ञायते
'य आत्मापहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्प' इत्यादि [illegible] इति । तन्न । तस्य स्व-
रूपोपलक्षणतया 'अतिच्छन्दा' इत्यादि[illegible]त्वात् । अत एव 'स-
र्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इत्युपलक्षित आत्मा मा भूद् वशित्वादिगुणोपसृष्ट
इत्यपमृष्टविशेषः पुनरुपदिश्यते 'स एष नेति नेत्यात्मे'ति ।

कथं तर्हि, 'कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः' (ब्र० ३. ३, ३९) इति
सत्यकामत्वादिसर्ववशित्वादिगुणानामुपसंहारः सूत्रितः । यदि स्यादेषापि सगुण-
विद्येति कृत्वाचिन्तया । अत एव दहरविद्यायाम् 'एतांश्च सत्यान् कामानि'त्यु-
पासनाविधौ पृथग्गुणविवक्षा दर्शिता । मा भूदविवक्षा सर्ववशित्वादिवदिति ।
अथवा

“का(मे?मादे)रुपसंहारः सगुणागुणविषयोः ।
वि(धे?ध)ये स्तुत(या?ये) चापि यथायोगं प्रतीयताम् ॥”

यद्यपि कामादयो वशित्वादयश्च विधेयतया स्तावकतया च व्यवस्थिताः । तथापि सत्यकामत्वादिव्यष्टयो वशित्वादय इति कथञ्चिदुभयरूपोपस्थिता इतरत्रेतरत्र चोपसंह्रियमाणास्तत्तदात्मतामापद्यन्त इत्यविरोध इति । तस्मात् कारणरूपेण सर्वज्ञत्वाद्यनन्तकल्याणगुणात्मकत्वेऽपि न स्वरूपेण शास्त्रतात्पर्यविषयेण सगुणत्वं शक्यमुपपादयितुम् । तथाचैवं गुणविधिनिषेधविषयभेदे सति नोत्सर्गापवादन्यायः ॥

हिंसाविधिनिषेधयोर्भिन्नविषयत्वम् ।

हिंसाविधिनिषेधयोरपि भिन्नविषयत्वेन तदुदाहरणमप्ययुक्तम् । प्रतिषेधस्य प्रवृत्त्यैव पुरुषार्थहिंसाविषयत्वात् । ‘न हिंस्यादि’त्यनारभ्याधीते हि हिंस्यादिति विध्यभिहितव्यापारस्यापेक्षितो भाव्यः पुरुषार्थ एव । आख्यातानभिधेयस्यापि तदभिहितव्यापाराश्रयस्योपस्थितस्य कर्तुः क्रतुप्रकरणादिबाधकाभावेन व्यापारकैमर्थ्याकाङ्क्षया शेषित्वप्रत्ययात् । तथाच यो यदर्थं प्रवृत्तः सन् निवार्यते स तदर्थमेवेति पुरुषार्थहिंसानिषेधोऽपि पुरुषार्थो न(क्र)त्वर्थहिंसामास्कन्दति । रागप्राप्तहिंसाविषयत्वेन चरितार्थत्वेऽधिकारान्तरनिविष्टक्रतुशेषहिंसानुवादं कथञ्चिदाधाय तद्विषयत्वकल्पनागौरवात् । व्यवस्थितोभयार्थहिंसानिषेधस्यापि क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वे खादिरत्वस्येव * संयोगपृथक्त्वापेक्षया वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चेति केचित् ।

अन्ये मन्यन्ते — आक्षिप्यमाणे कर्तरि शेषभूते शेषित्वमार्थिकमिष्यते । ‘अग्निहोत्रं जुहोती’त्यादौ विधिनैवावसितत्वात् । निषेधे तु प्राप्तानुवादेन केवलमनर्थसाधनभावो नञुपसङ्क्रान्तविधिना बोध्यते । ‘न सर्पायाङ्गुलिं दद्यादि’त्यादौ तथैव व्युत्पत्तेः । तथाचार्षमपि दर्शनं ‘योऽवगुरेत् तं शतेन यातयेत् तस्माद् ब्राह्मणाय नावगुरेते’त्यादि । तत्र शतयातनादिविशेषोपसंहारेण नञ्विधिबोध्योपगोरणानर्थसाधनभाव इति व्युत्पादनात् । न तु नञ्पदमनपेक्षितपुरुषार्थत्वपर्यवसानं यावद्विलम्बते । यथाहुः —

---

* ‘एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्’ (जै० ४. ३. ५)

"प्रतिषेधोपसंहारिसिद्धवाक्यतिरस्कृता ।
नावान्तरविधेः शक्तिराविरस्ति कथञ्चन ॥"

तत्र तु बाधकाभावेनाख्यातभिधेयव्यापाराश्रयः कर्ता शेषित्वेन विपरिणम्यते मा निषेधकैमर्थ्याकांक्षा सन्तानीति । तथाच विध्यंशस्य निषेधेषु नञुपगृहीतस्वभावतया क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वनैरपेक्ष्येण सामान्यतः प्रवृत्तोऽत एव पुरुषार्थो निषेधो न क्रत्वर्थहिंसातोऽवस्कन्दितुमर्हति । क्रत्वर्थपुरुषानर्थहेतुभावबोधिविधिनिषेधसमावेशाविरोधेन यावत्प्राप्तविषयत्वसम्भवे सावकाशस्यापि निषेधस्य विषयसङ्कोचायोगात् । प्राप्तिश्च निषेध्यस्य हिंसामात्रस्य विधितोऽन्यतो वेत्यन्यदेतत् । यदि हि निषेधो विधिमन्तरा निषेध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य प्राप्तिमात्रमलभमानो वैधीमेव प्राप्तिमपेक्षेत, यथानूयाजेषु येयजामहनिषेधः, यथा वातिरात्रे षोडशिग्रहणनिषेधः, स नात्मानमेव लभेत विकल्प्येत वा । अयं तु हिंसानिषेधो लौकिकीमेव प्राप्तिमपेक्ष्य सामान्यालम्बनः प्रवर्तत इति न स दोषः ।

यत्तु अग्नीषोमीयादिसंज्ञपनं न हिंसा, पशोः स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुत्वात् । आमनन्ति हि 'हिरण्यशरीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेती'ति । अतिशयिताभ्युदयसाधनं हि व्यापारोऽल्पदुःखदोऽपि न हिंसा, किन्तु रक्षणमेव । तथाच मन्त्रवर्णः

"न वा उ वेतन्म्रियसे न रिष्यसि । देवाँ इदेषि पथिभिः सुगेभिः ।
यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः । तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥"

इति । चिकित्सकं च तादात्विकाल्पदुःखकारिणमपि रक्षकमेवाचक्षते । तस्मादस्यानिषेध इति ।

तदसारम् । मरणोद्देश्यकव्यापारो हि प्राणवियोजनलक्षणो हिंसा, प्रसिद्धेः । न त्वतिशयिताभ्युदयासाधनत्वविशेषितो गौरवात् । न चाग्नीषोमीयालम्भनं पशोः स्वर्गफलोद्देश्यकं, येन सा हिंसा न स्यात् । क्रत्वर्थं हि तत् । नान्तरीयकाभ्युदयसिद्धिमात्रेणाहिंसात्वे ज्योगामयाविमहापुरुषवधो हिंसा न स्यात् । तस्यापि प्रस्तुतारब्धफलगुरुतरदुःखनिवृत्त्या निरतिशयाभ्युदयसिद्धेः । 'न वा उ वेतन्म्रियसे' इति च प्रत्यक्षविरुद्धार्थतया गुणवादः । तस्मादग्नीषोमीयहिंसापि हिंसेत्येव निषिध्येत । ननु चा'ग्नीषोमीयं पशुमालभेते'ति पुरुषार्थसाधनतामेव विदधीत, विधीनां पुरुषार्थावसायित्वात् । किन्तु सा प्रकरणवि-

धानात् क्रतूपकारद्वारेति कल्प्यते। तथाच तत्रैव तदनर्थसाधनत्वविधानमसम्भवि। यथाहुः—

"विधीनां चापि सर्वेषां साक्षाद् व्यवहितोऽपि वा।
पुरुषार्थः फलं तेन नानर्थोऽतः प्रतीयते॥"

इति। न। आलभेत स्वर्गकाम इति विधाने हिंसाया अनङ्गत्वापत्तेः। न चास्यां दशायां परम्परावगमहेतुरस्ति। प्रकरणिविशेषावगमहेत्वभावात्। कल्प्यफलेषु फलसमभिव्याहाराभावेन ततोऽङ्गित्वनियमानुपपत्तेश्च। अन्यतो वा तन्नियमे तेनैकाधिकारसिद्धेरङ्गेषु पुरुषार्थसाधनताविधानानर्थक्याच्च। तस्मात् पुरुषार्थभूतक्रतूपकाररूपार्थसाधनतामात्रं प्राकरणिकालम्भविधिना बोध्यत इति न निषेधाविरोधः॥

तत्तन्निषेधानां क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वविमर्शः।

न चायमस्ति नियमो यदर्था प्राप्तिस्तदर्थ एव प्रतिषेध इत्येकार्थावच्छेदनीयौ प्राप्तिपरिहाराविति। पुरुषार्थानामपि दानहोममांसाशनस्त्र्युपगमादीनां, 'दीक्षितो न ददाति' 'न जुहोति', 'न मांसमश्नीयात्', 'न स्त्रियमुपेयादि'त्यादिप्रकरणाम्नातनिषेधस्य क्रत्वर्थत्वोपगमात्। एवं क्रत्वर्थाया अपि हिंसाया निषेधस्य पुरुषार्थत्वाविरोधात्। अन्यथा अप्रतिबन्धाद्युपकारेण क्रत्वर्थप्राप्तवैधहिंसाया अपि पुरुषार्थप्राप्तहिंसामात्रनिषेधविषयत्वप्रसङ्गात्। वैधत्वेऽवैधत्वे वा क्रत्वर्थप्राप्त्यविशेषाद्, निषेधान्तराभावाच्च। अत एवापगोरणादिनिषेधः प्राकरणिकोऽपि यथातथाप्राप्ततद्विषयः प्रकरणादुत्कृष्य पुरुषार्थो व्यवस्थापितः शंयुनये‡। न पुनरन्वाहार्यमात्रेण नानमत्स्वृत्विक्षु क्रत्वनिवृत्तेः तदर्थप्राप्तविषयः क्रत्वर्थ एव। न वा पुरुषार्थप्राप्तविषय एव तदर्थः। उभयार्थसाधारणरूपोपात्तनिषेध्यवृत्तिश्च हिंसानिषेधस्यापि समाना। कुतः पुनरेवं सत्येष विशेषः, कश्चिन्निषेधः पुरुषार्थः कश्चित् क्रत्वर्थ इति। उच्यते। य(द)र्थावच्छिन्नप्राप्तविषयो यः स बाधकाभावे 'आत्मार्थं न पचेदन्नमि'त्यादिस्तदर्थः। यथात्मन एकस्यार्थे एको न हन्तव्यः, यथा वा प्रकरणे 'नानृतं

‡ 'शंयौ च सर्वपरिदानात्' (जै० ३. ४. २३)

वदेदि'ति । अर्थविशेषावच्छेदमनादृत्य कथञ्चित्प्राप्तसामान्यनिषेधस्तु पुरुषार्थ एव । यथायमेव हिंसानिषेधः, अनारभ्यानृतवदननिषेधो वा । अर्थविशेषावच्छेदश्च निषेध्यस्य सामान्योपाधावेव निषेधसम्भवे सत्ययुक्त आश्रयितुम् । न च सामान्यनिषेधः क्रत्वर्थ एव किं न स्याद्, उभयार्थविषयत्वाविशेषादिति वाच्यम् । क्रत्वर्थहिंसाविधिविरोधात्; प्राकरणिकानृतवदननिषेधानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । अनारभ्यनिषेधस्य क्रतौ श्रुत्यादिविनियोजकाभावाच्च । हिंसाया अनृतवदनस्य वा क्रियात्मतया स्वत एव निषेधबोधनीयानिष्टसाधनत्वबोधोपपत्तौ पर्णताया इवाश्रयानपेक्षतया क्रतुसम्बन्धाप्रतीतेः । प्राणवियोजनस्यैव हिंसाशब्दत्वेऽपि यत्किञ्चित्क्रियाश्रयत्वेनापि तदुपपत्तौ क्रतुसम्बन्धनियमाभावात् । प्रकरणे चापगोरणादिसामान्यनिषेधस्य स्ववाक्योपात्तशतयातनादिविशेषोपसंहारेण पुरुषार्थत्वेऽवगते क्रत्वर्थत्वकल्पनायोगात् । *मलवद्वासःसंवादादिनिषेधस्यापि 'यस्य व्रत्येऽहन् पत्न्यनालम्भुका स्यात् तामपरुध्य यजेते'ति क्रत्वर्थनिषेधान्तरे सति तादर्थ्ये वैयर्थ्यात् । दानहोमादिनिषेधस्तु न सामान्यविषयः, क्रत्वर्थे वा तस्मिन् पुरुषार्थे वा तत्तदर्थविहितविषये विकल्पापत्तेः । किन्तु पुरुषार्थावच्छिन्नविषय एव । तथापि स क्रत्वर्थ इष्यते; प्रकरणानुरोधाद् गत्यन्तराभावाच्च । अत एव मांसाशनादिनिषेधोऽपि न पुरुषार्थः, 'क्रतौ भार्यामुपेयात्', 'न मांसभक्षणे दोषः' इत्यादिशास्त्रादेव पुरुषार्थतयादुष्टतया चावगतस्य स्त्र्युपायादेः पुरुषं प्रत्येवानिष्टसाधनत्वबोधने विरोधात्; प्रकरणादुत्कर्षकल्पनाहेत्वभावाच्च । किन्तु क्रत्वर्थ एव । यथाहुः—

> "स्त्र्युपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रितः ।
> प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात् ॥"

इति । अपिचानुवादस्य यथाप्राप्त्युपजीवितया वैधहिंसाया अपि 'तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात् सर्वचिकीर्षा स्यात्' (जै० ३. ७. ८) इति न्यायेन परम्परयापि पुरुषार्थत्वात् तद्रूपानुवादेऽपि निषेधस्योभयहिंसाविषयत्वोपपत्तिः ॥

---

* 'प्रागपरोधान्मलवद्वाससः' (जै० ३. ४. २४.)

प्रसङ्गात् प्राप्तबहुविधिनिषेधवचनव्यवस्था ।

नन्वेवं पुरुषार्थे हिंसासामान्यनिषेधे "स्तेनः प्रकीर्णकेशोंऽसे मुसलमादाय राजानं गत्वा कर्माचक्षीत । तेनैनं हन्याद् वधे मोक्षः । अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति" (आप० १. ९. २५. ४९) इत्यादिपुरुषार्थहिंसाविधिवैशसापत्तिः । यथा—

"आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥"

'नाततायिवधे दोषः' 'न दोषो हिंसायामाहवे' इत्याहत्य निर्दोषत्वाभिधानादेवंरूपानेकहिंसाव्यवच्छेदावश्यम्भावे, प्रतिस्वं व्यवच्छेदे गौरवाद् विहितत्व(नि ?)रूपसंग्रहेण तदितरहिंसाविषये निषेधपर्यवसानं युक्तम् । अत एव क्रत्वर्थावैधहिंसापि प्रतिषिद्धा सिध्यतीति चेद्, न । 'अनुज्ञातारमेनः स्पृशति', 'अहत्वा भ्रूणहा भवेदि'ति विपर्ययोपादानसामर्थ्येन सत्येव 'न हिंस्यादि'ति हिंसामात्रानिष्टहेतुत्वे, स्तेनानुज्ञादेरधिकतरानिष्टसाधनतया दोषाभाववचनस्य हिंसायां तदूनतरदुरितफलाभिप्रायत्वात् । भवन्ति खल्वल्पत्वाभिप्रायाण्यप्यभाववचनानि — 'अलवणा यवागूर(नु)दरा कन्ये'त्येवमादीनि । अत एव हिंसामात्रे दोषानुषङ्गादाहवहिंसादोषनिर्हरणाय 'युधिष्ठिरस्याश्वमेध' इत्याश्वमेधिक उपाख्यायते । एवं च

"एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टचारिणि ।
बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यो वधः स्मृतः ॥"

इति,

"सुखमेधन्ति बहवो यस्मिंस्तु निहतेऽशुभे ।
तस्मिन् हते नास्ति हन्तुः पातकं चोपपातकम् ॥"

इति च परोपकारकृतपुण्यबाहुल्याभिप्रायम् । अत एव परोपकाराबाहुल्ये 'जिघांसन्तं जिघांसीयादि'त्यनुमताप्यात्मार्थहिंसा निन्द्यते —

"एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ।
बहूनि सत्त्वान्येकं वा भवेत् तस्य तु पातकम् ॥"

इति । एतेन पुरुषार्थत्वेन सामान्यानृतवदनप्रतिषेधो व्याख्यातः ।

"अनृतं नानृतं स्त्रीषु परिहासविवाहयोः ।
आत्मप्राणार्थघातेषु तदेवोत्तमतां व्रजेत् ॥"

इत्यादेरप्यल्पपापाभिप्रायत्वात् । अत एव

"वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र सा(क्ष्या ? क्ष्य)नृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥"

इति विहितानृतेऽपि प्रायश्चित्तविधानमुपपद्यते । अत एव

"अनृतं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कदाचन"

इत्यादि नर्मस्वप्यनृतवदने सामान्यनिषेधमूलदोषानुषङ्गाभिप्रायमुपपन्नम् । अत एव चात्मार्थघातप्रसक्तौ छलानृतवदनमात्रेणापि नरकानुभवो युधिष्ठिरस्य स्वर्गारोहणपर्वण्युपाख्यायते ।

अथैवं 'न सुरां पिबेदि'ति सुरापानसामान्यनिषेधे 'सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामासिञ्चेयुः सुरामास्ये मृतः शुध्यति', 'सुरापोऽग्निस्पर्शां (सुरां) पिबेत्' (आप० १. ९. २५. ३) इति सुरापानप्रायश्चित्तमुख्यसुरापानं न स्यात् । प्रतिषिद्धावृत्त्या पापोपचयप्रसङ्गादिति चेद्, न । निषेधविषयतया दुरितहेतुत्वेऽपि तत्तसुरापानस्य प्रायश्चित्तत्वविधिसामर्थ्यादेव गुरुतरदुरितफलकामिकसुरापानादूनतरदुरितफलत्वनर्पितमरणान्तदुःखतया चावसीयते । न पुनरविशेषप्रवृत्तनिषेधसङ्कोचो युक्तः । अत एव सौत्रामण्यां सुराग्रहशेषभक्षे चोदकप्राप्तेऽपि तेन ब्राह्मणा ऋत्विजो मा पस्तन्निति परस्य परिक्रय(णा ? ण)माम्नायते 'ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य दातारं यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । वल्मीकवपायामवनयेत् सैव ततः प्रायश्चित्तिरि'ति । न च पापेन पापनि(र्ण ? र्ह)रणायोगः । रजसैव रजोन्तरनिवृत्त्यादिवदुपपत्तेः । (प ? त)त्सुरापानार्पणीयमरणान्तदुःखस्यैवोभयफलत्वेन फलान्ततया दुरितद्वयापवर्गोपपत्तेश्च । दृश्यते हि दारुनिघर्षजन्मना ज्वलनेन दारुद्वयविनाश इति । एवं सर्वत्रैव सामान्यनिषेधेषु योजयितव्यम् । तस्मात् प्राप्तिमात्रापेक्षसामान्यनिषेधो न वैधहिंसायाः संत्रस्यत इति ।

किमेवमग्नीषोमीयहिंसा अधर्मः निषेधविषयत्वात् । किं पुरुषस्यानिष्टसाधनमिति यदि प्रश्नः, ओमिति ब्रूमः । न तु क्रतुवैगुण्यसाधनं, तादर्थ्येनानिषेधात् । अत एव हि 'नानृतं वदेदि'ति सत्येव पुरुषार्थनिषेधे पुनरन्वयव्यतिरेकाद्यवगतक्रतुसिद्ध्युपकारकतया तदर्थप्राप्तिमपेक्ष्य तादर्थ्येन प्रतिषेध इष्यते । यद्येवं श्येनादितुल्यो ज्योतिष्टोमादिः स्यात्, फलतः साधनतो वानर्थानुबन्धाविशेषात् । ततश्च हिंसादुरितभीरुणा नानुष्ठीयेत । हिंसासाध्यक्रतुफलस्यापि परोक्षतया प्रत्यक्षसुखे कलञ्जभक्षणादाविव निषेधोल्लङ्घं प्रवृत्तिकल्पनायोगात् । धर्मश्च स न स्यात् ।

> "फलतोऽपि च यत् कर्म नानर्थेनानुबध्यते ।
> केवलं प्रीतिहेतुत्वात् तद् धर्मत्वेन कीर्त्यते ॥"

इति भट्टोक्तेः कथमप्यनर्थानुबन्धे धर्मत्वाभावाभिप्रा(या ? यत्वा)त् । तस्मादनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताबोधिविधिविरोधाद् निषेधविधेर्वैधहिंसायामनर्थहेतुभावबोधाक्षमतया तदितरविषये व्यवस्थितिरिति । नैवम् । विधेयस्य हि शेषिणं प्रति तत्साध्यफलाधिकतरानिष्टाननुबन्धित्वं विधिना बोध्यमपि बोध्येत । न तु सर्वं प्रति हिंस्यमानानिष्टानुबन्धितया । हिंसायां तदभावविध्यनुपपत्तेः । नापि सर्व(धै ? थै)वानिष्टाननुबन्धित्वं विधेयम् । शेषिणोऽपि वित्तव्ययायासाद्यनिष्टानुबन्धस्यावर्जनीयत्वात् । तदेवं सति हिंसायां क्रतु शेषिणं प्रत्यनिष्टाननुबन्धित्वं पुरुषं प्रत्यनर्थहेतुत्वं च बोधयन्तौ विधिनिषेधौ न विरुध्येते । नापि क्रतुविधिना पुरुषार्थपरेण विरोधः । तादर्थ्येन हिंसाविधिबलादेव गुणाधीनदुरितस्य प्रधानसाध्यफलादल्पतरत्वावगमात् । अत एव धर्मश्च स न स्यादिति निरस्तम् । बलवदनर्थाननुबन्धस्यैव विधिबोध्यत्वात् । न त्वलौकिकानर्थानुबन्धमात्रं वारयितुं शक्यं, हिंसासामान्यनिषेधात् । अत एव क्रियायज्ञे पशुहिंसाद्वारकदुरितानुबन्धानुशयेन हिंसाविधुरो जपयज्ञः प्रशस्यते

> "अहिंसया च भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते"

इति । अत एव चोपरिचरोपाख्याने भारते अजेन पशुना यष्टव्यमिति वदतो देवान् प्रति यज्ञियायामपि हिंसायां दोषं पश्यतामृषीणामिदं वचनं पठ्यते

"अजसंज्ञानि बीजानि भागस्तं हर्तुमर्हथ ।
नैष धर्मः सतां देवा यत्र वध्येत वै पशुः ॥"

इति । न चैवं कर्मण्यप्रवृत्तिः,

"समाप्तिं न समायाति प्रधानं यदसम्भवे ।
निषिद्धमपि तत् कार्यं तत्समाप्तिप्रयुक्तितः ॥"

इति न्यायेनाल्पदुरितानुबन्धसहनेन महाफलाभिलाषेण प्रवृत्त्युपपत्तेः । अङ्ग-हिंसादुरितादपि गुरुतरदुरितोदयप्रसङ्गेन नित्यकर्माप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । अन्यथा वृश्चिकशूकभीतस्याशीविषमुखनिपातन्यायापातात् । श्येनादौ च विधेयक्रि-यासाध्यारिमरणफलाधिकतरदुरितानुसन्धानादतुल्यता ॥

श्येनादिविधिविचारः ।

नन्वे(दं ? वं) श्येनादेरविधेयत्वापत्तिः । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधन-त्वाभावात् । ततः श्येनविधिवाक्यानर्थक्यं विधेयान्तराभावात् । न च फलस्य हिंसाया बलवदनिष्टसाधनत्वेऽपि न श्येनस्य तत्साधनतेति विधेयता स्यात् । यथाहुः —

"श्येनस्वरूपं नानर्थस्तत्फलस्य त्वनर्थता "

इति,

"निराकांक्षस्य चैकेन श्येनस्य न फलद्वयम् ।
तस्मात् क्रियान्तरादेव हिंसातोऽनर्थ उच्यते ॥"

इति चेति वाच्यम् । फलतोऽपि बलवदनिष्टोपयोगविज्ञाने प्रवृत्त्ययोगात्, प्रवर्त-कविधिना फलतोऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धस्य बोधनीयत्वात् । अपिच न श्येनेन क्रियात्मा हिंसा नाम फलं जायते, शस्त्रपातेनेव शत्रुप्राणवियोगस्यैव जननात् । न च स्वाव्यापारात्मना परकीयप्राणवियोगेन स्वस्य दुरितं जायत इति युक्तिमत् । अतस्तत्फलकस्वव्यापारात्मना पुरुषस्यानर्थः श्येनेनैव जाय-मानो जायेतेति केवलं निषिध्येत । तद्विधौ वा हिंसानिषेधस्तदतिरिक्तविषये सङ्कोच्येत । स एव तस्य नानर्थोऽनर्थश्चेति बोधनानुपपत्तेः । अथोच्येत —

श्येनो हि फलनिष्पत्त्या सह सङ्घटिताकृतिः ।
अनर्थभावनात्मा न हिंस्यादिति निषिध्यते ॥

फलपर्यन्तभावा(त्म ? त्मा) श्येनादेः प्रतिषिध्यताम् ।
ऊचे हिंसा हि सा सा च प्रति(षि ? षे)ध्येति भाष्यकृत् ॥
फलव्यावृत्तभावात्मा पुमर्थस्यैव साधनम् ।
विधीयते स तद्रूपो यन्नानर्थानुबन्धनः ॥
निषेधेनानवष्टब्धे नादृष्टानर्थहेतुता ।
शक्याधिगन्तुं न श्येनस्तद्रूपेण निषिध्यते ॥
अतो हिंसामनुद्दिश्य श्येनादिः क्रियते यदि ।
धर्म एवाखिलं कर्म ज्ञाने हि विनियुज्यते ॥
निषेधमवधूयापि श्येने हिंसाविधौ पुमान् ।
रागौत्कट्यादिवान्यत्र द्वेषौत्कट्या(त्) प्रवर्तते ॥
तन्निषेध्यविधेयात्मभेदादुभयसङ्गतिः ।
श्येनादिष्विति चेन्नैवमपि तस्य विधेयता ॥

'भूतेभ्यो न द्रुह्येदि'ति हिंसोद्देश्यकव्यापारसामान्यनि(ध ? धाव)ष्टब्धत्वादिति।

उच्यते — अस्तु श्येनादेरविधेयत्वमेव । धर्मस्यैव विधेयत्वात् । श्येनादिश्च न धर्मः, फलतोऽपि बलवदनर्थानुबन्धित्वात् । न च वाक्यानर्थक्यम्, इष्टोपायत्वबोधित्वात् । यथाह शबरस्वामी — "कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते । नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते । यो हि हिंसितुमिच्छेत् तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेशः" इति । प्रत्यक्षादिनेव सुरापानादौ निषेधगृहीते श्येनादौ वचनेनालौकिकेष्टसाधनतामात्रमवबोध्यत इत्यर्थः। अत एव 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'ति विधिगृहीते 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'ति निषेधेनानर्थहेतुत्वबोधनासम्भवादकरणमात्रमवबोध्यत इति षोडशिग्रहणाग्रहणविकल्प उपेयते । यद्येवं चोदनालक्षणत्वाभावादेव श्येनादिव्यावृत्तौ 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (जै० १. १. २) इत्यत्रार्थपदवैयर्थ्यम् । अत्र केचित् — पुंप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकौ विधिनिषेधौ चोदनेति विवक्षित्वा निषेध्यवारणार्थमर्थपदमित्याहुः । अपरे तु — अर्थपदानुपादाने हि चोदनालक्षणो नाम धर्म इति वा धर्मो नाम चोदनालक्षण इति वोद्देशविधानवचनव्यक्तिसन्देहापत्तिः । तदुपादाने च तदर्थस्याद्यवचनव्यक्तावुद्देश्यतया वा विधेयतया वान्वयासम्भवादन्त्यैव वचनव्यक्तिर्निश्चीयतेऽनर्थभिन्नं श्रेयःसाधनं

धर्म इति, लोकसिद्धमनूद्य चोदनालक्षणत्वं तस्य विधीयत इत्यवगमोपपत्ते-रिति वदन्ति । यदि पुनरलौकिकेष्टसाधनमात्रं विध्यर्थो धर्मश्च, तदा श्येना-दिर्निषे(ध्याऽध्यो)ऽपि तथा स्यात् । उक्तं हि श्लोकवार्त्तिककृता —

"यदि येनेष्टसिद्धिः स्यादनिष्टाननुबन्धिनी ।
तस्य धर्मत्वमिष्येत ततः श्येनादिवर्जनम् ॥
यदा तु चोदनागम्यः कार्याकार्यानपेक्षया ।
धर्मः प्रीतिनिमित्तं स्यात् तदा श्येनेऽपि धर्मता ॥"

इति । तस्माद् 'न हिंस्यादि'त्यसङ्कुचितविषयत्वाद् गुणनिषेधविषयसङ्कोचे न दृष्टान्तः ।

अथ 'यजतिषु येयजामहं करोति नानूयाजेष्वि'ति वाक्यभेदादिदोषो मा भूदिति पर्युदासवृत्त्यनूयाजव्यतिरिक्तयागेषु येयजामहविधिवद् 'अहिंसन् ‡ सर्वा भूता(न्य)न्यत्र तीर्थेभ्यः' इति प्रवृत्त्यैव विहितहिंसातिरिक्तहिंसाविषयो नि-षेधो गम्येत। न हिंस्यादिति चानिश्चितार्थम्। तेन निश्चितार्थेनैकार्थं नीयेत, एवं सति 'अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्' (ब्र० ३. १. २५) इति न्यायस्याप्युपपत्तेः। तदा नतरामेव स तत्र दृष्टान्तः । प्रवृत्त्यैव परिच्छिन्नविषयत्वेनानुत्सृष्टतया निषेधस्य विध्यपवादविषयत्वाभावात् । परमते च वैधसंज्ञपनस्याहिंसात्वोपग-मादेव हिंसानिषेधासंस्पर्शादिति । एवं विषयभेदेन गुणविधिनिषेधयोरविरो-धाद् *विरोधनयविषयत्वं तान्त्रिकोक्तमपास्तम् । अपिच सत्यपि विरोधेऽप-च्छेदन्यायेन गुणविधिं तन्निषेधो बाधेत, परत्वात् । विरोधे सति परबलीयस्त्व-स्येदं रजतं नेदं रजतमित्यादौ दर्शनाच्च ॥

परोक्तापच्छेदन्यायाप्रवृत्तिनिरासः ।

यत्तु — अनियतविरोधपौर्वापर्यविषयोऽपच्छेदन्यायो न नियतविरोध-पौर्वापर्यगुणविधिनिषेधविषयो युक्त इति । तदयुक्तम् । एवं हि तान्त्रिकमतेन विरोधनयोऽपि तद्विषयो न स्यात्, सापेक्षनिरपेक्षप्रमाणविषयो हि सः । गुण-

---

‡ 'सर्वभूतानी'ति मुद्रितच्छान्दोग्यपाठः. * 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' (जै० १. ३. ३.)

विधिनिषेधौ च स्वविषये निरपेक्षावेवेति वैषम्यस्यात्रापि सुवचत्वात्। ननु च नियतविरोधपौर्वापर्ये सत्येवैकतरविषयापहारपर्यवसायी बाध्यबाधकभावो भवति। यथेदं रजतं नेदं रजतमिति। नैवमुद्गातृप्रतिहर्त्रपच्छेदशास्त्रयोः। अन्य-(तः?तर)शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गात्। एवं च यथा प्रकृत एव ज्योतिष्टोमे 'यद्युद्गातापच्छिन्द्यादि'त्यादिनैमित्तिकविकारविधिरेव, न बाधः। अन्यथाभावनिमित्तासन्निपात एवं कर्तव्यमित्येव तद्विधिप्रवृत्तिकल्पनात्। तथा पूर्वनिमित्तविकृत एव परनिमित्तायत्तविकारान्तरविधिरेव स्यात्। न परेण पूर्वबाधः। तत्र पूर्वकर्तव्यतैव किं न स्यादित्यपेक्षायामुत्तरप्राबल्यमपच्छेदन्यायेनोपपाद्यते 'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्' (जै० ६. ५. ९, ४) इति। बाध्यताहेतुस्तु नियतविरोधे सत्यर्थविप्रकर्षः सर्ववेष्टनस्मृत्या तुल्यो गुणानिषेधस्य। इयांस्तु विशेषः, यदेकत्र स्वार्थप्रमायां मूलप्रमाणापेक्षया विलम्बः। अन्यत्र गुणविधिसमर्पणीयप्रतियोगिज्ञानापेक्षयेति। अतो विरोधनयविषय एवायं नापच्छेदनयविषय इति चेत्। नैवम्। पौर्वापर्ये हि दौर्बल्योपपादनं पूर्वस्य बाध्यत्वाय। अन्यथा अबाधितपूर्वकर्तव्यताबुद्धावनुवर्तमानायामुत्तरकर्तव्यताबुद्ध्यनुदयप्रसङ्गात्। यथाहुः—

> "पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते।
> परस्यानन्यथोत्पादान्न त्वबाधेन सम्भवः॥"

इति। न चैवं प्राकृतकर्तव्यताबुद्धिरपि बाध्येत, नैमित्तिककर्तव्यताबुद्धेः परत्वादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। उक्तं ह्यपच्छेदाधिकरणे—'यथा नित्यं द्वादशशतं पाश्चात्येन नैमित्तिकेन सर्ववेदसादिना बाध्यते, तथा नैमित्तिकमपि पूर्वमुत्तरेणे'ति। अथवा बदरश्यामरक्तप्रत्ययन्यायेन एवमिदं कर्तव्यं, निमित्ते तु सत्येवमिति प्रवृत्त्यैव भिन्नविषयत्वेनाविरोधात्। न च नैमित्तिककर्तव्यताबुद्ध्योरेषा गतिः सम्भवति। न खलु निमित्तविकृते प्रयोगे निमित्तान्तरविकारो विधीयते, येन तत्रापि निमित्ते सत्येवं कर्तव्यमिति भिन्नविषयतया बाध्यबाधकता न स्यात्। किन्तु यथा प्रकृत एव प्राप्तनिमित्तोपर्जा(?)वि-नैमित्तिकद्वयसमावेशः। यदि हि निमित्तविकृते नैमित्तिकान्तरसमावेशः, 'यदि प्रतिहर्तापच्छिन्द्यात् सर्ववेदसं दद्यादि'त्यतो द्वादशशतस्येव 'यद्युद्गाता अदक्षिणं तं यज्ञमिष्ट्वे'त्यतः सर्ववेदसस्यापि निवृत्तत्वेन 'तेन पुनर्यजेत तत्र

तद् दद्याद् यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यादि'ति विरुध्येत । न किञ्चित् पूर्वस्मिन् दास्यन्नासीदिति । ततश्च 'यद्युद्गाता जघन्यः स्यात् पुनर्यज्ञेन सर्ववेदसं दद्याद् यथेतरस्मिन्' (जै० ६. ५. ५५) इत्यधिकरणविरोधः। तत्र निमित्तशास्त्रयोरेकविषयत्वेन परस्परस्य विरोधे सति निरपेक्षतया परबलीयस्त्वेन पूर्वबाध एवापच्छेदन्यायेन विषयोऽभ्युपेयः । एवमेकविषये गुणविधिनिषेधसमावेशे परबलीयस्त्वेन पूर्वबाधो युक्तः ।

यत्तु विरोधनियमः पौर्वापर्यनियमो वा नापच्छेदयोरित्युक्तम् । किं तव तेन स्यात् । उभयत्र न्यायविषयतौल्ये विषयस्वभाववैलक्षण्यस्याकिञ्चित्करत्वात्, तत्प्रयोगावच्छेदेन विरोधनियमाच्च । अन्यथा तत्र विकल्पो बाध्यबाधकता वा न स्याद्, विषयभेदेन च बाध्यमनियतमेव शुक्तिरजतयोरिव रजतशुक्तित्वे । नन्वेवमपि गुणनिषेधस्य गुणविधिसापेक्षतया विरोधे सत्यर्थविप्रकर्षाद् विरोधनयविषयतैव किं न स्यादिति चेत् । न । स्वविषये निरपेक्षत्वात् तुल्यं हि तयोर्बोधकत्वं मानान्तराविसंवादः संवादकानपेक्षेति त्रिरूपमपि प्रामाण्यम् । तुल्यबलविरोधे च षोडशिग्रहणविधिनिषेधवद् विकल्पो वा स्यात् । न स वस्तुनि सम्भवति । आहवनीयपदहोमविधिवदुत्सर्गापवादो वा स्यात् । सोऽपि न सम्भवति । 'अस्थूलमनणु', 'अशब्दमस्पर्शं', 'स एष नेति नेत्यात्मे'त्येवमादिनिषेधस्यापि विशेषविषयत्वात् । अत एव न सामान्यविशेषन्यायोऽपि । तस्मात् परेण गुणनिषेधेन पूर्वं गुणविधानं बाध्यत इत्येव युक्तम्। औदुम्बरीसर्ववेष्टनस्मृत्या तु परयापि न तत्स्पर्शविधाय्याम्नायो बाध्यते । तस्याः पौरुषेय्याः स्वविषये संवादापेक्षया प्रामाण्यस्यैवापर्यवसानात् । ततः प्राथमिकागमिकस्पर्शनविज्ञानेनावसितप्रामाण्येन स्मार्तं सर्ववेष्टनविज्ञानमेव व्युत्पत्तिबलप्रसूतमपि बाध्यते। तदिदमुक्तं—'विरोधे त्वनपेक्षं स्याद्—' (जै० १.३.३) इति। अन्यथा षोडशिग्रहणविधिसापेक्षस्य तन्निषेधस्यापि विरोधनयाघ्रातत्वे (विशिष्टत्वात्? 'शिष्ट्वा) तु प्रतिषेधः स्यात्' (जै० १०.८.६) इति न्यायविरोधः। अपिच नेदं रजतमित्यादावपि पूर्वबाधो न स्यात्।

यत्तु—अज्ञातकरणजन्ये शुक्तित्वज्ञानेऽपेक्षणीयाभावात् परत्वाच्च रजतज्ञानाद् बलीयस्त्वेऽपि शाब्दगुणनिषेधज्ञा(ने) योग्यतादिज्ञानापेक्षा निषेध्यप्राप्त्यपेक्षा च विद्यत इति न बलीयस्त्वमित्यादि । तन्न । तव मते शुक्ति-

त्वस्यैव रजतनिषेधतया तत्प्रत्यक्षस्य प्रतियोगिज्ञानाद्यनपेक्षत्वेऽपि शाब्दनिषेधज्ञानस्य तदपेक्षानियमाद् नेदं रजतमिति शाब्दबोधो न स्यात् । सर्वत्रैव वा शाब्दनिषेधप्रत्ययो न स्याद्, अपेक्षितप्राथमिकनिषेध्यप्राप्तिनिरोधनीयत्वात् । न च शुक्तित्वज्ञानादेव तत्रापि निरपेक्षात् पूर्वबाध इति वाच्यम् । नेदं रजतमित्येव तद्बाधानुभवविरोधात् । नायमाशीविषो मा भै(क्षीः?षीः)रित्येव सर्पबुद्धिबाधेन भयकम्पादिनिवृत्तौ पश्चात्तनीं धर्मिस्वरूपजिज्ञासां निरसितुं परं रज्जुरेषेत्युपसंह्रियते । तस्मात् सर्वत्रैव विधितो निषेधबलीय(स्त्व?स्त्वं) निषेध्यप्राप्त्यपेक्षमेव दृष्टमिति गुणनिषेधबलीयस्त्वेन गुणविधिबाधमपच्छेदन्याय उपोद्बलयति ॥

परबलीयस्त्वे विषयविवेचनम् ।

ननु च

> "पूर्वात् परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् ।
> अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥"

इति निरपेक्षस्यैव परस्य बलीयस्त्वं ब्रुवतः सापेक्षस्य दौर्बल्यमावेदितमिति चेत् । सत्यमावेदितम् । निषेधादन्यस्य स्वप्रामाण्यांशे सापेक्षस्यापेक्षितप्रामाण्यजातीयात् परस्य दौर्बल्यं, यथा सर्ववेष्टनस्मृतिनरास्थिशुद्ध्यनुमानादेः । न च निषेधः स्वप्रामाण्ये विधिप्रामाण्यमपेक्षते, प्राप्तिमात्रापेक्षत्वात् ।

अथवा यत्र विधिप्रापितस्वरूपमुपजीव्यैव तद्रूपविरोधेन परस्यावतारः, यथा चरुविध्युपजीविनः पेषणादिचोदकस्य, यथा वाग्रयणे 'प्रथमजो वत्सो दक्षिणे'त्यन्वाहार्यस्थानीयं वत्समपेक्ष्यावतरतः परस्य पाकचोदकस्य, यथा वेश्वरप्राप्तिसापेक्षस्य स न सर्वज्ञ इत्यादेरुपजीव्यविरोधेन दौर्बल्यम् । विरुद्धश्रुतिलिङ्गादौ तु प्रा(थि? थमि)कश्रुतिविनियोगनिरपेक्षत्वेऽपि परस्य न बलीयस्त्वम्, अध्ययनविधिपरिग्रहादर्थवत्त्वाय मन्त्रस्य विनियोगापेक्षायां प्रथमतः श्रुत्यैव शान्तायां तद्विरोधिविनियोगबोधिश्रुतिकल्पनापर्यन्तात्मलाभस्यैवान्तरितत्वात् । यथाहुः—

> "यावदज्ञातसम्बन्धं ज्ञेयं तावत् प्रमित्सति ।
> प्रमिते तु प्रमातॄणां प्रमौत्सुक्यं विहन्यते ॥"

इति। न तु विरोधे सापेक्षत्वमेव सर्वत्र बाध्यताहेतुः। अन्यथा विरोधनयादेव तत्सिद्धौ 'पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' (जै० ३. ३. १४) इत्यादि न सूत्र्येत। निषेधस्तु प्राप्तबाधेन (प्र)वर्तत इति न तादृशोऽर्थविप्रकर्षः, यो (दौ)र्बल्यमावहेत्। यद्येवमग्निरनुष्णः पदार्थत्वादित्यादि कथं न प्रत्यक्षं बाधेत। शृणु। उष्णत्वनिषेधापेक्षितनिषेध्यप्राप्तिर्यदि कथमप्यन्यथा नेतुं शक्येत, तदा ज्वालाभेदप्रत्यक्षस्य तद्भेदानुमानेनेव परेणैव पूर्वबाधः। यदि न, तदा पूर्वेणैव परबाध उपेयते। न चोष्णप्रत्य(यो) भ्रम इति नेतुं शक्यम्। तेजसोऽन्यत्र तदनुपलम्भात्, तेन सह सत्तोपलम्भनियमे सति तेजसस्तत्स्वभावत्वोपपत्तेरभ्रान्तत्वसम्भावनाच्च। तत् पूर्वेणैव प्रत्यक्षेण परमप्यनुमानं बाध्यते॥

सगुणनिर्गुणवचनानामन्यथासिद्धितदभावौ।

तदेवं पौर्वापर्ये परोक्षापरोक्षभावे वा बाध्यबाध(का?क)भावाव्यवस्थितौ यदेव तुल्यविषयविरोधे सति सम्भावितान्यथासिद्धि तद् बाध्यम्। अतथाभूतं तु बाधकमित्यनुगम्यते। अन्यथासिद्धिसम्भावनाहेतवस्तु तत्र तत्र व्युत्पाद्यन्ते 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादि'ति स्मृतेः सापेक्षत्वं, 'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यमि'त्यपच्छेदस्य पूर्वत्वमित्याद्याः। अत एव षोडशिग्रहणविधिनिषेधयोरबाध्यबाधकता, अन्यतरान्यथासिद्धिसम्भावनाहेत्वभावात्। न चात्र गुणनिषेधस्यान्यथासिद्धिसम्भावनाहेतुस्तादृशं सापेक्षत्वं पूर्वत्वं वा। एतेनोपक्रमनयेन गुणनिषेधस्यान्यथासिद्धिसम्भावना निरस्ता। विधिविषयोपप्लवेनैव निषेधावतारात्। अथैवमपि गुणविधेर्विकल्पविषयतया तन्निषेधस्य हेयविषयतया वान्यथासिद्धिसम्भावनाविशेषे किं विनिगमकं, येन विधिरेव निषेधानुरोधेन व्यवस्थाप्यते। उच्यते। कारणशरीरसन्निवेशा एव हि परमात्मनो गुणाः सर्वज्ञत्वादयः श्रूयन्ते 'यः सर्वज्ञः' 'स ईक्षत' 'सोऽकामयते'त्यादिषु। तथाच तव सम्प्रतिपन्नम्। तच्च गुणसन्निवेशात्मकं कारणत्वं 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० १. १. २) इति श्रुतिसूत्रैककण्ठ्यात् परमात्मोपलक्षणमित्यविप्रतिपन्नम्। न च लक्षणमेव लक्ष्यमपि, ज्ञातत्वाज्ञातत्वविरोधादित्युक्तम्। तथाच गुणविधेरन्यार्थ(विषय?)विषयत्वात्, तन्निषेधस्य च निर्विशेषात्मप्रतिपत्तिपरतयानन्यार्थत्वाद् 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' (जै० १२.

२. २५) इति न्यायेनान्यथासिद्ध्या सम्भावनीयो गुणविधिरेवापच्छेदनयात् तन्निषेधेन बाध्यते। एवमपि व्यवहारविषये वस्तुविषये च न विधिनिषेधयोर्यथोचितं प्रामाण्यं, स्वारस्याप्रहाणात्। यत् तु एवं सति हिंसानिषेधेन परेण पश्वालम्भविधिविरोधादनुष्ठानबाध इति। तत् तान्त्रिकस्यानीतिवित्तामाधत्ते। विषयभेदेन हिंसाविधिनिषेधसमावेशाविरोधादित्युक्तम्॥

सगुणवचनानामर्थकथनम्।

यदपि गुणबाधे सगुणज्ञानस्याविद्यामात्रतया मोक्षहेतुत्वानुपपत्तिरिति। तदपि न दूषणम्। निर्विशेषज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वोपगमात्। 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानि'ति तावदगुणविषयं व्याख्यातम्।

"वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्।"

'तमेवं विद्वानमृत इह भवति', 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे (वि?)विद्युतः पुरुषादधि', 'न तस्येशे कश्चन' 'तस्य नाम महद् यशः', 'य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति',

"यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति॥"

इत्यादि च न सगुणज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वपरं, येन 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्', 'अशब्दमस्पर्शमरूपमि'त्यादिनिरङ्कुशनिषेधस्वारस्यमवभज्येत। न खल्वादित्यस्येव विद्युत इव रुक्मस्येव च वर्णोऽलिङ्गस्य ब्रह्मणः स्वाभाविको युक्तः। न च मायामयलिङ्गविशिष्टमिह विवक्षितं, 'तमसः परस्तादि'ति विशेषणात्।

"न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्"

इत्यादिनिषेधाच्च। रूपोपादानं हि चाक्षुषं दर्शनम्। न च सन्द्रष्टुं रूपमस्यास्तीति लोकप्रसि(द्धा?द्धि)मनूद्य निषिध्यते, न सन्दृश इति विशेषणादसन्दृश्यं रूपमस्तीत्यपि विधत्ते। शब्दवृत्तिगौरवात्। तस्मात् सुवर्णज्योतिरादित्यवर्णमित्यादिना तमो संस्पृष्टं स्वयंज्योतिःस्वरूपमेव लक्ष्यते। 'वेदाहमेतं पुरुषम्' एवमहमिव तं विद्वानमृतो भवतीति सम्बन्धोपपत्तेः, एवंपदस्य च वेदनीयप्रकारपरत्वाभावात्। एवं सति गुणसामान्यनिषेधस्वारस्याहानात्।

अत एव 'य एनं विदुरि'ति न यशस्वि(त्या ? त्वा)दिविशिष्टान्वादेशः, दर्शनीयोऽयमेनं पश्येदित्यादाविव विधेयामृतत्वहेतुवेदनसिद्धावुपयोगानवक्लृप्तेर्विशेष्यस्वरूपमात्रविषयत्वोपपत्तेः । 'यदा पश्य' इत्यादौ च न वेदितुरत्यन्तान्यः सगुणो वेदनीय उपदिश्यते, पुरुषशब्दसमभिव्याहारात् । पुरुषशब्दो हि जीवं (प्रतिपादयति ।) 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः', 'स वा अयं पुरुषो जायमानः', 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः' इत्यादिबहुप्रयोगात् । असाधारण्येन च व्यपदेशः । जीवो हि पुर्येव शेते । न परमात्मा, सर्वगतत्वात् । क्वचित् तत्र पुरुषशब्दप्रयोगश्च पूर्वमेव सत्त्वात्,

"पूर्वमेवाहमिहासमिति, तत् पुरुषस्य पुरुषत्वम्"

इत्यादिश्रवणात् । तस्यैव जीवरूपावस्थानाद्वा, 'अनेन जीवेनात्मने'त्यादिश्रुतेः । 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' (ब्र० १. ४. २२) इति न्यायाच्च । न चात्मात्मतयावस्थानादिति तदर्थः, पतिजायादिशेषिजीववृत्तेरात्मशब्दस्य 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति द्रष्टव्यब्रह्मोपस्थापकत्वानुपपत्तेः । न च 'आत्मनस्तु कामाये'त्यादौ जीव आत्मा, अन्यत्र तु ब्रह्मेति युक्तम् । द्रष्टव्यादन्यस्य 'तदेतत् प्रेयः पुत्रादि'त्यादैकार्थ्येनात्मनोऽनन्यशेषप्रियत्वोपपादनवैयर्थ्यात् । न चोभयत्राप्यात्मशब्दः परमात्मपरः । पत्यादिशेषित्वानुपपत्तेः । ननु नात्र पत्यादिशेषित्वमात्मन उच्यते 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवती'ति । किन्तु परमात्मनो जीवं प्रति पत्यादिप्रियत्वप्रयोजकत्वम् । न वा अरे पत्युः कामायाहमस्य प्रियः स्यामितीष्टनिर्वृत्तये भोक्तुः पतिः प्रियो भवति । परमात्मनस्तु कामाय प्रियोऽयमस्त्विति स्वाराधकस्य प्रियप्रतिलम्भनरूपेष्टनिर्वृत्तये पतिः प्रियो भवतीति । परमात्मा हि कर्मभिराराधितस्तत्त(त्कामा ? त्कर्मा)नुगुणमाराधकानां तत्तद्वस्तुगतं प्रियत्वमापादयति । न तु वस्तु स्वतः प्रियमप्रियं वा, व्यभिचारात् ।

"तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।
तस्माद् दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखात्मकम् ॥"

इति स्मरणादिति चेत् । न । कामप्रियसम्बन्धवैयधिकरण्यकल्पनागौरवात् । परमात्मनः कामाय पत्यादि सर्वं तदाराधकस्य प्रियं भवतीत्यध्याहारगौरवाच्च । न च *वाक्यान्वयन्यायादेवात्मनस्तु कामायेति परमात्मविषयमवसितम् । अन्यथोपक्रमान्वयासिद्धेरिति वाच्यम् । 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गम्—' (ब्र०.१. ४. २०) इत्यादित्रिसूत्रीवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादमृतत्वसाधनोपक्रमोपसंहारादिलिङ्गेनानपेक्ष्यैव पदवृत्तिविषयाध्यवसायं वाक्य(स्ये?स्यै)वं तात्पर्येणान्वयाद् ब्रह्मविषयत्वे सिद्धे सत्यात्मनस्तु कामायेत्यात्मशब्दस्यापरित्यज्यैव जीववृत्तिं ब्रह्मपरत्वमुपपाद्यते अवस्थितेरिति । तत्राक्षिप्तप्रतिज्ञाविपरिणामेन ब्रह्मण इति कर्तृलाभे तस्य 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे †महिम्नीत्यथवा न महिम्नी'त्यादिनिराधारत्वश्रुतेः सर्वात्मनः स्थित्यधिकरणाकांक्षानुपपत्तेः कथमित्याकांक्षायां जीवभा(वे)नेति पूर्यते । अतो जीवभूते परमात्मनि युक्तः पुरुषशब्दः ।

एवं चेशं ब्रह्मयोनिं कर्तारं पुरुषं यदा पश्यतीति विरोधिविशेषानपेक्षयैव स्वरूपाभेदो विवक्षितो मुक्त्युपायज्ञानविषयो न विशेषः । न चात्र पुरुषाभेदेन सविशेषब्रह्मोपासनं विधित्सितं, पश्यतीति दृशिकर्मणः साक्षात्कारस्य फलत्वेनाविधेयत्वात्, यदा तदेत्युपबन्धाद् दृशितुल्यकालफलाभिधानात् । पराभिम(ता ? त)मानसवृत्तिसाक्षात्कारस्य कर्माविद्यावरणविलयानन्तरभावित्वेन यदा पश्यति तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूयेत्यसम्बन्धाच्च । तस्माद् विषयोपदेशलभ्यनिर्विशेषाभेदविज्ञानानुवादेन तत्समकालफलार्थवाद एवायमिति ।

यत् तु 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः', 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'त्यादिसत्यत्वाद्याम्नानाद् गुणानामप्रतिषेध इति । तन्न । न हि कामादेः स्वरूपतो विषयतो वा तव क्वचिदसत्यतापि, येन विशेष्येत सत्यकाम इति । अथ नाबाध्यत्वं सत्यत्वमिह कामादेः, अनन्तराव्यभिचरितफलत्वं (त्वि?तदि)ति चेत् । इदं तु युक्तम् । सत्यकाम इति प्रक्रमावगतसत्यत्वस्य 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'त्यादिना 'यं कामं कामयते तं तमाप्नोती'त्यन्तेन समभिव्याहाराद्व्यभिचरितानन्तरितफलत्वपर-

---

* 'वाक्यान्वयात्' (ब्र० १. ४. १९) । † 'महिम्नि यदि वा' इति मुद्रितच्छान्दोग्यपाठः ।

त्वावगमात् । किन्तु न तावता यावत्कारणरूपानुगतस्य तस्य तदुपलक्ष्यस्व-रूपे निषेधो विरुध्यते । प्रजापतिविद्यायामपि न विधूताविद्यामलभावि-कस्वरूपप्रतिष्ठस्य जीवस्य सत्यकामत्वादि शक्यमवगन्तुं, कामादीनां मनोधर्म-त्वात् । 'कामः सङ्कल्प इत्याद्येतत् सर्वं मन एव', 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' इत्याद्यविशेषश्रवणात् । हृदि श्रिता इति विशेषणादात्मधर्मा अपि कामा विज्ञायन्त इति चेत् । न । यथासिद्धानुवादमात्रत्वेन विवक्षान्तराभावात् । कामसामान्यस्य मनस्त्वाम्नायविरोधाच्च । दहरमुपासीनस्य तु पितृलोकादिकामाः सत्या इति सलिङ्ग एव सत्यकाम उच्यते । अथवा न जीवविषयं 'य आ-त्मापहतपाप्मा.... सत्यकाम' इत्यादि । प्रागनवगतस्य य आत्मेत्याद्यनुवादको-टिनिवेशायोगात् । किन्त्वेष आत्मापहतपाप्मेत्याद्यवगतदहरब्रह्मानुवादः तदुपल-क्षितस्वरूपं जीवस्यात्मेति विवक्षयेति ।

'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति च जगत्कर्तुरीशस्य सतो न जीव-स्येव साधनान्तरायत्तं ज्ञानादिकमित्येवम्परम् । अपिच 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति या गुणमयी माया देवात्मशक्तिराम्नाता, सोच्यते । न त्वग्नेरिव दाहादिशक्तिरीशस्य स्वभावान्तर्गता यावदात्मसत्त्वमनपायिनी कार्यसामर्थ्यरू-पा शक्तिः । शक्यवैजात्यानन्त्येन तन्निरूपितशक्त्यानन्त्यावश्यम्भावे शक्तिरि-त्येकवचनास्वारस्यात् । न खल्वग्नेर्दाहे च प्रकाशे च शक्तिर्न भिद्यते । सा च शक्तिरेकैव सती विविधा, विविधजगद्वासनामयत्वात् । सत्त्वादिगुणमय-त्वाद्वा, 'स्वगुणैर्निरूढामि'ति विशेषणात् । सैव च स्वाभाविकी, स्वात्मस-त्त्वानुबन्धित्वात् । अनेन स्वातन्त्र्यनिरासेन शक्तित्वमुपष्टब्धम् । ज्ञानबल-क्रिया च, सा हीश्वरस्य ज्ञानं सर्वविषयं बलं सर्वधारणशक्तिं क्रियां जगद्रचनात्मिकां च निर्वहतीत्यभेदोपचारात् । अपरे तु ज्ञानबलेनेश्वरे-क्षणावष्टम्भेन जगत्क्रिया यस्या इति व्याचक्षते, न त्वीशस्यैवेदं विशे-षणं, शक्तिश्च ज्ञानबलक्रिया चास्य स्वाभाविकीति, असामर्थ्यात् । न तावत् समानाधिकरणसमासः, ज्ञानादेः स्वातन्त्र्यात् । द्वन्द्वे च वचनविरोधो लिङ्ग-विरोधो वा । ज्ञानबलयुक्ता च सा क्रिया चेति मध्यमपदलोपकल्पना च निर्बी-जेति । एतेन 'नान्यो हेतुर्विद्यते ईशनाये'ति व्याख्यातम् । मायासङ्कुटिताव-स्थस्येश्वरस्य सतः स्वाभाविकेशनोपगमात् । 'न तस्येशे कश्चन', 'पतिं विश्व-

स्यात्मेश्वरमि'त्यादिश्रुतेरमात्यादेरिवेशनमीशस्य नान्योपाश्रयनिमित्तमित्युपगमाच्च । तस्मादशेषनिषेधोपपत्तेरविशेषस्वभावं ब्रह्म शास्त्रतात्पर्यविषय इति कारणत्वादि सर्वमेव कल्पनामात्रमिति ॥

सर्वज्ञत्वकारणत्वादीनां कल्पितत्वसमर्थनम् ।

यत्तु सर्वज्ञस्य वा निर्विशेषचिदात्मनो वा कल्पनानुपपत्तिरिति, तत् तथैव । अन्यथा तयोः स्वभावविरोधात् । किन्तु कल्पनयैव मायाविद्योपाधिसम्बन्धकारणत्वादिविशेषाः सम्पद्यन्ते । नन्वेवमपि कस्यैषा कल्पना, कारणत्वादिकं वा कस्य । नहि कारणत्वादिविशेषहीनस्य तत् सम्भवति, विरोधात् । नापि तद्वत एव, द्विस्तत्प्रसङ्गात् । यस्य प्रत्याय्यते तस्येति तुल्यम् । कारणत्वादिमत एव हि तत् प्रत्याय्यते । एवं कल्पनावत एव सा प्रत्याय्यते इत्यादौ कल्पनाविधुरस्याग्रे कथं तद्योग इति चेद्, आदौ कारणत्वादिविधुरस्य वाग्रे कथं तद्योगः । कारणत्वादियोगोऽनादिरिति चेत्, कल्पनायोगोऽपि तथैवेति सन्तुष्यत्वायुष्मान् । कल्पनामात्रत्वाच्च मायोपाधिसम्बन्धादेरनादित्वेऽपि निर्विशेषतत्त्वावबोधबाध्यतोपपन्ना । यत्तु — एवमीश्वरस्य तन्मायिकत्वादिज्ञाने कारणत्वसर्वज्ञत्वाद्यसम्भवः, तत्त्वज्ञानस्य मायाविरोधित्वात् । तदज्ञाने च सर्वज्ञतैव न स्यादिति । तन्न । सर्वकल्पनाधिष्ठानात्मस्वरूपावरणानादिसिद्धाविद्यानिबन्धनभेदस्य जडजीवविविक्तरूपस्यैव सतः सर्वज्ञत्वाद्युपगमात् । तत्रैवं सति मायाविद्योपाधौ जडजीवविभागं सर्वज्ञत्वादिकं चात्मनो मायिकं जानतोऽपि न तन्निवर्तते, सति दर्पणाद्युपाधौ तत्त्वज्ञानेऽपि बिम्बत्ववक्रिमाद्यनुवृत्तेः । ननु ईश्वरस्य सर्वज्ञतयैव स्वरूपतत्त्वज्ञाने सति मायोपाधिरेव बाध्येत । तस्यापि तत्र कल्पितत्वोपगमात् । दर्पणाद्युपाधिस्तु मुखतत्त्वज्ञानेऽपि न निवर्तेत, तत्राकल्पितत्वादिति चेत् । न । अनाद्यनिर्वचनीयाविद्या ह्यात्मस्वरूपमावृत्य जीवेश्वरविभागमादधाना जीवविभागपक्षमनुपतति, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातिस्वभावत्वाद् अहमज्ञ इति प्रतीतेश्चेश्वरस्य सर्वज्ञत्वश्रवणेनाज्ञानानुपपत्तेश्च । सैव चाविद्यादेरान्त्यात् कार्यात् तत्तन्नामरूपतादात्म्याभिनिविष्टजीवरूपादर्थान्तरभूतानुगतरूपेण सर्वज्ञत्वादिहेतुतया मायेत्युच्यत इत्यभ्यधाम । एष एव तु विभागः प्राचीनैरावरणशक्त्या तमःप्रधानाविद्येत्यु-

च्यते, विक्षेपशक्त्या सत्त्वप्रधाना मायेति गीयते । तत्र व्यधिकरणेन सर्वज्ञतत्त्वज्ञानेन नाविद्या निवर्तते, किन्तु समानाधिकरणेनेति जीवस्यात्मतत्त्वज्ञानं यावन्मायाविद्योपाध्यनुवृत्तेः कल्पितमपि कारणत्वसर्वज्ञत्वादिकमीश्वरस्याविरुद्धम् । एतेन सर्वज्ञो निरसनीयत्वेनात्मनि हेयसम्बन्धं जानन् किमिति सङ्कल्पयेत्, सर्वशक्तिर्वा तदैव किमिति न निरस्येदिति निरस्तम् । कारणत्वप्रमुखस्य सर्वस्यैव मायिकत्वोपगमात् सर्वज्ञस्य सतस्तद्भावविरोधिहेयसम्बन्धसङ्कल्पानुपगमात् । 'तदैक्षत बहु स्यामि'त्यादेश्च गतिरुक्ता । मायाविद्यायाश्च कल्पनहेतोः सम्यग्ज्ञाननिवर्तनीयत्वात्, सर्वशक्तेरपि वस्तुस्वभावानतिलङ्घित्वाच्चेति ॥

भेदतन्निषेधवचनगतिः ।

एतेन भेदनिषेधेनाभेदपरं शास्त्रं व्याख्यातम् । यद्यपि विशिष्टविषयो भेदो न स्वरूपाभेदबोधविरोधी, भिन्नविषयत्वात् । तथापि भेदोपादानं तत्त्वमसीत्याद्यभेदबोधनमिति विरोधः सम्भाव्यते । न च भेदाभेदशास्त्रयोः सप्रतिशब्दता । पूर्वस्य सम्भावितान्यथासिद्धितयापच्छेदन्यायादेव परेण बाधोपपत्तेः । यत् तु स्वरूपमभेदं प्रतीत्य भेदबुद्धिश्चरमेति विपरीतोऽपच्छेदन्यायो भेदाभेदयोरिति । तत् तुच्छं, परमते संस्थानरूपभेदोपस्थितेः संस्थानिस्वरूपबुद्ध्यव्यतिरेकात् । अस्मन्मते चाशेषविशेषकलुषातीतसत्तामात्रप्रत्यगात्मस्वरूपाभेदबोधानन्तरस्य भेदमानस्यैवाभावाद्, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येदि'त्यादिश्रुतेः । न च विशिष्टजीवेश्वरादिभेदेऽपि तात्पर्यमागमस्य । मानान्तरसिद्धेः । यत्तु प्रख्यातादपरस्तु शास्त्रविषयो नियाम्यनियामकादिभेदः त्वदद्वैतवदिति । तन्न । तत्रापि सनियन्तृकं सोपादानं च भावकार्यम् । स चैक उपपत्तिलाघवात् । सातिशयं च ज्ञानक्रियाशक्त्यादि क्वचिन्निरतिशयम् । जीवश्च परचेतनाधीनक्रियाफलः, अस्वतन्त्रकर्तृकत्वाद्, दासवदित्यादिलौकिकनिदर्शनमूलन्यायोपपत्तेः । न्यायमात्रं न व्यवतिष्ठत इति चेत् । कथं तर्हि वेदार्थोऽपि न्यायतः प्रतिपत्तव्यो लौकिको वा शतशो विपरीतन्यायसम्भवात् । कथञ्चित् तत्र बलाबलविज्ञानं च प्रकृतेऽपि शक्यमाश्रयितुमिति । यत्तु नागमोऽनुवादो भेदस्य, मानान्तरासिद्धिमपेक्ष्य तदप्रवृत्तेरि-

त्यादि । तन्न । अभेदतात्पर्ये सति निषेध्यभेदानुवादित्वावश्यम्भावाद्, भेदतात्पर्यलिङ्गाभावाच्च ॥

अन्तर्यामिब्राह्मणस्य भेदतात्पर्यकत्वाभावः।

न चान्तर्यामिणा जीवान्यरूपेण 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्नि'त्युपक्रम्य 'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति जीवान्यरूपेणैवोपसंहाराद्, 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इत्यभ्यासाद्, व्याप्त्या जीवादिनियन्तृभावस्यानन्यवेद्यत्वाद्, 'य एतदक्षरं गार्गि! विदित्वास्माल्लोकात् प्रैति स ब्राह्मण' इति फलाभिधानाद् 'यो वैतत् काप्य! सूत्रं विद्यात् तं चान्तर्यामि*णं स ब्रह्मवित् स लोकवित् स वेदविदि'त्यादिप्रशंसनाद्, 'अतोऽन्यदार्तमि'त्यन्यस्य नियमनशक्त्यभाववचनेनातथाभूतं ब्रह्म नियन्त्रित्युपपादनाच्च जीवभेदे तात्पर्यमिति वाच्यम्। न खल्वन्तर्बहिर्भावशून्यादन्यः सन् स्वयमप्यनन्तराबाह्यस्तदन्तरात्मा भवति। नहि निरवयवयोरन्तरं बहिर्वा सम्भवति। अभेदे तु जीवस्य सन् घटादेरिव मृद्घटाकाशस्येव वाकाशमात्मेति युक्तम्। 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'ति तत्रैव भेदनिषेधविरोधाच्च।

यत्तु नात्र जीवस्यान्तर्यामिभेदो निषिध्यते, किन्तु 'अदृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोते'त्यादिश्रुतजीवादृष्टादिरूपान्तर्यामीव नान्योऽतोऽन्तर्याम्यदृष्टादिरूपो द्रष्ट्रादिरित्युच्यत इति। नैतत् सारम्। अदृष्ट इत्यादेरध्याहारानुषङ्गान्यतरापत्तिगौरवात्। अपिच जीवे द्रष्टन्तरेऽन्तर्याम्यद्रष्टृत्वं न निषेद्धव्यम्। 'अदृष्टो द्रष्टे'ति द्रष्टृत्वाभिधाने द्रष्टव्यापेक्षायां स्वाद्रष्टृतया सन्निहिते जीवे तद्द्रष्टृत्वनिषेधस्यार्थसिद्धत्वात्। न चान्तर्यामिणा किञ्चिददृष्टमस्ति, येन तस्यान्यस्य द्रष्टृत्वमेव निषिध्येत। सर्वज्ञो हि सः। न चाप्रसिद्धे किञ्चिन्निषेद्धुं शक्यम्। अत एव तददृष्टत्वविशिष्टो द्रष्टान्यो निषिध्यत इति निरस्तं, विशिष्टाप्रसिद्धेरेव। न च स एव तददृष्टो द्रष्टेति तत्रैव तदन्यत्वनिषेध इति शङ्क्यम्। आत्मा(न)मप्यपश्यतस्तान्त्रिकान्तर्यामिणो मूढत्वप्रसङ्गात्। तत्रैवतद्भेदनिषेधानर्थक्याच्च। अपिचैवं 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादि नोच्येत। 'नान्योऽतोऽस्ती'त्येव, अतःशब्दा-

---

* 'णमिति स' इति मुद्रितबृहदारण्यकपाठः।

वमृष्टादृष्टत्वविशिष्टद्रष्ट्रन्तरनिषेधसिद्धिः । उच्यते च । तेन ज्ञायते द्रष्टृरूपाव-मृष्टादन्यो द्रष्टा नास्तीति द्रष्ट्रन्तरमात्रनिषेध इति । एतेन सत्स्वेवान्येषु विद्वत्सु नात्र यज्ञदत्तादन्यो विद्वानिति तमतिशयानोऽन्यो निषिध्यते । एवं 'नान्योऽतो-ऽस्ति द्रष्टे'त्यादीति निरस्तम् । लौकिकव्यवहारस्य पुमभिप्रायानुपातित्वाद्, यथा गच्छ त्वं यदि गन्तव्यमिति, मा गम इति गम्यते । वैदिके चापूर्वार्थे शब्दगतेर-नुसरणीयत्वात् । न चेह जीवान्तर्याम्यभेदविषयमतिहाय द्रष्ट्रन्तरातिशया-दिनिषेधविषया शब्दगतिरुपपद्यते । तस्माद् 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' इत्यु-दिते प्रसक्तभेदभ्रमनिरासाय 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादि वर्तते । यद्यप्यस्तिभव-त्योरैकार्थ्येऽपि भेदनिषेधे भवतिः प्रयोक्तव्यो लौकिकव्यवहारानुरोधात्, तथापि विशिष्टनिषेधादस्तिः प्रयुज्यते द्रष्टरि मानसिद्धे भेदनिषेधः पर्यवसा-स्यतीति । एवं सति तद्वेदने 'स वेदविदि'त्यादि सर्ववेदनवचनमुपपन्नम् । तेन तेशब्दपरामृष्टस्याविद्यादिदेहान्ततादात्म्यविवृत्तस्य स्वात्मतत्त्वमन्तर्याम्येव । न कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारमयमित्यावेदितं भवति । न चान्तर्यामित्वमेवात्मनो वि-धित्सितं, नियाम्योपाधिकस्य तस्यास्वभावत्वात् । न च पर्यायवृत्तस्थूलसूक्ष्मा-वस्थेन नित्यानुयायिना नियाम्येन नित्यसम्बन्धान्नियन्तृत्वं ब्रह्मणः स्वभाव इति वाच्यम् । 'अतोऽन्यदार्तमि'त्यन्यस्य बाध्यत्वाभिधानात् । न च नियमनाश-क्तिरेवार्तिरिति वाच्यम् । 'एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तमि'त्यन्यत्रात्म-स्वरूपमात्रप्रतियोगितयार्तत्वाभिधानात् । आत्मस्वरूपं च सर्वमित्यार्तत्वं बाध्य-त्वमेव युक्तम् । 'यत्र हि द्वैतमिव भवती'तीवकारेण द्वैतमृषात्वावगमाच्च । न चार्थवत्त्वे सम्भवति कथमिवेत्यादिवदिवकारो वाक्यभङ्गिरेवेति युक्तम् । अग्रे च भेदमिथ्यात्वं समर्थयिष्यते । तस्माद् मृषानियाम्यापेक्षनियन्तृत्वास्वाभाव्येन शास्त्रस्य तादर्थ्यानुपपत्तेर्भेदनिषेधेन जीवस्य तत्स्वरूपाभेदपरं 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादीति युक्तम् ।

अपिचोषस्तप्रश्ने 'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः' इति प्राणनादिव्यापारोपलक्षितः सर्वान्तर आ(त्म ? त्मा) दर्शितः । इह चान्तर्यामी सर्वान्तर आत्मा निर्दिश्यते पृथिव्या अन्तरोऽस्त्योऽन्तर इति । न च द्वौ सर्वान्तरौ शक्यौ प्रतिपादयितुम् । न च प्राणितापानिता वा परमेश्वरः, अप्रा-णो हि सः । तथा स एव 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया' इत्यह-

ष्टाश्रुतादिरूप उक्त इह प्रत्यभिज्ञायते 'अदृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोते'ति। यत्तु 'यः प्राणेन प्राणिती'त्यादिव्यपदेशमात्रप्रसक्तस्य जीवस्य विज्ञानं प्रतिषिध्य 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरि'ति सर्वान्तरः परमात्मा द्रष्टव्यो विधित्सित इति। तन्न। तद्विधानाश्रुतेरध्याहारगौरवात्। 'न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः, एष त आत्मा सर्वान्तर' इत्यविज्ञेयतयोक्तस्यैव सर्वान्तरात्मत्वावमर्शात्। प्रक्रमे च यः प्राणिति योऽपानितीति प्राणनादिहेतुकर्ता परमात्मैव सर्वान्तर आत्मोपदिश्यत इत्यौत्प्रेक्षिकसमयाचाराजीवस्यैव सुवचं, न प्रमाणवृत्तानुसारिणामिति। तस्माच्चक्षुरादिजन्यदृष्ट्यादिसाक्षितया द्रष्ट्रादिरूपम् अत एव च दृष्ट्याद्यविषयमदृष्टादिरूपं सर्वान्तरं प्रत्यगात्मानमन्तर्याम्यभिन्नमदृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोतेत्यभिप्रेत्य भेदं प्रतिषेधति, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादीत्यनन्यथासिद्धानेकविरोधाद्। उपक्रमादिदर्शनमाभासः।

यत्तु 'य आत्मनि तिष्ठन् य आत्मानमन्तरो यमयती'ति मुक्तात्मनोऽपि विविक्तोऽन्तर्यामी निर्दिश्यते, यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिना बद्धात्मविवेकस्य पृथगभिधानात्, पृथिव्यादिशब्दानां तत्तदभिमानिजीवपर्यन्तत्वात्। यं पृथिवी न वेदेत्यादिलिङ्गात्। अतो विशुद्धादपि प्रत्यगात्मनोऽन्तर्यामी भिन्न एवेति। तन्न। श्रुत्यन्तर आत्मपर्याये 'यो विज्ञाने तिष्ठन्नि'ति निर्देशाद्, बुद्ध्युपाधेरेवात्मनो विवक्षितत्वात्, 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वागि'त्यादौ तत्तदुपाधिके तत्तत्प्रयोगदर्शनाद्, न विज्ञानपर्याय एव 'य आत्मनि तिष्ठन्नि'ति निर्देशात् तान्त्रिकमत्या विशुद्धात्मैव विज्ञानमिति युक्तम्। 'विज्ञानं यज्ञं तनुत' इति कर्त्रुपाधौ कोशे प्रयोगेण विज्ञानपदस्य विशुद्धात्मवृत्त्यसम्भवात्। 'यः प्राणे तिष्ठन्' 'यो वाचि तिष्ठान्नि'त्यादिके 'यो रेतसि तिष्ठन्नि'त्यन्ते करणात्मप्रवाहपाठे सत्यकस्मादन्तराले विशुद्धात्मपरिग्रहायोगाद्, 'य आत्मनि तिष्ठान्नि'त्यपि विज्ञानोपाधिक एव निर्दिश्यते। विज्ञानं हि बुद्धिमनश्शब्दितमात्मनः परम उपाधिः। तस्य 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति येन वा पश्यती'त्यादिश्रुत्या

"इन्द्रियाण्यपि सर्वाणि स्वान्तस्यैव तु वृत्तयः।
यतः स्वकार्यनिर्देशः स्वान्तस्य स्पर्शनेन्द्रिये॥

जिघ्रन्ती भवति घ्राणं पश्यन्ती चक्षुरुच्यते ।
शृण्वती भवति श्रोत्रमिति व्यासोऽप्यभाषत ॥"

इति वार्त्तिकेन च सर्वकरणसम्पिण्डरूपतया तत्तत्करणतादात्म्याभिमानस्य बुद्धिरश्म्यधीनतया च 'प्रज्ञया वाचं समारुह्य सर्वाणि नामान्याप्नोती'त्यादिश्रुतेरात्मनस्तद्गुणसारत्वात्। तमेव चेममात्मनोऽहम्प्रत्ययकारितयाहङ्कारमाचक्षते। अत एवात्मनो विज्ञानोपाधिसारत्वाद् 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिव्यपदेशः। अन्यथा विशुद्धात्मन एव विज्ञानशब्दत्वे मयट्प्रयोगायोगात् ॥

आनन्दमयस्य जीवत्वप्रतिज्ञा।

हन्तै(व ? वं) विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः परमात्मैव स्यादिति सिद्धान्तविरोधः। नन्वन्नरसमयः प्राणमयो मनोमयश्च जीव एवोक्त इति ततस्ततोऽन्योऽन्तर आत्मा परमात्मान्यश्चेत्यतिरेकोऽपि चोदनीयः। न चान्नरसमयादिषु जीवो न विवक्ष्यते, प्रत्यगात्मव्युत्पन्नपुरुषात्मशब्दसामानाधिकरण्यात्। गुहानिहितात्मवेदनार्थाय बोध्यबुद्ध्यनुरोधेन तत्तदुपाध्यविविक्तवृत्तितया तत्तन्मयस्यापि तस्यैवात्मनोऽपरित्यागेनोपदेश्यत्वौचित्याच्च, प्रजापतिविद्यायाम् 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी'तिवत्। एवं च 'स वा एष पुरुषः' इति प्रक्रान्तपरामर्शी तच्छब्दः 'अन्योऽन्तर आत्मे'त्यात्मशब्दश्च समञ्जसौ स्याताम्। पूर्वपूर्वापेक्षया चोत्तरोत्तरमन्यत्वव्यपदेशः, विविक्तस्य विशिष्टादन्यत्वात्। एवमन्नरसमयादारभ्य प्रत्यगात्मविषयत्वेऽपि न प्राणमयादिः परमात्मा। 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति प्रक्रान्तवेदनीयब्रह्मोपदेशस्यानन्दमये पर्यवसानात्। स एव तु परमात्मेति यद्युच्येत, हन्त तर्हि सर्वाधिष्ठानतया सर्वात्मन्यनन्तराबाह्येऽन्योऽन्तर आत्मेत्युपदेशानर्हे सर्वावस्थजीवोत्तीर्णस्वरूपे 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'त्युपदेशपर्यवसानात् प्रक्रान्तब्रह्मणः स्वशब्दोपादानाद् 'असन्नेव स भवति, असद् ब्रह्मेति वेद चेदि'त्यादितदभ्यासाच्च नानन्दमयोऽपि परमात्मेति भविष्यति। किन्तु स भोक्त्रवस्थो वा, 'सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुगि'ति श्रुतिसमधिगतविचित्रविषयवृत्तिसंस्काराञ्जनबुद्धिवासनावासितकारणात्मावस्थो वा जीव एवेत्यानन्दमयाधिकरणे वक्ष्यामः। तस्माद् विज्ञानोपाधिकादेवात्मनो विवेकेनान्तर्यामी निर्दिश्यते। न विशुद्धादिति। तदेवं

तात्पर्यलिङ्गाभावादन्यथासिद्धो जीवेश्वरभेदः। क्वचिदुपासनाविधिशेषतया क्वचिदभेदविधिशेषतया चानूद्यत इति साम्प्रतम् ॥

पृथगात्मानमितिश्रुत्यर्थः ।

यत्तु 'पृथगात्मानमि'त्यादिमोक्षहेतुज्ञानविषयत्वाम्नानाद् भेदतात्त्विकतेति । तन्न । न ह्यत्र प्रेरितुरीश्वरस्यात्मनश्च पृथग्भावो मन्तव्यत्वेन चोद्यते, ईश्वरस्य ज्ञाने पृथगेव विज्ञानाद्, अज्ञाने च तज्ज्ञानस्यैव विधेयत्वापत्तेः । पृथक्त्वस्याधिकत्वात् । तदयमर्थः—

"सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे"

इति 'देवात्मशक्तिं', 'पञ्च पर्वामधीमः' इति प्रकृतमायाविद्यानिबन्धनदेहोपादानपरित्यागात्मकसंसारभ्रमणस्य प्रकृतत्वात्, तदविवेकादभेदविभ्रमगृहीतमात्मानं प्रकृत्यादिभ्यः पृथग् गृहीत्वा तं चान्तर्यामिणम् 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः', 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुत्यवष्टम्भेन मत्वा, जुष्टः। 'आशंसायां भूतवच्च' (३. ३. १३२) इति कर्तरि क्तः। सेवामाशंसमानः तात्पर्येण ध्यायन्नित्यर्थः । ततः तेनेत्यम्भूतलक्षणे तृतीया । साक्षात्कृतब्रह्मात्मना विस्तृतः । यदि व्यवहितान्वयः सह्येत, पृथगित्यपेक्षितप्रतियोगिसमर्पकं तत इति स्यात् । न चात्मानं प्रेरितारं च पृथगिति सम्बध्यते, 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' (२. ३. ३२) इति हि पाणिनिः । अन्योन्यस्मादिति चाध्याहारो दोषः । 'पृथग्विनानानाभिर्योगविभागो द्वितीयार्थः' इति वृत्तौ च हरदत्तमिश्रैः 'असत्यपि मुनित्रयवचने प्रयोगबाहुल्यादित्थं व्याख्यातमि'त्यप्रामाण्यसूचनाद्, उभयोपादानवैयर्थ्यादनुपपत्तेश्च । अमृतत्वमेति, सह भेदविभ्रमविलासेनाविद्याया मृत्योर्विद्यया निबर्हणादिति । अथवा संसरन्नेव 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वे'ति सिद्धार्थानुवादः । जुष्टः, तमेव प्रेरितारमीश्वरं सेवमान उपासीनः। ततः, उपासनापरिपाकाद्धेतोः। तेनेश्वरेण हेतुनामृतत्वमेति । परमेश्वरप्रसादायत्तो हि मोक्षः । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इत्यादिश्रुतेः । अनन्तरं च मोक्षहेतुज्ञानविषयं सर्वान्तरमात्मतत्त्वं दर्शयति —

"उद्गीतमेतत् परमं तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रयं सुप्रतिष्ठाक्षरं च ।

अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥"

इति या 'पञ्चपर्वाभधीमः' इत्यविद्योक्ता । यच्च 'सर्वा जीवे' इति कारणरूपं, यश्च 'हंसो भ्राम्यते' इति जीवः, तदेतत् त्रयं तस्मिन् ब्रह्मणीति । तत्त्रयस्य सुप्रतिष्ठा अधिष्ठानं च तदक्षरं च तदत्र त्रयमान्तरमात्मभूतं विदित्वा । तत्परा लीना ब्रह्मणि तद्भूता योनिमुक्ता भवन्तीत्यर्थः । यद्वा सुप्रतिष्ठाक्षरमस्येति त्रयस्यैव विशेषणम् ॥

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमितिश्रुत्यर्थः ।

'जुष्टं यदापश्यत्यन्यमीशमि'ति न तावदीशं पश्यति तं चान्यमिति विवक्ष्येत, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नापीशं सन्तमन्यं पश्यतीति । ईश्वरस्य ज्ञानेऽन्यत्वेनैव ज्ञानादविधेयत्वाद्, अज्ञाने च तदनुवादेनान्यत्वज्ञानविधानायोगात् । नाप्यन्यं सन्तमीशं पश्यतीति । एवं हि प्रसिद्धभेदे भूतभौतिकादावीश्वरदर्शनं प्रतीकालम्बनमुपासनं विहितं स्याद्, 'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिवत् । ततश्च,

'अस्य महिमानमिति वीतशोकः',

'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'

इत्यादिफलवचनविरोधः । नाप्यन्यमीशं पश्यतीति साक्षात्कारविधिरेवायमिति शङ्क्यम् । अन्यस्यान्यात्मसाक्षात्कारायोगेनाशक्यविधानात्त्वेः । अन्यत्वस्य दर्शनस्याविधेयत्वे, मोक्षोपायज्ञानविषयत्वासिद्ध्या भेदतात्त्विकत्वकल्पनानुपपत्तेश्च । तस्य विधेयत्वे च 'तत्त्वमसि' 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च' (ब्र० ४. १. ३) इति श्रुतिन्यायविरोधः । 'आत्मेत्येव तु गृह्णीयादि'ति त्वदभियुक्तवा(क्या ? क्य)कारवचनविरोधश्च । तदयमर्थः — जुष्टं, 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः' इति प्रकृतवृक्षशब्दितकार्यकरणसङ्घातेन तादात्म्यगृहीतम् । अथवा 'सेवितं योगमार्गैः' अन्यं तत एव सङ्घातविविक्तमात्मानमीशं पश्यति । अहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्करोति यदा, तदास्यैवात्मनो महिमानमश-

---

ब्रह्मविदो विदित्वा इति श्वेताश्वतरपाठः.

नायाद्यतीतनिरतिशयानन्दसत्ताप्रकाशैकरस्यलक्षणं स्वभावम् । 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये'ति श्रुत्यन्तरात् । ब्रह्मात्मसाक्षात्कारनिह्नुताविद्यापरिच्छेदः । इति एति । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् गुणाभा(वतच्छा ? वः, छा)न्दसो वा । अथवा जगदवमर्शी इतिशब्दः । जगच्चास्य महिमानं विभूतिं पश्यति । 'एतावानस्य महिमे'ति श्रुत्यन्तरात् । तदा वीतशोको भवतीति । अथवा

"तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः"

इति श्रुत्यन्तरादस्यात्मनो महिमानमीशं पश्यति यदा, इति अथ तदैव वीतशोको भवतीति । 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽपी'ति हि शाब्दाः । न हि शोकमोहादिरात्मनः स्वभावः ।

"समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः"

इति कार्यकरणसङ्घातनिमग्नस्य तादात्म्यापन्नस्यैव शोकाद्यभिधानात् । अन्यथा स्वभावहानानुपपत्तेः ॥

द्वासुपर्णेतिश्रुत्यर्थः ।

अत एव 'द्वा सुपर्णा सयुजे'ति मन्त्रे सत्त्वादितादात्म्याभिनिवेशिनोऽन्यस्य कर्मफलात्तृत्वं, विविक्तस्य चान्यस्य परमात्मनः सत औदासीन्येनावस्थानं दर्शयति

"तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति"

इत्याविद्यकोपाधिसम्बन्धपरिच्छेदेन परमात्मैक एव द्वैधमिवापद्यते घटाद्युपाधिपरिच्छेदादिव नभः, जलादर्शाद्युपाधिपरिच्छेदादिव वा प्रकाशः, इत्यतो यौगपद्येन द्वौ सुपर्णौ समानं वृक्षं परिषस्वजाते इत्युच्यते । न पुनः स्वाभाविकभेदौ पृथक्सन्तौ द्वौ परिषस्वजाते, जीवस्येव परस्य तादात्म्याभिमानलक्षणसङ्घातपरिष्वङ्गासङ्गतेः । तत्परिष्वङ्गेन तु द्वौ संपद्यते । अत एव पैङ्गिरहस्ये भोक्तृत्वापत्तिनिमित्तसत्त्वादिविवेकेन तमेवात्मानमश्नन्तं दर्शयति 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती'ति सत्त्वम् अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः, तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ । तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञः' इति । नात्र सत्त्वशब्दितान्तःकरणस्यात्तृत्वं विवक्ष्यते, अचेतनस्य तदयोगात् । आत्मन एव ह्यविकल्पस्याप्यविद्यासत्त्वाद्युपाधिनिबन्ध-

नमत्तृत्वमन्यद् वा । न च सत्त्वात्मविवेके नैकस्याप्यत्तृत्वमिति कथमौपाधिकमपि तदात्मनः स्यादिति शङ्क्यम् । आगमिकस्यासङ्गाविकल्पस्यैवात्मनोऽत्तृत्वादिदर्शनादविद्याश्चौचित्यानपेक्षत्वात्, हारिद्रपङ्के चूर्णोपाधिनिबन्धनरक्तिमवदुपपत्तेश्च । एवं चोदासीनस्यैव यथा कामनिमित्तं कर्तृत्वमिति कामे तन्निवेश्यते 'का(मा?)मः करोती'ति । यथावा मदनिबन्धनं उल्लापयति स मदे निवेश्यते मद उल्लपतीति । एवमसङ्गाविकल्पात्मस्वरूपविवेकविवक्षायां द्वयमनाननत्तृत्वादि(क) मुपाधौ निवेश्यते केवलं सत्त्वमत्तीति । स्वरूपविवेके च सति परमात्मैव भूतगत्या क्षेत्रज्ञ उच्यते. मन्त्रेऽनश्नन्नन्यः क्षेत्रज्ञादत्यन्तभिन्नः परमात्मेति मा भूद् विभ्रम इति । एवं सति 'शोचति मुह्यमान' इति सत्त्वमिति व्याख्यातं भवतीति ॥

परमते पैङ्गिरहस्यार्थः ।

यत्त्वत्र कश्चिदाह—पैङ्गिरहस्येऽपि न सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दाभ्यां बुद्धिसत्त्वं जीवभावोत्तीर्णः प्रत्यगात्मा च विवक्ष्यते, किं तु जीवपरावेव । 'गुहाचरन्नामे'त्युपास्यस्य गुहाचरत्वोक्तिप्राप्तजीवत्वशङ्कापरिहाराय मन्त्रे जीवपरभेदस्य विवक्षितत्वात् । 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते', 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः' इत्युभयत्र प्रवृत्तिसाम्येन तौ द्वौ सुपर्णावीशपुरुषाविति विशेषविज्ञा(न? नात् ।) पुरुषशब्दो हि न बुद्धिवाची, न हि बुद्धौ 'पिप्पलं स्वाद्वत्ती'ति च 'शोचति मुह्यमानः' इति 'वीतशोक' इति च समञ्जसं, सर्वस्यैवात्तृत्वादेश्चेतनधर्मत्वात् । अन्तःकरणस्य करणत्वादेवात्तृत्वाद्यनुपपत्तेश्च । न च जीवस्य देहपरिष्वङ्गदशायामेवाभोक्तृत्वं, 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुरि'ति श्रवणात् । ब्रवीति च 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते' । 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति । न च सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दौ जीवपरविषयावप्रसिद्धौ । सत्त्वशब्दस्य तावत्

'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' ।

इति नामानुशिष्टौ चेतनजन्तुपर्यायत्वावगमाद्, 'वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्' (रघु० २. ८) इति महाकविप्रयोगात् । शब्दाधिकरणे प्राण्यन्तरपरत्वेन 'सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात्' (जै० १. १. ८) इति जैमिनिदर्शनात्,

"सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः"

इति भगवद्दर्शनाच्च जीवे प्रसिद्धेः । क्षेत्रज्ञशब्दो यद्यपि जीवे निरूढः, तथाप्याकाशप्राणादिशब्दवदर्थानुपपत्त्या परमात्मपर इहाश्रीयते, क्षेत्रं जा(ना)तीति परमात्मन्यवयवार्थपौष्कल्योपपत्तेश्च, तत्र प्रयोगबाहुल्याच्च । विष्णुनामसहस्रे 'क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव चे'ति, मोक्षधर्मे

"ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ।
प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठाः क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ॥
सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः ।
विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ॥
एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ।
क्षेत्राणि च शरीराणि बीजानि च शुभाशुभे ॥
तानि वेत्ति स धर्मात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ।"

इति, तत्रैव कपिलासुरिसंवादे 'ज्ञातानामासुरे क्षेत्रज्ञो द्रष्टा शुचिरुपेक्षकः ज्ञातृको बुध्यमानाप्रतिबुद्धयोः परममृतं विदित्वा निरवयवमनामयं तस्माद् दुःखाद् विमुच्यते' इति प्रतिबुध्यमानाप्रतिबुद्धशब्दितचिदचित्परस्य क्षेत्रज्ञशब्दो दृश्यते । तथा 'एतस्माद् वर्गादपवृत्तोऽपवर्गः क्षेत्रज्ञः शुचिरुपेक्षको बुध्यमानाप्रतिबुद्धयोः परस्तादिति । तथा 'अन्यदुदकमन्यत् पुष्करपर्णं तथान्य(त्) क्षेत्रमन्यः पुरुषः पञ्चविंशकः अन्यश्चास्मात् क्षेत्रज्ञ इति', तथा 'अन्यद् द्रव्यमन्यः पुरुषः पञ्चविंशं तत्त्वमन्योऽस्मात् क्षेत्रज्ञ इति । सनत्कुमारसंवादे च

"पश्यः पश्यति पश्यन्तमपश्यन्तं च पश्यति ।
पश्यन्तं पश्य पश्यत्त्वात् पश्या पश्येन पश्यतः ॥"

प्रकृतिं क्षेत्रज्ञं च परः क्षेत्रज्ञः षड्विंशकोऽनुपश्यति । न तु पञ्चविंशकः क्षेत्रज्ञः । प्रकृतिर्वा परं क्षेत्रज्ञमिति सर्वत्रैव जीवजडातिरिक्ते परमात्मनि क्षेत्रज्ञशब्दः प्रयुज्यते । मानवेऽपि

"योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मेति चोच्यते ॥"

इति । तदेवं सति 'येन स्वप्नं पश्यति तत् सत्त्वमि'ति जीवद्वारकमात्मनः स्वप्नद्रष्टृत्वमुच्यते । काठिन्यवान् यो बिभर्तीत्यादिवत् । शारीरशब्दश्च जग-

च्छरीरे परमात्मन्युपपद्यते । 'तस्यैष एव शारीर आत्मे'त्यानन्दमये दर्शनात् । तस्माज् जीवपरावेव सत्त्वक्षेत्रज्ञौ द्वासुपर्णामन्त्रार्थ इति ॥

श्रुतीनां जीवपरभेदाविवक्षा ।

तदिदमनालम्बनमम्बरमधिरुरुक्षोरस्पर्शसहलूतातन्तुनिश्रेणीपर्वपदन्यास-साहसिक्यमविस्रम्भणीयम् । यत् तावदुपास्यस्य गु(ह ? हाच)रत्वोक्त्या जीवत्वं मा शङ्कीति जीवपरभेदविवक्षा मन्त्र इति । तदसारम् 'गुहाचरन्नाम महत् पदमत्रैतत् समर्पितम्', *'तस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्चे'त्यादिविशेषणात् । न ह्यणोरनुपादानस्य जीवस्य स्वरसतो महत्त्वसर्वाधारत्वादिसम्भवः । अपि च कथमिह जीवपरभेदाभिधानमात्रेण जीवत्वं न शङ्क्येत । इहाप्युभयोर्गुहाहितत्वाभिधानात् 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते' इति । न च न जीव एव गुहाचरः, किं तु परमात्मापीति जीवत्वैकाशङ्कानुचाल्य, गुहाचरं महत् पदं जीवः परमात्मा वोपास्य इति विशये 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमि'ति परमात्मैवेति निर्धार्यत इति वाच्यम् । इयतैव तन्निर्धारणोपपत्तावुक्तपद(क ?)कमवैयर्थ्यात् । न च गुहाचरस्योक्तस्य प्रत्यभिज्ञानं प्रयोजनं, प्रकरणैकवाक्यतयैव तदन्यथासिद्धेः ।

तस्मात् 'कस्मिन् नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति' निर्भेदमद्वितीयं ब्रह्मतत्त्वं प्रक्रम्य तदुपपादनाय जगदधिष्ठानतया 'ब्रह्मैवेदं विश्वमि'त्युपसंहृते जीवस्य भोक्तृत्वेनातिरेकादैकात्म्यासम्भवमन्यथा 'ब्रह्मणोऽपि सम्भोगप्राप्तिं वाशङ्क्यौपाधिकतया भोगस्यावास्तवत्वप्रदर्शनार्थोऽयं मन्त्र इति युक्तम् । एवं चास्य मन्त्रस्य पैङ्गिश्रुत्याविद्यकसत्त्वादितादात्म्यतद्विवेकाभ्यामात्मन एव भोक्तृत्वमौदासीन्यं चेत्येवम्परतया व्याख्यातत्वात्, 'स्थित्यदनाभ्यां च (ब्र० १. ३. ७) इति द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्म प्राणभृद्व्यावृत्तं विशेष्यत इत्युपपन्नम् । यत् पुनर्द्वा सुपर्णेति सत्त्वपरमात्मविवक्षायामुत्तरमन्त्रे पुरुषेशशब्दाद्यनुपपत्तिरिति तन्न । न ह्यनाविष्टचेतनं केवलं स(त्त्व)मत्ति(चो ? शो)चति मुह्यति च, अन्यश्चात्मोदासीनोऽभिचाकशीतीति मन्त्रार्थः पैङ्गिश्रुत्या विवक्ष्यते । किं तु यदात्मनोऽत्तृत्वादि तत् सत्त्वाद्युपाधिकम्, औदासीन्यं तु स्वभाव

---

* 'यस्मिंल्लोका' इति मुद्रितमुण्डकश्रुतिपाठः ।

इत्येत्र । एवं हि मन्त्रे 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती'ति स्यादर्थवत् । अन्यथा 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती'ति निर्धारणादेवान्यस्यानश्नत्त्वसिद्धेरानर्थक्यात् । समभिव्याहृतविधिप्रतिषेधयोरेकविषयस्वरसतया निषेध्यभेदोपहरणेन तदर्थवत्त्वकल्पनायोगाच्च । न चेह परिष्वङ्गदशायामेवानश्नत्त्वमुच्यते, 'परिषस्वजाते', 'परिष्वजमान एवानश्नन्नि'ति देहादितादात्म्याभिमानस्य भोक्तृत्ववदभोक्तृत्वेऽनपेक्ष्यत्वात् । आकाङ्क्षा चान्वये हेतुः । न च परमात्मनो भोक्तुरङ्गपरिष्वङ्गः सङ्गतः । असङ्गत्वहानप्रसङ्गात् । नन्वेकः परिष्वजते अन्यः परिष्वञ्जयतीति चेद् । न । परिषस्वजाते इति गौणमुख्यवृत्तिद्वययौगपद्यप्रसङ्गात् । न च स्वतन्त्रः प्रयोजकहेतुश्च कर्तेत्येव लार्थः । गच्छतीत्यादौ सर्वदैव गमयित्रादेरप्रत्ययेन व्युत्पत्तिविरोधाद् । 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोक' इति च ।- अत एव(स्तृ ? य)ष्टीरुपदधातीत्यादिवदजहल्लक्षणया पिबदपिबन्तौ जीवपरौ गृह्येते । न चेहागतिका तथा लक्षणा युक्ता । तस्मादाविद्यकतादात्म्यापत्त्या सङ्घातपरिष्वङ्गेनैकस्यैवोपाधिकभेदात् द्वौ परिषस्वजाते इत्युच्यते, द्वे शकले सम्पद्येते इति वत् । तत्र तयोरन्यो विशिष्टात्मा कर्मफलं भुङ्क्ते अविद्ययैव सत्त्वादितादात्म्येन कर्तृत्वादिकमात्मनि मन्यमानः । अन्यः पुनरविशिष्टः सत्तामात्रात्मा (स)त्त्वादितादात्म्याभिमानशून्यः केवलोऽभिचाकशीतीतीममर्थमुपदर्श्य मन्त्रव्यपदेशापातदर्शनप्रसञ्जितजीवपरस्वभावभेदभ्रमं निरस्यति पैङ्गिश्रुतिः 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती'त्यादिका । अन्यथान्वेषणीयजीवपरवृत्तिकसत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दाभ्यामनन्तरमन्त्रसमभिव्याहारावगमनीयस्वार्थकमन्त्रव्याख्यानेन किमस्याः प्रयोजनं स्यात् । अपिच सत्त्वपदस्य जीवे परत्र प्रयोगेऽपि नात्र तज् जीवपरं, 'तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यती'ति जीवस्य स्वप्नदर्शनोपाधित्वाभिधानात् । न च सम्भवे प्रथमार्थे तृतीया, व्यत्ययबाहुल्यात् *'सुपां सुप' इतिच्छान्दसीति युक्तम् । न चेशस्येह जीवद्वारकस्वप्नदर्शनसम्बन्धविवक्षा शक्या कल्पयितुं, हेत्वभावाद्, अभिचाकशीतीति च परस्याकर्मकप्रकाशमात्रत्वाभिधानात् । द्रष्टृत्वविवक्षायामपि साक्षादेव तद् वक्तुमुचितं, सर्वज्ञत्वोपपत्तेः । दौवारिकत्वे च काठिन्यादेरिवास्वगतत्वेन स्वप्नदर्शनस्य

---

* 'सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्' (७. १. ३९) इति वार्त्तिकात् प्रथमायाः तृतीयैकवचनादेश इति परस्य तात्पर्यम् ।

तदनुपपादनात् । तदिह जीवस्य स्वप्नदर्शनसाधनमेव सत्त्वं विवक्षितं न जीव इति साम्प्रतम् । 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति, 'ध्यायतीवे'त्यादिश्रुतेः । तद्गुणसारत्वेन जीवस्य बुद्धिसत्त्वाविभागवृत्तितया कर्मणि कालवृत्तदर्व्यादिवद् बुद्धिवृत्तसत्त्वपदप्रयोगोपपत्तौ तद्व्यवहारमात्रेण सत्त्वपदस्य बुद्धिविविक्तजीवविषयशक्त्यन्तरकल्पनाद्, अन्यायो ह्यनेकार्थत्वमिति ।

क्षेत्रज्ञशब्दस्य जीवे रूढत्वम् ।

नापि क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मा, तत्पदस्य जीवे रूढत्वात् । क्षेत्रज्ञो भूत्वानुप्रविश्यान्नमत्ति । 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः'

> "भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनम् ।
> क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद् विशुद्धिः परमा मता ॥"
> "परमात्मना क्षेत्रज्ञं संयोज्य ध्यायन्त्येव"
> "क्षेत्रज्ञाः समवर्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः"

'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि', क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तस्ये'त्यादिप्रचुरतरप्रयोगात् । यद्यपि च

> "अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं गुणानां प्रभवाप्ययम् ।
> पुरुषस्तद्विजानीते तस्मात् क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥"

इति जीवेऽप्यवयववृत्तिर्दर्शिता, तथापि न सा जीवप्रत्यायनोपायतया, रूढ्यैव तदुपपत्तेः । किन्तु सम्भवमात्रेण । अथापि योगेनैवोपपत्तौ रूढिर्न कल्प्येत, तथापि स प्रचुरतरप्रयोगानुगृहीतोऽसर्वज्ञे जीवे वर्तितुमर्हति, असाधारण्यात् । न सर्वज्ञे परमात्मनि, शारीरत्वविशेषणाच्च । न हि परमात्मा शारीरः, शरीर एव भावे हि शारीरो भवति । 'असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवन्ती'ति न्यायात् । आनन्दमयश्च न परमात्मेति वक्ष्यते । जीवस्तु शारीरः स्यात् । 'शारीर आत्मा', 'प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः', 'अनुपपत्तेस्तु न शारीरः' (ब्र० १. २. ३), 'प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्' (ब्र० ४. २. १२), 'शारीरश्चोभयेऽपि हि—' (ब्र० १. २. २०) इत्यादिश्रुतिसूत्रप्रयोगाच्च । यद्यपि चात्र विवेकविषये जीवोऽपि न शारीरः, तथापि भूतगत्यापि तस्य तद्व्यपदेशो युज्यते । न परमात्मनः, सर्वदैवाशरीरत्वात् । न च जगच्छरीरः परमात्मेत्यभ्यधाम । ननु 'उपोऽधिके च' (१. ४. ८७)

'यस्मादाधिक्यम् —' (२. ३. ९) तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीत्युप शारीरे द्रष्टा शारीरादधिकः परमात्मेति स्यात् । नैवं स्यात्, प्रथमान्तप्रवाहसन्दष्टस्य शारीरशब्दस्याकस्मादेव सप्तम्यन्तत्वप्रत्ययायोगात् । उत्तरमन्त्रेऽपि जीवेशाभिधानस्य विशिष्टाविशिष्टात्मविषयत्वव्यवस्थापनात् । एवं पैङ्गिव्याख्यानार्थवत्त्वोपपत्तेः, उपद्रष्टेति समस्तेन साक्षिप्रत्ययस्य स्वारसिकत्वाच्च । न च सत्त्वशब्दस्य बुद्धिपरत्वे स्थिते क्षेत्रज्ञ इति जीवपरामर्शानुपपत्तिः, येन परमात्मवृत्तिता बलादपि कल्प्येत ॥

परमात्मनि क्षेत्रज्ञशब्दोपपत्तिः।

यत् तु परमात्मनि तत्प्रयोगदर्शनं, तत्र नामसहस्रे विश्वादिनामवत् तद्भावावस्थित्यपेक्षया क्षेत्रज्ञनामापि स्यात् । मोक्षधर्मे च जीवपराभेदविवक्षा भविष्यति, 'परमात्मानं क्षेत्रज्ञमि'त्यर्थतः सामानाधिकरण्यात् । अत एव तदुपपत्तये निर्गुणात्मकमिति विशेष्यते । आम्नायनिरपेक्षसांख्यदर्शनेन हि पञ्चविंशादपि तत्त्वात् प्रत्यगात्मनो विविक्ते परमात्मनि क्षेत्रज्ञशब्दो दर्शितः । तत्र जीवे रूढिमनपबाध्य कथञ्चिदवयववृत्तिं दर्शयति क्षेत्राणि च शरीराणीत्यादि । एवमन्याय्यानेकार्थता न कल्पिता भवति । इह पुनर्जीवविविक्ते परमात्मनि क्षेत्रज्ञशब्दाश्रवणाद्, रूढिमपरित्यज्य जीव एव सत्त्वादिविविक्तः परमात्मा क्षेत्रज्ञतोत्तीर्णोऽपि क्षेत्रज्ञ उच्यते भूतगत्यैव । अत एवान्यत्र 'आत्मानं रथिनं विद्धी'ति रथित्वरूपितस्य 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुरि'ति कार्यकरणतादात्म्येन भोक्तेत्युक्तस्य यतो मनोबुद्धेरध्वपारं विष्णोः परमं पदमाप्यमभिधाय, किं तदित्यपेक्षिते रथित्वरूपितं तमेवात्मानम् 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्यादिना भोक्तृतोपाधिनिष्कृष्टस्वरूपेण परमात्मानमुपदिशति ।

"पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः"

इति । यदि चाप्तव्ये विष्णुपदसंज्ञिते परमात्मनि स्थित एवान्यस्मिन्नाप्तृपुरुषविवेचनमात्रमिदमित्युच्येत, 'सा काष्ठा सा परा गतिरि'ति निगदविरोध इति । तस्मादभेदतात्पर्यावगमान्न विशुद्धात्मपरभेदविज्ञानं मोक्षोपाय इति शक्यं क्वचिद् दर्शयितुम् । अन्यथाभेदप्रतिपादनविरोधाच्च । एकत्र भेदाभेदा-

योगात्। न च विशिष्टाभेदे सामानाधिकरण्यं, किन्तु बाधायां स्वरूपाभेदे वेत्युपपादितम्। अत एवापृथक्सिद्धया तदन्तर्गतस्वलक्षणाभेदविषयं सामानाधिकरण्यमिति निरस्तं, स्वरूपाभेदे तद्व्युत्पत्तिविरोधात्॥

भेदनिषेधवाक्यानां विचारः।

"मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति"

'ब्रह्म तं परादाद् योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदे'त्या(षि?दि)भेददर्शना(द?)पवादाच्च। न चात एवाभेददर्शनविधिशेषोऽयं, न तु भेदापह्नव इति वाच्यम्। 'नेह नाने'त्यादिस्वरूपनिषेधात्। नानेवेतीवकारेण भेदमिथ्यात्वेनाभेदतात्पर्योपदर्शनात्। अन्यथा वस्तुभेदे सत्यभेददर्शन(मिथ्या?मध्या)त्वादि स्यात्। न च तत्त्वदर्शनेन स द्रष्टुं शक्येत, न च भेदाविषयं तत्त्वदर्शनमपोद्येत। यत्तु 'एकधैवानुद्रष्टव्यमि'त्यादिविशिष्टाभेदविधिशेषतया तद्विरोधिकुतर्कसिद्धकार्यकारणभेदः स्वतन्त्रभेदो वा प्रतिषिध्यते, न भेदमात्रमिति। तन्न, एकधेति हि न विधेयविशेषणं, विधिगौरवात्। किन्तु वस्तुविशेषणम्। तच्चैकरस्यपरं व्याख्यातमिति तच्छेषतया भेदमात्रं प्रतिषिध्यते 'नेह नाने'त्यादिनेति युक्तम्। न च

"अहमात्मा गुडाकेश! सर्वभूताशयस्थितः"

इति प्रकृत्य

"न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्"

इत्याहत्य स्वनिष्ठभेदनिषेधः स्मर्यत इति वाच्यम्। अहमात्मेत्यादि परमात्मनो जीवादिरूपविवृत्त्या स्वरूपाभेदपरं तत्सामानाधिकरण्यं वस्तुभेदधिया मा विरोधीति 'न तदस्ती'त्यादेरतिरिक्तवस्त्वभावपरत्वोपपत्तेः। एवमपि सर्वस्य सर्वात्मना तदात्मत्वलाभेन भगवद्विभूत्युपसंहारात्यन्तानुगुण्याच्च। नन्वसहार्थे विनाशब्दे तन्निषेधात् सहभावः प्रतीयेत सर्वमेव मया सात्मकमिति। न त्वन्याभावः। न,

"यथा हि कदली नाना त्वक्पत्रान्नानुदृश्यते"

इत्यादौ त्वक्पत्रमात्रं कदलीतिवदिहापि ब्रह्मैव सर्वं नान्यदिति पर्यवसानोपपत्तेः ।

"तमृते परमात्मानं तात! कः केन शास्यते"

'तमृते का गतिर्मम'त्यादावपि स एव शासिता, स एव गतिरिति प्रतीतेः। अन्यथा 'आदित्यानामहं विष्णुरि'त्यादिसामानाधिकरण्यानिर्वाहात्। अस्मन्मते च पदवृत्तिदशायां प्रवृत्तिनिमित्ताबाधेन सामानाधिकरण्याविरोधात् । यद्यपि चाचार्यैरुक्तं *वाक्यान्वयाधिकरणे—

"यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति, तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं† जगत् पराकरोतीति भेददर्शनमपोद्य"

इत्यादि, तथापि न परमात्मशरीरतया परतन्त्रं पश्येदित्येवमर्थपर्यवसानाय तथा वचनम् । न हि स्वातन्त्र्येणेति दर्शनविशेषणम् । किन्तु स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावमिति विशिष्टमेवेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमित्यादि 'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यभेदेनैवोपसंहारात् । अन्यथा सामानाधिकरण्यानिर्वाहात् । तदयमर्थः— ब्रह्मसत्तातो विविच्यमानं हि जगदनुपाख्यम्, एवम्भूतमपि ब्रह्मसत्तामनपेक्ष्य स्वरूपसद् भूतं ब्रह्मक्षत्रादि यः पश्यतीति । आनन्दगिरीये तु 'स्वातन्त्र्यपदं जगति प्रातीतिकमन्यत्वमनुज्ञातुमि'त्युक्तम् ।

'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदि'ति तत्त्वदर्शनविषये सर्वाभाववचनाच्च । न खलु तद्रूपेणैवानात्मात्मैव भवितुमर्हति, विरोधात् । तद्रूपबाधे तु सर्वमात्मैव रजतरूपबाधे रजतमिव शुक्तिकेति । न च स्वार्थवृत्तिसम्भवे 'आत्मैवाभूत्' परमात्मसामानाधिकरण्येन साक्षात्कृतमित्यधिकावापकल्पना घटते । तत् केन कः कं पश्येदित्यादिसाधनादिस्वरूपाक्षेपविरोधाच्च । न च प्रमितनिषेधायोगाल्लौकिकप्रतीतिसिद्धसाधनादिस्वनिष्ठत्वमेव निषिध्यते केन स्वनिष्ठेन साधनेन कः स्वनिष्ठः कं स्वनिष्ठं पश्येज्ज्ञातृज्ञेयादिषु न किञ्चित् स्वनिष्ठ-

---

* ब्र० १. ४. १९. † 'मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदि'ति मुद्रितशारीरकशाङ्करभाष्यपाठः.

मितीति वाच्यम्। अधिकावापदोषात्। स्वातन्त्र्यस्य स्वरूपस्य भेदस्य च मानान्तरगृहीतत्वाविशेषात्। आगमेन तु स्वरूपमपि बाध्यताम्। दोषमूलतया प्रत्यक्षादेरतात्त्विकप्रमाणता च वक्ष्यते।

यत् तु द्रष्ट्रादिमात्रनिषेधे वामदेवस्य तत्त्वदर्शनद(शा)याम् 'अहं मनुरभवमि'त्यादिद्रष्ट्रादिस्वरूपपरामर्शो विरुध्येतेति। तन्न। तत्त्वदृशोऽपि जीवन्मुक(स्य? स्या)शरीरपातादारब्धभोगाय मात्रया भेदप्रतिभासोपगमेन रजतबाधदशायामपि शुक्तिका रजतमभवदितिवद् 'अहं मनुरभवमि'ति भेदप्रतिभासानुकर्षणेन विवक्षितब्रह्मविद्याफलसर्वात्मभावस्य दिदर्शयिषितत्वात्।

एतेन 'अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः', 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत्', 'परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ती'त्यादिवस्त्वैकात्म्यविधिशेषा भेदनिषेधा व्याख्याताः। एवं च 'न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' इत्यादिस्वतन्त्ररूपवस्तुविशेषविषयनिषेधदर्शनमात्रेण भेदसामान्यनिषेधः सामान्यविशेषन्यायेन न विशेषविषयो नियन्तव्यः। गोबलीवर्दन्यायेनापि भेदमात्रनिषेधोपपत्तेः। नापि 'अजायमानो बहुधा विजायते', 'सोऽकामयत बहु स्यामि'ति, 'एकः सन् बहुधा विचचार' इत्यादिकार्यनानात्वस्य प्रकारनानात्वस्य च दर्शनाद् उत्सर्गापवादन्यायेन कार्यकारणभेदविषये स्वनिष्ठभेदविषये वा सङ्कोचनीयः। कार्यकारणभावाद्युपपादनस्य निर्भेदब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थताभिधानात्। कार्यात्मना कारणनानाभावस्य प्रकारितन्त्रतया प्रकारनानाभावस्य चान्यथासिद्धेरप्रतिपाद्यतया बाधायैवानुवाद्यत्वात्। अपि च 'जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादि'त्यादि न प्रसिद्धार्थम्। अथ च 'अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्चे'त्यादि निषेधायैव प्रतिपाद्यते, एवमिहापि स्यात्। 'अजक्षीरेण जुहोती'ति विध्येकवाक्यतया जर्तिलादितात्पर्याभावो गम्यत इति चेत्, तर्ह्यभेदविध्येकवाक्यतया भेदतात्पर्याभावोऽपि गम्यताम्। विषयबाधेन च प्रामाण्यचोद्यं तात्पर्यविषयाबाधेन समाधानं च तुल्यमुभयत्रापि॥

साद्दश्यस्य भेदघटितत्वशङ्का ।

यदपि 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति मुक्तस्याप्यात्मनो भेदावगमाद्निषेध्यो भेदः, साम्यं हि साद्दश्यं तद्भिन्नत्वे सति तद्धर्मकत्वम् । न च तद्धर्मकत्वमेव साद्दश्यं लाघवादिति वाच्यं, तस्मिन्नेव तत्साद्दश्यव्यवहारप्रसङ्गात् ।

"गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥"

इत्यादौ सद्दशसमादिपर्यायोपमादिशब्दप्रयोगोऽभेदेऽपि दृश्यत इति चेत् । न । अनन्वयेन सद्दशान्तरनिषेधपरतया लाक्षणिकत्वात् । यदि च व्यञ्जनावृत्तिरतिरिच्येत, भेदकल्पनया साद्दश्यं वाक्यार्थः प्रमीयताम् । सद्दशान्तरनिषेधस्तदनुषङ्गाद् व्यङ्ग्यते ।

*"उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।
स तद्दुकूलादविदूरमौलिर्बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे ॥"

इत्यत्र चोत्प्रेक्षैव, नोपमा । पतद्गङ्गसमासस्य प्रकृतविषयत्वेऽभेदात् । † 'साधर्म्यमुपमा भेदे' इति च काव्यप्रकाशिकाकारः । अप्रकृतविषयत्वे तु भेदादुपमापि स्यात् । यदि वा प्रकृतविषयेऽपि धर्मभेदेन भेदकल्पनयापि स्यात् । अनन्वये तु न भेदकधर्मग्रह इति विशेषः । एवं कल्पितभेदसाधर्म्यव्यवच्छेदाय 'साधर्म्यमुपमा भेदे' इत्युक्तमिति युक्तम् । अत एव ह्यभेदप्रतिद्वन्द्वितया साद्दश्यं व्यपदिश्यते न स एवायं किन्तु तत्सद्दश इति । तत्र च प्रथमं भेदः प्राधान्येन व्यपदिश्यते, परतस्तु साद्दश्यघटकतयेति विवक्षाभेदेनापौनरुक्त्यात् । अत एव 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इत्युपमानोपमेयभेदाद् दहराकाशो न भूताकाश इति सिद्धान्तितम् । तथा 'यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते' इति सामान्यविशेषभिन्नतया कथञ्चिदुपमानोपमेयभावसम्भवेऽपि श्येनस्य श्येनोपमेयत्वं न स्वरसमिति श्येनपदं कर्मनामधेयं निरधारि जैमिनिना 'तद्व्यपदेशं च' (जै० १. ४. ५) इति । तस्यैव तत्सद्दशत्वे चायं ‡ दहराधिकरणसिद्धा-

* कुमारसम्भवे (स० ७. श्लो० ४१) । † (उल्लास० १. श्लो० १) ।
‡ (ब्र० १. ३. १४) ।

न्तस्तद्व्यपदेशान्यायश्च प्रत्युद्धृतः स्यात् । अपि च तेनासौ समः सदृश इति सप्रतियोगिकतया भेदगर्भव्यवहारस्य विना हेतुं घटो घटाद् भिन्न इत्यादाविव वैकल्पिकत्वं नावकल्पते । न च साम्यशब्देन स्वप्रधाने भेदगर्भे सादृश्येऽभिहिते विशेषणं पारम्यं तद्भेदे नियन्तुमर्हति, विशेषणानामुपस्थितविशेष्यस्वरूपपरिच्छेदकमात्रत्वात्, तत्रैव भेदांशादिभिन्नस्वरूपांशे पारम्यपर्यवसानोपपत्तेः । अत एव 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादावपूर्वकर्मविधौ मासमग्निहोत्रनाम्नो नित्याग्निहोत्रवृत्तस्यापि विधिरनन्यतया तत्परिच्छेदकत्वेनैव कथमपि वृत्तिरिष्यते न पुनः स्ववृत्तिसामर्थ्यादपूर्वकर्मविधिभङ्गः । एवं चेत्परं विभक्तिविपरिणामेनानुषञ्जनीयमंशेन परमं साम्यमुपैतीति । वरं हि साम्यपदश्रुत्यर्थभङ्गेनानुषङ्गः । प्रतीतोपपदस्यार्थस्यानुषङ्गेऽरवस्थाप्रोदितत्वात् ।

> "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।
> एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ! ॥"

इति च मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यश्रवणात् 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सहे'ति मुक्तस्य ब्रह्मसाहित्यश्रवणाच्च । न हि स्वरूपाभेदे साहित्यमाञ्जसम् ।

"तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ।"

इति मुक्तोपेयत्वव्यपदेशाच्च । न हि ब्रह्मैव मुक्तो ब्रह्मोपैतीति युक्तम् । तस्माद् भेदनिषेध एव कथञ्चिन्नेय इति ॥

सिद्धान्ते परमसाम्यश्रुत्यर्थः ।

तदपि हताशस्याशामात्रम् । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिफलवचनविरोधात् । 'यो वेदाहं ब्रह्मास्मीति, स इदं सर्वं भवती'ति सर्वात्मत्ववचनं च विज्ञस्य ब्रह्मभूयमतिहाय न शक्यमनर्थ(कम ? कं) कर्तुम् । न च स्मृतिराञ्जसी स्याद् 'मद्भावं सोऽधिगच्छती'ति । न च साम्यश्रुतिविरोधः, पारम्यविशेषितं हि साम्यमभेद एव । न हि कियताप्यंशेन रूपभेदेऽसति साम्यपारम्यमसङ्कुचद्वृत्ति भवति । उक्तं च ब्रह्मगीतायां —

> "सर्वाकारतया साम्यं परमाद्वैतलक्षणम् ।
> अतः साम्यं तयोः साक्षादैक्यमेव न चेतरत् ॥"

इति । यत् तूपस्थितविशेष्यपरिच्छेदकतया विशेषणस्य साम्यपदार्थान्तर्गतभेदाविभाव्य(त्व)मात्रपरं पारम्यमिति । तन्न । साम्यपदस्यानेकार्थतया विवक्षितार्थनिर्णयस्य विशेषणाधीनत्वात् । 'यजेते'ति कालसंयुक्तासंयुक्तसाधारण्ये सति 'दर्शपूर्णमासाभ्यामि'ति विशेषणेन कालयुक्तयजिपरत्वावधारणाद्, लोके च गावो भान्ति भानोरिति विशेषणेनांशुपरत्वावधारणाच्चेति । अपि च ज्ञानसमकालमुक्तः, समसमयवर्तीत्यादौ, 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते' समानग्राम इत्यादौ च समशब्दस्य तत्पर्यायसमानशब्दस्य चैक्ये प्रयोगदर्शनात् साम्यमिहैकत्वमस्तु । न चैक्ये पारम्यानन्वयः । सौप्तिकसदैक्यव्यावृत्त्यर्थत्वात् । ननु च प्रचुरतरप्रयोगात् साम्यमिति सादृश्यमेव प्रथममुपतिष्ठते, न त्वैक्यं तदर्थोऽपि । अन्यायो ह्यनेकार्थत्वम् । न चैको गौरिति वक्तव्ये समो गौरित्युच्यते । नन्वैक्येऽपि दर्शितः प्रयोगः । न । तत्रानेकप्रतिसम्बन्धिकैकरूपसम्बन्धनिरूपकत्वलक्षणसाधारण्यविषये लाक्षणिकत्वोपपत्तेः । वरं ह्यनेकशक्तिकल्पनातो लक्षणापि । तदेवं मुख्ये सादृश्ये साम्यार्थे सम्भवति न लाक्षणिकमैक्यं प्रतिपत्तं युक्तमिति । मैवं, समकाल इत्यादौ समशब्दस्य शक्तिलाघवेनैक्यार्थत्वात् । तत्रैक्ये सतोः प्रयोगप्रत्यययोस्तस्य साधारण्यलक्षणायोगात् । न वा शक्यसादृश्यासम्बन्धिनि साधारण्ये समशब्दस्य लक्षणा शक्यास्थातुम् । शक्यसम्बन्धो हि लक्षणा नाम । न च भेदगर्भं सादृश्यमभेदालम्बिसाधारणत्वैकार्थसम्बन्धमर्हति । न चैककालसम्बन्धितयोभयोः सादृश्यात् सदृशप्र(ती!)तिसम्बन्धितया कालस्य स्यात्, तद्गतसाधारण्यस्य सादृश्यसम्बन्धादिति वाच्यम् । एवं पारम्पर्यमविदुषोऽपि समकाल इत्यादावेककालत्वस्यैव प्रतीतेः । समकालशब्देनैवोभयोरेककालसम्बन्धरूपं सादृश्यमवेत्य पुनः साधारण्यलक्षणायामर्थाभावात् । शक्यार्थानुपस्थितौ च तत्सम्बन्धिनि लक्षणानुपपत्तेः । उभयैककालसम्बन्धवित्तिवेद्यतया तदुभयसम्बन्धनिरूपकत्वलक्षणसाधारण्यस्यालक्षणीयत्वाच्च । एतेनैकत्वेऽपि लक्षणा प्रत्युक्ता । उक्तस्थलेषु शक्यसादृश्योपस्थानायैव प्रथममेकत्वस्य समशब्देनावश्याभिधेयत्वात् । न चागतिकमनेकार्थत्वं दोषः, गवाक्षादिष्वपि प्रसङ्गात् । अर्थभेदेन शब्दानेकत्वाच्च । अर्थभेदनिरूपणीयभेदतया च शब्दस्य स्वतो भेदानवगमेन तदनेकार्थत्वव्यवहारोपपत्तेः तदन्याय्यत्वन्या(य्यत्र ? य)स्य च तद्विषय-

त्वात् । न चैवं गवैकत्वे समो गौरिति प्रसङ्गः । समशब्दस्यानेकार्थतया मा भूदर्थसंशय इति तदप्रयोगोपपत्तेः । विनिगमके च तत्प्रयोगे बाधकाभावात् । एककाल इति वाच्ये समकाल इति दर्शनाच्च । अपि च 'समे यजेत', 'समं कायशिरोग्रीवं', 'समं चक्रे महीतलमि'(त्या?त्य)दन्तुरविकारे प्रयोगादिह साम्यं रागद्वेषशुभाशुभादिवैषम्यहानेन स्वरूपप्रतिष्ठा विवक्ष्यताम् । तत्र सुप्तावप्यविकृतस्वरूपापत्तिरस्तीति विशेष्यते पर(म)मिति । जीवो हि प्राक् कैवल्याद् रागद्वेषादिभिर्विषमो दन्तुरित इव भवति । तत्त्वज्ञ(स्य?स्यै)व सविलासाविद्यानिवृत्तौ निश्शेषवैषम्योपशमोपपत्तेः । 'भिद्यते हृदयग्रन्थिरि-'त्यादिश्रुतेः । अपि च 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेणे'ति न प्राणात्मनः प्लुष्यादिना परिमाणतो वान्यतो वा सादृश्यमुच्यते, असम्भवात् । किन्तु तत्तदात्मना समाप्यवृत्त्या सम्पूर्णत्वम् । एवमिह 'परमं साम्यमुपैती'ति सर्वात्मना पूर्णत्वमुच्यताम् । अपि च —

> ''विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
> शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥''

नेर्दोषं हि समं ब्रह्मे'त्यादौ न ब्रह्मणः कथञ्चित् केनचित् सादृश्यमुच्यते । 'न तस्य प्रतिमास्ती'त्यादिनिषेधाच्च । तदेकत्वं पूर्णत्वं वा साम्यमिहापि विवक्ष्यताम् । प्राणात्मन इव पूर्णत्वमापेक्षिकं मा भूदिति परममिति विशेष्यते । अथवा समशब्दस्य सर्वपर्यायत्वोपगमात्, साम्यमिह सर्वत्वमेवोच्यताम् । 'यो वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्या'दिश्रुतेः । राजापि हि राष्ट्रवर्धनः सर्वोऽहमिति केवलमभिमन्यते । तथेह मा भूदिति परममिति विशेषणे सर्वात्मभावमुपैतीति लभ्यते । अत्रायमगुणवचनोऽपि समशब्दो ब्राह्मणादिषु भविष्यति आकृतिगणत्वात् । तेन 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (५. १. १२४) इति समशब्दादेकशब्दादिव भावे ष्यञ् स्यात् । स्यात् *स(त्व ? र्व)वेदादित्वात् स्वार्थिको वा । 'वर्तमानसामीप्ये —' (३. ३. १३१) इति ज्ञापकात् ।

---

* 'सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे' इति वार्त्तिकात् (५. १. १२४)

"ब्राह्मणं सर्वमेतत् त्वां ब्रह्मण्यमनुगच्छति"

इत्यादिदर्शनाच्च। न हीह समूहे ब्राह्मणमाणवबाडबाद् यत् स्यात्। सामान्य-निर्देशादेव सर्वसिद्धौ सर्वशब्दानर्थक्यात्। स्वारसिकविशेष्यान्वयसम्भवे तस्य तत्परिकरविषयत्वकल्पनायोगात्। स्वार्थिके ष्यञि मा कतिपये वोञ्झि(षि?ष-तेति तदर्थवत्त्वोपपत्तेश्च। तेन साम्यं समं सर्वमुपैतीत्यर्थः। 'सर्वमाप्नोति सर्वशः', 'युक्तात्मानः सर्वमेवापियन्ती'त्यादिश्रुतेः। सर्वाप्तिरापेक्षिकी सूत्रात्मादेरपीति परममिति विशेषणम्। नात्र सर्वमिति जगदुच्यते, जगदाप्तेरविद्याफलत्वात्। न च यत्र कामावसायितानेन विवक्ष्यते, 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यादि-श्रुतेरिति वाच्यम्। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिविरोधात्। कामचारादेर्ब्राह्म-लौकिकविषयत्वात्। अतः परमं सर्वमिति सूत्रादिव्यवच्छेदेन तस्याप्यधिष्ठा-नमशेषसत्तात्मकं ब्रह्मेति पर्यवस्यति। अथवा परममिति क्रियाविशेषणम्। अधु-नापि जीवः साम्यमुपेत एव तादात्म्याद्, न तु परमं यथा तथा। संसा-रदोषाविलतया विपर्यासगृहीतत्वात्। विद्वान् पुनः परमं यथा तथोपैति, वि-द्यया विधूतदोषो ब्रह्मैव सम्पद्यत इति। तथा च भगवान् सूत्रकारः—'सम्प-द्याविर्भावः स्वेन शब्दात्' (ब्र० ४.४.१) इति। अविद्यया प्रागनुपेत इवेति तदपेक्षयोपैतीति निर्देशमात्रम्। न तूपेयोपैतृभेदो विद्याविषयेऽपि, 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यादिविरोधात्। एवं सति

"इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः"

इति गुणवृत्त्या व्याख्येयम्। प्रागविद्यया विधर्मस्यैव सतः स्वरूपाभिव्यक्तौ तन्निवृत्त्या साधर्म्यमिव भवति, 'मद्भावं सोऽधिगच्छती'त्यग्रे दर्शनात्। न च मद्भावमिव मद्भावमित्युपचारकल्पनाञ्जसी। ममेव भाव इत्युपक्षेपे गौरवाद-सामर्थ्याच्च।

"स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते"

इत्यन्ते दर्शनाच्च॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमितिश्रुत्यर्थः।

'यथोदकमि'त्यादौ च दृष्टान्ते तादृगिति न शुद्धयादिना सादृश्यमु-च्यते, प्रागप्यासेकतस्तत्सत्त्वात्। किं तु यादृक् प्रागासीत् तादृगेवासिक्तमपि

नाधिकमागन्तुकं रूपान्तरमापद्यत इति । उदकद्वयसम्भेदे हि प्रागवस्था-विच्छेदविलयेन जलैकात्मकमेव भवतीति । यद्वा आसेचनाविधेरुदकं यादृक् स्वात्मनाविभक्तस्वभावम्, आसिक्तमपि तादृगेव भवति भेदकोपाधिभेदापा-यात् । एवं ब्रह्म विजानत आत्मा तादृगेव, न रूपान्तरमागन्तुकमाप-द्यते । ब्रह्मात्माभेदावगमादविद्याकर्मविरचितदेहस्य विच्छेदविलयेन ब्रह्मैकात्मको भवतीति तद्विज्ञाने तद्विभागावभासोपाधिविलये तदविभक्तात्मा भवतीति वोच्यते —

"एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम !"

इति । अन्यथा दृष्टान्तासामञ्जस्यात् । सत्येव भेदे नीरक्षीरसम्भेद इव दुर्वि-वेचभेदत्वमेव [illegible]भिधित्सितमिति चेत् । तर्हि तादृगेवेति स्यात् । न त[illegible]प्राग्भिन्नमासीत् तादृगेवासिक्तमपि भिन्नमे-वेत्यभेदो बाध्येत [illegible]म् । उपाधिभेदमनपेक्ष्योदकस्वभावभेदा-विभावनाद्, भे[illegible]क्षायां च दार्ष्टान्तिकानुपपत्तेः । सति सार्वज्ञ्ये जीवेश्वरयोः सतो विभेदस्य दुर्विवेचत्वासम्भवात् । अज्ञैरविवेचनी-यत्वं वक्तव्यं, तदप्रसक्तेः विजानतश्चैवं भवतीत्युच्यते । तथापि तादात्म्ये वस्तुविभिन्नसम्भिन्नोदकदृष्टान्तानुपपत्तिः । न । उदकावयवविभेदेऽपि सम्भेदे प्रागवस्थाविलयेन पुनः समुदितावयवैरेकावयविद्रव्यान्तरात्मना परिणामात् । पृथगवयवितोपाधिकभेदनिवृत्तेः प्राक्पृथग्विलयेनैकतापत्तिमात्रे चायं दृष्टान्तः । ततः क्वचिदभेदः क्रियया जायते । परत्र सन्नेव ज्ञानेन व्यज्यत इत्यकिञ्चित्करो विशेषः ॥

सह ब्रह्मणा विपश्चितेतिश्रुत्यर्थः ।

'एवं सोऽश्नुत' इत्यादावपि न ब्रह्मणा सहेति सम्बन्धः । तत्राश्नुवा-नन साहित्यविवक्षायां ब्रह्मणः पुत्रेण सहागतः पितेत्यादाविवाप्राधान्यप्रस-ङ्गात् । कामानश्नुत इति विवक्षितब्रह्मगुणानुभवे तस्य स्वातन्त्र्योपपत्तेः । अथ कामाप्तिरिह जैवगुणैश्वर्यानुभवो विवक्ष्येत । तत्र च स्वप्रयत्नाधीने जीवस्य प्राधान्यमिति चेत्, तत्र ब्रह्मणः सहत्ववचनमनर्थकं, तदनुभवो हि जीवस्येव

ब्रह्मणो न प्रयोजनम् । अथ कामाप्तिसम्बन्धो न ब्रह्मणः, येन तत्राप्राधान्यमाशङ्कयेत । न हि सहभावप्रतियोगिनोऽपि क्रियासम्बन्धनियमः ।

"सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी"

इत्यादौ व्यभिचारात् । अत एव 'अग्ना इ पत्नी वाः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहे'त्यत्र त्वष्टुः सहभावमात्रं, न पानसम्बन्ध इत्युक्तमन्यत्रेति चेत् । न । सर्वस्यैव ब्रह्मणा सहभावे मुक्तस्य विशिष्य तदभिधानवैयर्थ्यात् । न च मुक्तावभेदभ्रमनिरासाय तदभिधानम्, अनागमेन तदप्राप्तेः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्याद्यागमस्य च तुल्यप्रमाणत्वात् । एतदविरोधेन सहत्वान्वयस्वारस्यसम्भवाच्च । एतेन 'पत्न्या सह प्राणानायम्ये'त्यादाविव मुक्तस्य कामव्याप्तावनुमन्त्रतया ब्रह्मणः सहत्ववचनमिति प्रत्युक्तम् । तस्य सर्वदा सर्वानुमन्त्रतया विशिष्याभिधानस्यानतिप्रयोजनत्वात् । न च राज्ञा सह भुङ्क्ते भोगानमात्य इत्यादाविव मुक्तस्य तुल्यभोगत्वे ब्रह्मणा सहत्ववचनम् । तथा च सूत्रम् 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च' (ब्र० ४. ४. २१) इतीति वाच्यम् । साहित्यवृत्तेः सहशब्दस्य तुल्यत्वलक्षणापत्तेः । लोके च वक्तृतात्पर्याधीनवृत्त्यविरोधात् । अपि च योऽयं मुक्तस्य कामचारकामान्नकामरूपकामिकपित्रादिभोगः, न स ब्रह्मणः, जैवकामचारादेस्तदकाम्यत्वात् । काम्यमानविषयानुभवो हि भोग इति । न च जगन्नियमनादिश्वरभोगो मुक्तस्य राजगुणविभवाद्यनुभव इव सेवकस्य। मुक्तस्य ब्रह्मगुणविभवाद्यनुभवो भोग इति चेत्। भृत्यगुणविभवानुभव इव राज्ञो ब्रह्मणोऽपि जीवगुणविभवानुभवो भोगः स्यात्, शेषस्य शेषिप्रयोजनार्थत्वात् । न चानुकूलतया विषयानुभवो भोगः । न च ब्रह्मणोऽनुकूलं प्रतिकूलं वेति वाच्यम् । एवं हि मुक्तस्य तेन तुल्यभोगत्वानुपपत्तेः । आनन्दातिरिक्तस्यानुकूलतयानुभवायोगाच्च । न च सर्वे एव ब्रह्मगुणा आनन्दाः, 'ब्रह्मण आनन्दः' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानि'त्येकवचनविरोधात् । आनन्दहेतुतयानुकूलवेदनीयत्वं च ब्रह्मण आनन्दनित्यतया न सम्भवति । जीवस्यापि मुक्तस्याविर्भूतगुणनित्यतोपगमात् तदसम्भव एव । भोगमात्रसाम्यं चोपासनामुक्तविषयं न परममुक्तविषयमिति । अथाश्यमानकामसाहित्यं ब्रह्मणो विवक्ष्येत ब्रह्मणा सह कामानिति । एवमन्नेन सह सूपमश्नीत्यादाविप्राधान्याविघातात् । अपि चानुकूलवेदनीयत्वेन काम्यतया ब्रह्मणोऽपि सर्वान्

कामानित्येव ग्रहणे ब्रह्मणा सहेति पृथगुपादानं प्राधान्यविवक्षामवगमयति । अथवा तत्क्रतुन्यायेनोपासनानुगुणं फलमिति तदुपासनायां गुणप्राधान्यविवक्षायां ब्रह्मगुणात्मककामानामेव प्राधान्यं फलकाले विवक्षितं, न कश्चिद् दोष इति । नैवं, 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'त्युपक्रमे तस्यैव प्रधानतयाप्यत्वाभिधानात् । परशब्दस्योपस्थितब्रह्मविषयत्वात् परमिति कामानिति च वचनभेदेनैकार्थ्यायोगात् । अस्मन्मते चानन्दो ब्रह्मैव बहुविधविषयोपाधिभेदावच्छेदेन कामा इत्यैकार्थ्यमविरुद्धम् । अत एवैतन्मते ब्रह्मणेति हेतौ तृतीया । तथा च सह युगपत् कामानश्नुते ब्रह्मणेति सम्बध्यते । तस्य कामेश्वरत्वात् । 'एको बहूनां यो विदधाति कामा'नित्यादिश्रुतेः । एवं च न सहशब्दस्य तुल्यत्वलक्षणा । न वा ब्रह्मणोऽप्राधान्यम् । नापि तस्य भिन्नवाक्यपाठोऽदृष्टार्थोऽध्ययनधर्मं एवान्विताभिधानादिति । उपक्रमे ब्रह्मण एवाप्यत्वाभिधानात् । तस्माद् ब्रह्मणेतीत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । तथा चोपबृंहितं —

"सोऽश्नुते सकलान् कामानक्रमेण सुरर्षभाः ।
विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः ॥"

इति । मुक्तावपि सर्वकामावाप्तिव्यपदेशफलं चोपपादितमधस्तात् । आप्नोति परमिति च भेदव्यपदेशो देहयुक्तदृष्ट्यपेक्षः ब्रह्मवित् प्रागनाप्तमिवाप्नोतीत्युपचारेण प्राचीनभेदव्यपाश्रयो नेयः । परस्यापि विशुद्धं स्वस्वरूपमपि प्राप्यमिति तदनुसन्धेयमिति वदतः प्रत्यगात्मनि प्राप्यप्राप्तृभावस्योक्तगतिनेयत्वात् ॥

नामरूपाद् विमुक्त इतिश्रुत्यर्थः ।

'तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादि चात एव व्याख्यातम् । अपि च नात्र नामरूपे विमुच्य स्वरूपेण पृथग्भूत आत्मा परं पुरुषमुपैतीति विवक्षा युक्ता ।

"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय"

इति दृष्टान्तविरोधात् । न हि हीननामरूपा नद्यः स्वरूपेण पृथग्भूताः समुद्रमुपयन्ति । किं तूपयत्य एव जहति । एवमिहापि स्यात् , परं पुरुषमुपयन्नेव

नामरूपे मुञ्चतीति। प्राशुभावापेक्षया तु पूर्वकालवद् व्यपदेशः। तमसो मुक्त उदेति सवितेतिवत्। एवं च नामरूपोपाधिविच्छिन्नरूपापेक्षया विद्वानुपैतीति व्यवहारमात्रम्। दृष्टान्ते च दार्ष्टान्तनिर्देशसारूप्याय नद्यः समुद्रमुपयन्तीति वक्तव्ये समुद्रेऽस्तं गच्छन्तीति निर्देशः स्वरूपपृथग्भावप्रत्याख्यानेन तद्भूयविवक्षामवगमयति। तस्मादाविद्यकरूपभेदापेक्षयैव सर्वत्र भेदव्यपदेशः॥

अक्षरात् परतः पर इतिश्रुत्यर्थः।

न च 'अक्षरात् परतः परः' इत्यव्याकृतात् परो विविक्तः प्रत्यगात्मा पुरुषः, ततोऽपि परः परमात्मा भेदेन निर्दिश्यत इति वाच्यम्। "अक्षरात् परत' इति वैयधिकरण्ये गौरवात्। नन्वेवमपि प्रकृतादक्षरसंशब्दिताद् ब्रह्मणः परः प्रत्यगात्मा पुरुषः प्राणाद्युपाधिविविक्तः प्रतीयताम्,

"अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः"

इति। नैवम्। स बाह्याभ्यन्तर इति विशेषणविरोधात्, 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमि'ति प्रक्रमे समानाधिकरणनिर्देशात्, 'पुरुष एवेदं विश्वमि'ति सार्वात्म्योपदेशाच्च। यद्यप्यव्याकृतमक्षरमिह मुखतो न प्रकृतं, तथापि न ब्रह्मणः स्वरूपेण भूतयोनित्वं, विक्रियापत्तेः। अतो 'यद्भूतयोनिमि'त्याक्षिप्तमव्याकृतमक्षरं देवात्मशक्तिरूपं विकारेभ्यः परमित्यस्मात् परः पुरुषशब्दितः प्रत्यगेकरसः परमात्मैव गृह्यत। किमर्थं पुनः 'अक्षरात् परत' इति विशेषणम्। मा तन्मात्रापञ्चकं ग्राहीति। तदपि हि स्वविकारेषु क्षरत्सु न क्षरति। तानश्नुते वा। परत्वविशेषणे त्वव्याकृतमक्षरमतिक्रान्तः कारणरूपोत्तीर्णः परमात्मा केवल आवेदितो भवति॥

श्रुतीनां निर्विशेषब्रह्मैदम्पर्यनिगमनम्।

तस्माद् गुणशरीरविकारभेदादिविधिप्रतिषेधवचसां सविशेषाविशेषात्मविषयतया परस्परमविरोधेऽपि, पौर्वापर्यपर्यालोचनयाम्नायस्यापह्नुताशेषवि-

शेषो विगलिताखिलभेदः प्रत्यगेकरसः परमात्मा तात्पर्यतः प्रतिपाद्योऽर्थ इत्यतः कारणत्वप्रमुखस्य सर्वस्य कल्पनामात्रतया बाध्यबाधकभावोऽवस्थाप्यते। वस्तुनिर्विशेषत्वे मानवृत्तविरोधादौ तु वक्ष्यामः। तदेवमाम्नायस्य निर्विशेषाद्वितीयपरमार्थैदम्पर्ये तद्विरुद्धाः स्मृतयो न प्रमाणम्॥

कणधयधिया कारागारादपेतमनात्मनः
कपिलमुनिना निर्णिक्तात्मानमञ्चितविग्रहम्।
निगमशिरसा स्वाराज्ये स्वे चिरादभिषेचितं
जयति समवन् देवं दास्याद् गुरुर्मम तान्त्रिकात्॥

द्वितीयो भागः।

शुभं भूयात्।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२	१९	च्येत , नि	च्येत, न नि
३४	१८	वधर	वधार
४१	२०	मर्थ्यभा	मर्थ्याभा
४३	८	नाहुति	अनाहुति
४८	१६	त्यादिवि	त्यादिविशिष्टवि
६६	७	योगोपपत्तेः	योगापत्तेः
९४	२८	हो तदुपस्यत	होतादुवस्य त
१०७	१५	स्वर्गे	सर्गे
११०	२२	सिद्धानु	सिद्ध्यनु
११६	१३	त्याद	त्यादा
१२०	१२	लणा	लक्षणा
१२१	२०	षण	षणा
१९२	११	ज्ञाना	ज्ञना
२००	२	णं	र्थ्यं

Ready for sale.

	RS.	AS.	P.
भक्तिमञ्जरी (Stuti) by H. H. Svâti Srî Râma Varma Mahârâjah.	1	0	0

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1 — दैवम् (Vyâkarana) by Deva with Purushakâra of Krishnalîlâsukamuni.	1	0	0
No. 2 — अभिनवकौस्तुभमाला - दक्षिणामूर्तिस्तवौ by Krishnalîlâsukamuni.	0	2	0
No. 3 — नलाभ्युदयः (Kâvya) by Vâmana Bhaṭṭa Bâṇa.	0	4	0
No. 4 — शिवलीलार्णवः (Kâvya) by Nîlakaṇṭha Dîkshita.	2	0	0
No. 5 — व्यक्तिविवेकः (Alankâra) by Mahima Bhaṭṭa with commentary.	2	12	0
No. 6 — दुर्घटवृत्तिः (Vyâkaraṇa) by Saraṇadeva.	2	0	0
No. 7 — ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका (Vedânta) by Sadâsivendra Sarasvatî.	2	4	0
No. 8 — प्रद्युम्नाभ्युदयम् (Nâtaka) by Ravi Varma Bhûpa.	1	0	0
No. 9 — विरूपाक्षपञ्चाशिका (Vedânta) by Virûpâkshanâtha with the commentary of Vidyâchakravartin.	0	8	0
No. 10 — मातङ्गलीला (Gajalakshaṇa) by Nîlakaṇṭha.	0	8	0
No. 11 — तपतीसंवरणम् (Nâtaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivarâma.	2	4	0
No. 12 — परमार्थसारम् (Vedânta) by Bhagavad Âdisesha with the commentary of Râghavânanda.	0	8	0
No. 13 — सुभद्राधनञ्जयम् (Nâtaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Sivarâma	2	0	0

No. 44—तन्त्रशुद्धम् (Tantra) by Bhattâraka Srî Vedottama	0	4	0
No. 45—प्रपञ्चहृदयम् (Prapanchahridaya)	1	0	0
No. 46—परिभाषावृत्तिः (Vyâkarana) by Nîlakantha Dîkshita	0	8	0
No. 47—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedânta) by Srî Krishnânanda Sarasvatî. (Part I)	1	12	0
No. 48— Do. Do. (Part II)	2	0	0

Apply to :—

The Agent for the sale of

Government Sanskrit Publications,

Trivandrum.

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES
No. LVIII.

श्रीकृष्णानन्दसरस्वतीप्रणीतं

सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् ।

THE

SIDDHÂNTASIDDHÂNJANA

BY

SRÎ KRISHNÂNANDA SARASVATÎ

EDITED BY

T. GANAPATI SÂSTRÎ

Curator of the Department for the publication of Sanskrit manuscripts, Trivandrum.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT
OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

Part III.

TRIVANDRUM:
PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.
No. LVIII.

THE
SIDDHÂNTASIDDHÂNJANA

BY

SRÎ KRISHNÂNANDA SARASVATÎ

EDITED BY

T. GAṆAPÂTI SÂSTRI
Curator of the Department for the publication of Sanskrit manuscripts, Trivandrum.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT
OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

Part III.

TRIVANDRUM:
PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS.
1917.

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५८.

सिद्धान्तसिद्धाञ्जनं

श्रीकृष्णानन्दसरस्वतीप्रणीतं

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

त. गणपतिशास्त्रिणा

संशोधितम् ।

तृतीयो भागः ।

तच्च

अनन्तशयने

महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

कोलम्बाब्दाः १०९१, क्रैस्ताब्दाः १९१६.

विषयानुक्रमणी ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२२	१३	अतो वि	अतो न वि
५२	२	चिद्भेद	चिद्धेद
५६	१०	खायं	खायां
६२	२२	णान्तरा	णान्यतरा
१०३	१७	गतिः कि	गतीक्रि
१०८	२२	परार्था	परमार्था
११५	२०	त्यर्थ	त्यर्थः ।
,,	२५	रित्वं	रित्वं । न,
११६	१८	न परो	नवा परो
१४७	२४	श्रुते	श्रुतेः
१४८	१४	चान्यच्च	चैतन्याच्च
१६५	७	नत्वा	नवत्वा